

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NOV./DEC. 1985 NUMMER 11/12

Indhold

Jul i Sydslesvig	317
Sophie B. Jensen: Julepyramiden	318
Peter Kr. Iversen: Nattefrieri på Føhr	319
Lauritz R. Lassen: Min barndoms jul i Rise	324
Chr. Stenz: Et brev fra 1850	327
H. J. Spies: En Fredensborgdug	328
Rasmus Callesen: Jul på Leerskov	330
Nødhjælperne endnu engang	330
*Harald Roesdahl: Hollandske vægfliser på Als	331
*B. B. Kragh Rasmussen: Hustavler i Aabenraa	349
*O. Bonefeld: Forliget i 1689	373
*T. og J. Slettebo: Omkring en daabskjole	379
*H. P. Jensen: Fra raritetskabinetet	386
*Steen W. Andersen: Smedien i Tørring	396
*Knud Jensen: Lerkar under et gulv	405
*Karsten Biering: »Polske« gæstearbejdere	413
*Inge Adriansen: – men ørnen han bygger	420
*J. Slettebo: To ungdomsvenner	432
Bog anmeldelser	443
Grænselandsdagbog	452

De med * mærkede artikler er stillet til rådighed for Sønderjysk Månedsskrift af redaktionen af Nordslesvigske Museer 12, 1985, i henhold til aftale med Museumsrådet for Sønderjyllands amt.

Slægtshistoriske undersøgelser

udføres over hele landet.

Samvittighedsfuldt, personligt arbejde og reel afregningsform, der ikke vælter budgettet.

Uwe Thomsen, Frilandsvej 10, 6270 Tønder. Tlf. (04) 72 22 25

Restoplæg af Sønderjysk Månedsskrift

Sønderjysk Månedsskrift er udgivet siden 1924, og vi har endnu en del ældre enkelthæfter og hele årgange på lager. De har altså mulighed for at komplettere Deres samling af Månedsskriftet og på den måde få megen god læsning for små penge. Der er naturligvis en del »huller« i restoplægget, men så langt det rækker, kan vi tilbyde årgangene indtil 1970 for 25 kr.pr. årgang à 12 hæfter ved køb af 10 årgange. Enkelte årgange koster 30 kr.

De ti årgange 1971-80 kan samlet fås for 350 kr. Enkelte årgange koster 40 kr.

Årgangene 1981ff sælges for 75 kr. pr. bind à 12 hæfter. Bestilling indsendes til

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 04-62 46 83

Virksomheds- og foreningshistorie, jubilæumsskrifter etc.

Få først et tilbud fra

Forlaget SLUSEN

Postbox 75

6270 Tønder . Tlf. (04) 72 22 25

TIL LÆSERNE: På grund af tekniske vanskeligheder hos postvæsenet nåede oktobernummeret lidt forsinket ud til abonnenterne. Til gengæld var navn og adresse trykt med nye, smukke typer.

Sønderjysk Månedsskrift indtales på bånd og kan lånes på bibliotekerne.

UDSTILLINGER:

2/12-19/1: *Jul Jordan Rundt*. – En samling af ca. 1000 julefrimærker fra hele verden (i museets forhal). – 7/12-25/1: *Indiansk Kunst*. – Udstilling af keramikeren og etnografen Mette Jørgensen. Arr.: Haderslev Kunstforening og Museet. – 2/2-23/2: *Haderslev-malere*. Arr.: Haderslev Kunstforening. – 16/3-27/4: *Giv plads for liv*. – *Om kvindens dagligdag og levevilkår i 30'ernes Danmark*. Arr.: Haderslev Museum.

FOREDRAG:

Arkiv- og Museumsforeningen arrangerer i samarbejde med Folkeuniversitetet tre foredrag om arkitektur i Nordslesvig. – *Onsdag den 22/1*. Museumsinspektør Peter Dragsbo, Esbjerg: »Hist hvor vejen ...« – byggeskik på landet i perioden 1600-1940. – *Onsdag den 5/2*. Redaktør Elna Møller, Nationalmuseet: Kirker i Nordslesvig. – *Onsdag den 19/2*. Docent H. H. Engquist, Kunstakademiet: Byernes huse – fra de Nordslesvigske købstæder. – *Onsdag den 5/3*. Knud Krogh, Nationalmuseet: Historien om Jelling – om de sidste 400 års forskning ved Jellinghøjene. – Alle foredragene finder sted på Haderslev Museum klokken 19.30. – Gratis adgang. Museets åbningstider: Vinter: 1/10-30/4: Tirsdag-søndag 12.00-16.30. Mandag lukket.

Det sydslesvigske julemærke 1985

Flensborgkunstneren Sophie B. Jensen, der har tegnet årets sydslesvigske julemærke, har hentet sine motiver hos H. C. Andersen, de tre fra »Snedronningen«, et fra »Den lille pige med svovlstikkerne« og det sidste, et »Klausenbaum« (se næste side) hører vel også til i dette eventyr, der blev skrevet i november 1845. H. C. Andersen opholdt sig dengang på Gråsten slot, og der modtog han et brev fra xylograf Flinch i København; denne var få år i forvejen begyndt udgivelsen af en almanak, og han bad nu digteren skrive en almanakhistorie, der passede til en vedlagt tegning af J. Th. Lundbye. Tegningen blev således inspirationen til et af digterens kendteste eventyr.

Julemærket er holdt i guld og en dyb grøn farve med lidt rødt og gult.

Jul i Sydslesvig

Det sydslesvigske julemærke er i år tegnet af Sophie B. Jensen. Arket, der er overordentlig smuk komponeret, er helliget H.C. Andersens eventyr om Snedronningen og om Den lille pige med svovlstikkerne. Der er ialt fem forskellige motiver. De tre skildrer episoder i Snedronningen, som H.C. Andersen første gang omtaler i et brev af 22. november 1843 til B.S. Inge-mann. Eventyret udkom ved juletid 1844.

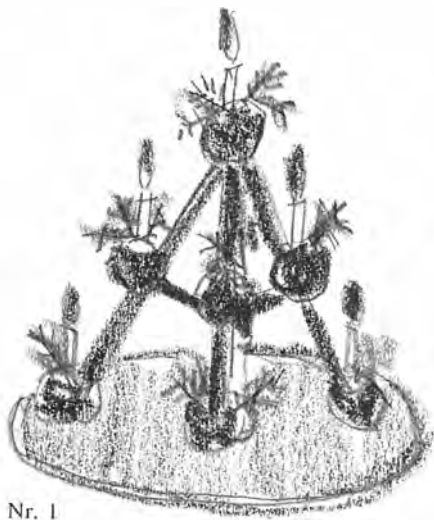
Eventyret om Den lille pige med svovlstikkerne skrev H.C. Andersen 1845.

Det ikke første gang, Sophie B. Jensen har tegnet det sydslesvigske julemærke, men det er et dejligt gensyn med hendes kunst.

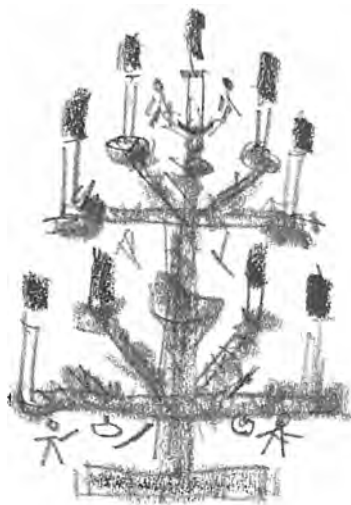
Sophie B. Jensen er en af de mest karakterfulde blandt de danske kunstnere i Sydslesvig. Hun har gennem hele sin kunstner-tilværelse haft meget at kæmpe med, og selv om hun nu har virket en menneskealder i sin hjemby Flensborg, er hun ikke kendt efter fortjeneste.

Det vil der nu blive rådet bod på, idet der om kort tid kommer en stor og smuk bog om Sophie Jensen. Bogen, der udkommer på Forlaget De unges Kunstkreds, er redigeret af Leif Dahl og Helge Krempin.

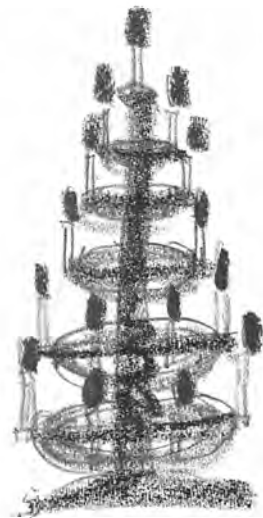
For godt et år siden fik Sophie B. Jensen som den første kunstner i Sydslesvig tildelt en hædersgave fra Oberst H. Parkovs Mindefond.

Nr. 1

Nr. 4

Nr. 5

Julepyramiden

AF SOPHIE B. JENSEN

Julepyramiden er den vigtigste forløber for juletræet. Den eksisterer endnu i adskillige former i sit hjemland, Tyskland, hvorfra den har bredt sig til Sønderjylland.

I Tyskland kaldes julepyramiden for et »Klausenbaum«, et navn, der er afledt af St. Niklaus.

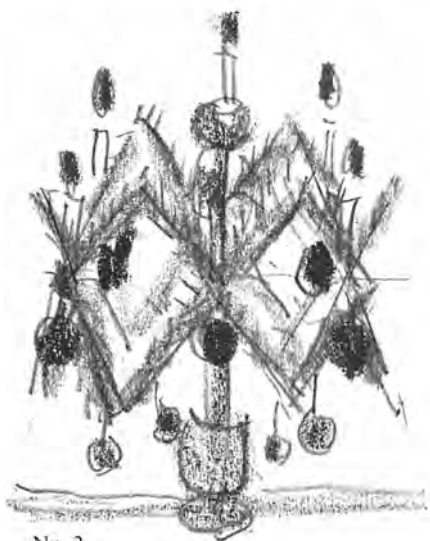
Julepyramiden kan være lavet som et træ med kunstige grene, der omvikles med papirstrimler og smykkes med lys og æbler – se nr. 1.

På Rømø har en garnvinde tjent samme formål, se nr. 2.

Op på Førø har man brugt et stativ omviklet med vedbend og pyntet med æbler og glacerede honningkager – nr. 3.

Nr. 4 og nr. 5 er to udgaver af et Klausenbaum. De findes i »Flinchs Almanak« fra 1843, og den sidste med den adventskrånslignende pynt er altså kendt netop fra det år, hvor H. C. Andersen skrev »Den lille pige med svovlstikkerne«, og tegningen har været forbillede for det sydslesvigske julemærke nummer fem i år.

De farvelagte julepyramider er holdt i samme farver som årets julemærke.

Nr. 2

Nr. 3

Nattefrieri på Føhr

Folkekultur og sproglig,
administrativ forbistring

AF PETER KR. IVERSEN

Christian VI ønskede, at skikken med fenstring eller nattefrieri på Føhr skulle afskaffes og lod et missive (en kongelig skrivelse til en eller flere enkelte personer) udgå fra såvel Danske Kancelli som Tyske Kancelli til orientering for henholdsvis beboerne i den danske enklave, Vesterland-Føhr, og til dem på Østerland-Føhr, der var slesvigsk område.

Indholdet af de to forordninger, der var udfærdiget på dansk og tysk, har næppe været lette at forstå for den frisisk talende befolkning, skriver fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen, Aabenraa, der gengiver den danske forordnings ordlyd.

Men hvorledes man har pågrebet »forbryderne«, der overtrådte det i sig selv strenge og ufolkelige forbud, står der ikke noget om her.

F.S. Grove-Stephensen har i Sønderjysk Månedsskrift 1962, s. 85-89 skrevet om nattefrieri og natteridning, især på Femarn, men kommer dog også ind på denne fornøjelige skik på Føhr. Skikken har været udbredt i det øvrige nordfrisiske Vestslesvig såvel som i Ditmarsken. For Ditmarskens vedkommende kan vi f.eks. minde en af St.St. Blichers bedste og mest dramatiske noveller, den om Telse, som stadig er læseværdig. Den foregår i Kong Hans' tid og ind i en litterær skildring af ditmarskerkrigen med det for den holstenske adel så skæbnsvangre slag år 1500 ved de tusind djævles værft ved Hemmingstedt flet-

tes en tragisk kærlighedshistorie, hvori Blicher har skildret nattefrieriet, som det i sin uskyldige form fandt sted i Ditmarsken.

Nattefrieriet eller fenstringen, som skikken også kaldes, bestod deri, at unge gifte-lystne mænd eller enkemænd ved nattetid indfandt sig ved vinduet til et pigeværelse, opgav navn og bopæl og bad i lokalbestemt formular om at få lov til at komme ind. Pigen kunne afvise ham ligeledes med en bestemt formular eller lukke ham ind. Pigen lå fuldt påklædt i sengen og karlen satte sig pænt på sengekanten. Samtalen foregik i al høviskhed, og der kunne aftales forlovelse og bryllup. Men naturen er jo nok til tider gået over optugtelsen, for i hvert fald var familiefædrene på Føhr ikke altid lige begejstrede for disse natlige besøg og kunne derfor finde på at sikre pigekamrene med jerngitre, så at de kunne få et helt fængselsagtigt præg¹).

Det er imidlertid ikke meningen her at gentage Grove-Stephensens redegørelse, men ved en systematisk gennemgang af Jyske Tegnelser i Danske Kancelli i anden anledning, faldt jeg over et missive af 6. maj 1740 til geheimeråd og stiftsbefalingsmand Chr. Carl v. Gabel i Ribe, hvori denne instrueres om, hvorledes han skal sørge for, at nattefrieriet på Vesterland-Føhr, der jo var kongerigsk enklave og henhørende under Ribe amt, blev bragt til ophør²). Denne anordning er i det hele og store en

1. O. Mensing: Schlesw.-Holst. Wörterbuch I, s. 107, finstern, hvor der er mange henvisninger.
2. Jyske Tegnelser 1740, nr. 57 med indlæg. Tyske Kancelli fremsendte 3/5 1740 til danske Kancelli forordn. af 2/5 1740 om forbuddet mod nattefrieriet på Østerland-Føhr, idet man samtidig oplyste, at på grund af den nære forbindelse mellem Østerland- og Vesterland-Føhr havde kongen resolveret, at forordningen også skulle omfatte sidstnævnte område. Den videre foranstaltning heraf blev så overladt til Danske Kancelli.

oversættelse af den gennem Tyske Kancelli et par dage i forvejen, d. 2. maj, udstedte forordning for Østerland-Føhr, der var slesvigsk område. Men udover, at den ene er skrevet på dansk, den anden på tysk, er der den forskel, at i den tyske forordning findes en del latinske juridiske formularer og fremmedord, som i den danske er oversat til dansk, hvorved denne jo nok er blevet lettere at forklare for beboerne af de ikke latinkyndige, men i nogen grad danskkyndige lokale embedsmænd.

I sin danske formulering lyder missivet af 6. maj 1740 til stiftsbefalingsmanden i Ribe sålunde:

Vor synderlige gunst tilforn. Som Vi med største mishag maatte fonemme, hvorledes det unge mandkiøn på Vesterland-Føhr under det dig allernådigst anbetroede Riberhuus amt skal om natte tiider, særdeles om høsten og vinteren end og tit med magt understå sig at trenge sig ind i folckes huuse, at sette sig ned ved quindfolkenes senge, med dennem sig at besnakke og til dem at beyle, vel og uden forældrenes samtykke forlovelse at indgåe; det ligeledes skal befindes, at ved slig leylighed andre unge mennesker sverme natten igiennem uden for folckes huuse og forøver adskillige slags voldsom ustyr, modtvilgig uskik og andre grove excesser; da såsom Vi ingenlunde ville tillade, at der med sådan imod ald lov, ærbarhed og gode sæder, ja, til deels med største vanart beblandet uskikke, må oversees og således have gienge, så have Vi allernådigst funden for got, på det herudi en gang for alle kunde rådes bod, ved følgende Vores allernådigste anordning herom således allernådigst at byde og befale:

1. Skulle de mands- og quindes personer, som enten give eller imodtage sådan uanstændig nattevisite og besøgelse og ved sådan leylighed tilkommende egteskab imellem sig aftale, betale og uveigerlig bøde hver 20 rdlr. eller og i mangel af formue

at kunde betale, straffes med otte dages vand og brød, og skal den huusvært, som viidende tillader sådan natte-samling og det ey for øfrigheden angiver, ansees med lige sådan mulct.

2. Alle forlovelser og egteskabsløfter, som tage deres oprindelse af slige nattebesøgelser og ved sådan leylighed kand være aftalte, skal ansees som hemmelige og ulovlige, så ingen kiæremål til sådan formeentlig besluttet og aftalt egteskab at fuldbyrde, omend og besvangrelse påfølger, skal antages eller nogen proces og lovmål om egteskabs fuldbyrdelse i så fald tilstædes.

3. Alle de, som betrædes udi anledning af sådant nattebeylen tillige med at omsverme og forøve adskillig ustyr og optøyer uden for huusene, besynderlig med forefindende vogne eller anden uden for dørrene befindende ting, skulle ansees som den offentlige roeligheds forstyrre og foruden at erstatte, hvad skade nogen i en eller andet måde kand være tilføyet, ligeledes bellegges med 20 rdlr. bøder eller i 8'te dage hensettes i fengsel på vand og brød, Skulle de underståe sig sådan uskik tiere at foretage, skal de dømmes til at arbeide i fæstningerne eller tugthuset på noget tiid. Og som ellers de på landet i skik værende og såkaldede Aufsitzer, Gelage og sælskaber ofte skal til sådan natte frierie og beylen give anledning, så ville Vi

for det 4'de vel fremdeeles have tilladt, at de unge piger må samles med hverandre i et huus ligesom forhen for at arbeide, men det skal derhos være de uden for sådant huus boende unge og ugifte mandfolk forbuden at indfinde sig om aftenen eller om natten i sådan sælskab, ey heller pigerne ved deres bortgang at oppasse eller snige sig efter dem, alt under 2 rdlr. straff for dem, der måtte befindes herimod at handle.

Til hvilken ende du haver at tilholde vedkommende herretz- og andre Vore foge-

39) Verordning wider das in der Landschaft Osterland-Föhrde im Schwange gehende sogenannte Nacht-Freyen. d. d. Friederichsberg, den 2ten May, 1740.

Wir Christian der Sechste, von Gottes Gnaden, König zu Dänemark, Norwegen, der Wenden und Gothen, Herzog zu Schleswig, Holstein, Stormarn und der Dithmarschen, Graf zu Oldenburg und Delmenhorst &c. &c. Thunfund hiemit: Daß Wir, mit äusserster Displicenz, vernehmen müssen, wasmaßen in Unserer Landschaft Osterland-Föhrde, insbesöndere im Herbst und Winter, die jungen Mannsleute oftmals mit Gewaltthat zur Nachtzeit in die Häuser eindringen, an den Betten der Mädchen sich setzen, mit ihnen reden und freyen, auch ohne Consens der Eltern sich verloben. nicht weniger, bey solcher Gelcaen-

unter Unserm Königlichem Handzeichen und vorgedruckten Insiegel. Gegeben auf Unserm Schloß Friederichsberg, den 2ten May, No. 1740.

(L. S.)

Christian R.

Begyndelsen og slutningen af den af Christian VI på tysk formulerede anordning vedrørende ungdommelige elementers foretagsomhed ved nattetide på Föhr.

der på bemeldte Vesterlands Föhr og andre derværende rettens betientere over denne Vores allernådigste befaling og allene alvorlig at holde slige forseelser uden persons anseelse med den af Os således dicterede straff at belegge, men endog efter forekommende omstændigheder til dig om de i så måder forløbende excesser deres beretning at indsende på det, at i fornøden tilfælde vedkommende land-fiscal³⁾ efter derom af dig føyende viidere foranstaltning kunde beordres efter sit embeds medfør at see de skyldige opdagede og åbenbarede. Hvorefter du dig allerunderdanigst haver at rette og til alles efterretning denne Vores anordning på vedkommende stæder haver at lade forkynde og aflæse. Iøvrigt indberettes af dig, at du dette Vores allernådigste rescript haver bekommet. Befalendes etc. Frideriksberg, d. 6. may 1740.

Reskriptet er jo et ganske interessant kulturhistorisk dokument. Vi får ikke blot gode oplysninger om selve nattefrieriet og om at forlovelser og ægteskabsløfter, indgået og afgivet under sådanne omstændig-

3. Den lokale offentlige anklager.

heder er ulovlige, men også om de unges udendørs forlystelser og om de unge pigers sammenkomster, som, hvis de unge karle blander sig i dem, kan føre til så megen fordærv, at der må trues med store bøder og fængselsstraffe på vand og brød. Men derudover var der, som nævnt, den ret så i øjnefaldende forskel, at der i den tyske udgave af reskriptet – eller forordningen – var indflettet latinske juridiske formulærer, et vidnesbyrd om den forskellige administrative praksis i Tyske og Danske Kancelli.

I den for Østerlandet udstedte forordning⁴⁾ tales der indledningsvis om »mit äusserste displicenz«, hvor den danske har »med største mishag«. Lidt senere er »consens« i den tyske udgave i den danske erstattet med »samtykke«, medens »excesser« forekommer i begge. I forordningen eller reskriptets § 1 står i den tyske affattelse »denunciren« overfor »angiver« i den danske og § 2 indledes i Tyske Kancellis udgave med »rationen Sponsaliorum«, hvor den

4. Trykt i Corpus Statuorum Slesvicensium I, 1794, s. 608 ff

danske paragraf har »Alle forlovelser og ægteskabsløfter«. Senere træffer man i samme paragraf i den tyske udgave »als clandestine und illegitime geschehen und angesehen«, hvor den danske har »skal ansees som hemmelige og ulovlige«, og paragrafen slutter i den tyske udgave »noch processus ad consummandum matrimonium erkannt werden sollen«, hvor det på dansk hedder »eller nogen proces og lovmål om ægteskabs fuldbyrdelse i så fald tilstedes«. I § 3 står »delictum« over for »uskik«, »reiteriren« for »tiere at foretage« og »condemnirtet werden« overfor »dømmes«. I § 4 er »poen« erstattet af »straff« og »constitution« af »befaling«. Ifølge Tyske Kancelli skal landfogden på Østerland-Føhr indberette til amtmanden i Tønder om de forekommende excesser, »damit - - - der dortige Amts-Fiscal in Entdeckung und Denuncierung der Delinquenten seines Officii Wahrnehmen können«. Dette er i Danske Kancellis udgave blevet til det for menigmand mere forståelige, at stiftsbefalingsmanden i Ribe kan beordre »vedkommende - - - efter sit embeds medfør at see de skyldige opdagede og åbenbarede«.

Man vil altså heraf kunne se, at embedsmændene i Tyske Kancelli, påvirkede af romerrettens terminologi som de var, på en helt anden måde end deres kolleger i Danske Kancelli har benyttet sig af latinske juridiske formuleringer, hvorved rets- og administrationssproget er blevet endnu mere uforståeligt for menigmand i Sønderjylland, end hvis man havde nøjedes med tysk. Man vil jo imidlertid nok altid kunne diskutere, om de gode beboere på Vesterland-Føhr har haft lettere ved at forstå den danske udgave af forordningen end beboerne på Østerland-Føhr den tyske, al den stund, at retssproget i det kongerigske birk, der foruden Vesterland-Føhr også omfattede Amrum, var tysk, medens folkesproget i hovedsagen må have været frisisk.

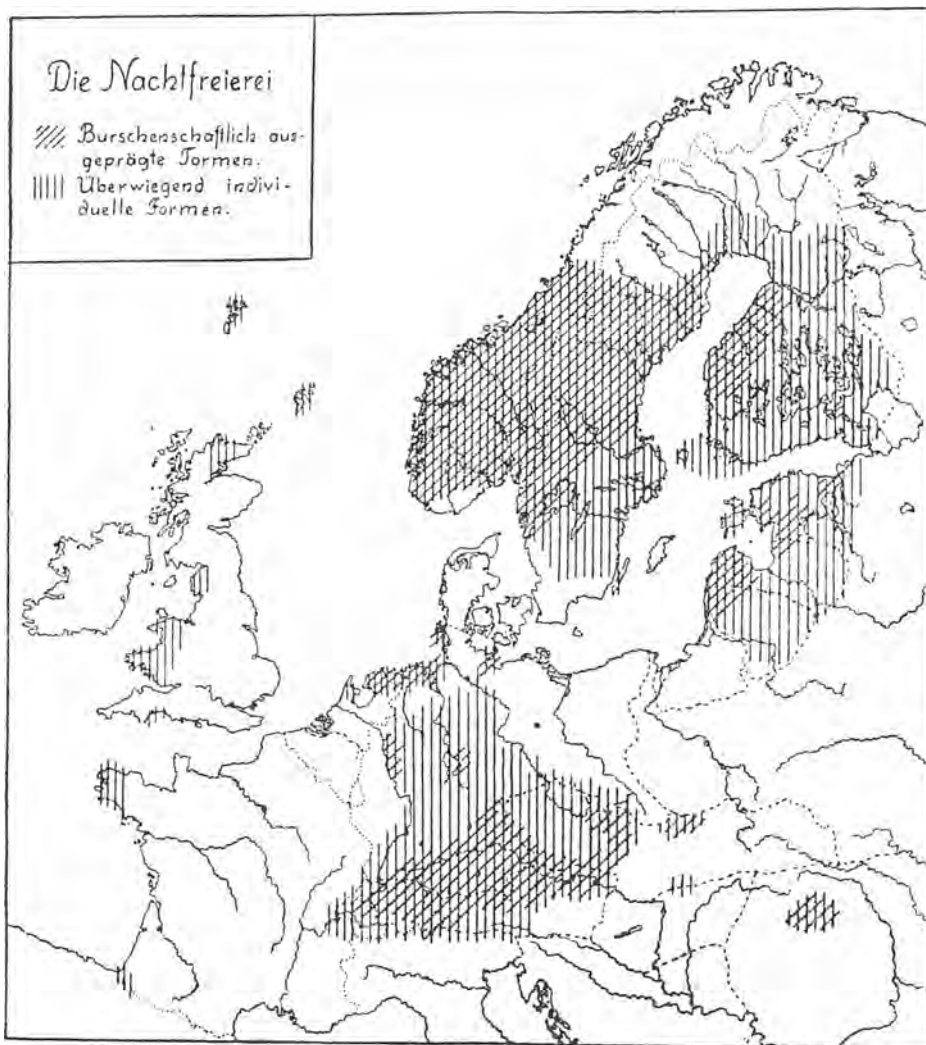
Der har sprogligt set på Vesterland været lidt af en babelsk forvirring, og det er i denne forbindelse ganske interessant at bemærke, at lokaladministrationen i en kongerigsk enklave og dermed regeret under Danske Kancelli har været tysksproget.

*

Imidlertid synes hverken den tyske eller danske forordning at have gjort det store indtryk på befolkningen på Føhr. I hvert fald måtte begge indskærpes og uddybes 1753. I den tyske administration var man kommet i tvivl om, hvorvidt den i 1740 fastsatte bøde på 20 rdlr. skulle betales af hver, som ved en enkelt lejlighed var med til at overtræde forbuddet eller om bøden skulle deles mellem de implicerede. Tyske Kancelli forordner derfor 5. marts 1753 at hver part, mands- eller kvindeperson, skulle som deltager i disse forbudte nattebesøg bøde 20 rdlr., og hvis de ikke kunne betale, skulle de straffes med 8 dages fængsel på vand og brød. Der skulle imidlertid gælde samme regler for hele øen, og derfor fremsendte Tyske Kancelli anmodning til Danske Kancelli om at udstede en lignende uddybning for Vesterland-Føhr. Dette sker så ved missive af 30. marts til stiftsbefalingsmand over Riberhus amt, grev Friedr. Øertz.⁵⁾

Men heller ikke herefter standses skikken på Føhr. I St. Nicolai kirkekronike⁶⁾ oplyser sognepræsten K.A. Frerks, der er født på Føhr 1815, og som var præst i St. Nicolai sogn, Østerland-Føhr 1845-92, at forbudet mod nattefrieriet eller fenstringen, ikke blev overholdt. Politimæssige forholdsregler havde vist sig frugtesløse over for skikken, således som det altid vil være tilfældet, når de retter sig mod »den Geistes Volkes«. Dette skriver præsten 1851, og han har måske nok, tidspunktet taget i betragtning, haft andre politimæssige for-

5. Jyske Tegnelser 1753, nr. 28.
6. Nordfriesland. Heimatbuch für die Kreise Husum und Südtondern 1975, s. 506f.

Oversigt over udbredelsen af skikken med nattefrieri i Europa. (Kortet er lånt fra G. F. Meyer: *Brauchtum der Jungmannschaften in Schleswig-Holstein*. 1941. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

holdsregler i tankerne. I 1851 var nattefrieriet imidlertid i aftagende, men skikken forekom dog ifølge pastor Frerks endnu ikke så sjældent med alle dens pudsigheder. Og han munter kirkekrønikken med en fornøjelig historie om, hvorledes to unge mænd, som ville aflægge en pige deres natlige hilsner, nåede frem til den forkerte seng. Den ene begyndte sine kærtegn og dækkede en 80-årige enkes læber med kys. Den gamle kone, som fra sin ungdom levende huskede nattefrieriet, og som vel har

følt sig forynget ved den unge mands kys, tav klogeligt, indtil den unge mand opdagede sin fejltagelse. Præsten har moret sig over denne historie og slutter sit beretning: »Øjet er en skalk, men munden er en nar ved spisning og ved kys; det viser sig i mørket. Nattefrieriet var aldrig en uskik, førte vel ofte til ægteskab, men aldrig, som de gamle enstemmigt forsikrer, til utugt«. Man har da også andetsteds oplysninger om, at skikken i almindelighed ikke medførte fødsler uden for ægteskab.

Min barndoms jul i Rise

AF LAURITZ R. LASSEN

Ens barndoms jul står sædvanligvis i et forklaret skær i erindringen helt uanset, at man senere nok kan se, at juleaften var en såre beskedne fest. Til gengæld levede børnene i årene efter den første verdenskrig helt anderledes med i de huslige forberedelser end de fleste børn gør det i dag. Overlærer Lauritz R. Lassen, København, husker julen i barndomshjemmet.

Man har lidt svært ved at tro, at julen kan være den samme forventningsfyldte oplevelse for nutidens børn, som den har været det for mig for ca. halvfjerdsindstyve år siden. Nu har børn med egne øjne set enhver tænkelig julegave, og selv om de får mange julegaver, må det være en ringe afglans af alt det, de har set på forhånd. Ligeledes har de set juleudsmykning og juletræer så strålende, at intet hjem kan hamle op med det. Der kan intet overraskende være tilbage til juleaften – synes jeg. Men børn er stadig børn, ved jeg jo godt, ens i hver en tidsalder, og de skal nok finde spænding ved julen, som vi gjorde. I min barndom så jeg intet pyntet juletræ eller anden juleudsmykning før selve juleaften. Der var dog en enkelt købmand i Rødekro, der til pynt i sit butiksvindue havde et lille mekanisk billede med en julemand, der stod og ringede med en klokke, når værket blev trukket op. Det virkede bare et par minutter, og vi kunne stå halve timer og vente på, at købmanden skulle få tid til at trække det op. Et år skete der det helt store. Værket var gået i stykker, og far fik bragt det hele op for at prøve at reparere det. Sikken en chance at kunne stå og se på det ganske næved.

Julegrisens endeligt

Om foråret købte far en lille gris, og i løbet af sommeren blev den fodret op, så den var tjenlig til slagting først i december. Det var med gysen, jeg så frem til den morgen, da det skulle ske. Tidligt, længe før det blev lyst, mødte slagteren op. Han kom ind i dagligstuen ved siden af soveværelset, fik serveret en kaffepuns og stoppet en pibe tobak, – der blev snakket, og pludselig rejste mændene sig – slagteren, far og en nabo – og forlod stuen. Jeg lå endnu i sengen og havde fingre i begge øren og ventede. Jeg ville ikke høre grisen skribe, den gris, jeg havde fulgt fra lille, som jeg så tit havde kløet bag øret og samlet grøntfoder til fra vejgrøften og ukrudt i marken. Først når det blev meldt, at grisen var død, var det om at komme i tøjet i en fart og ud at se til. Det var lidt kvalmende at gå forbi det vammelt lugtende blod i det store brune lerfad, – dog blodpølse med sirup og fedtegrever var nok værd at se frem til, blodsuppe, som vi også fik, var derimod ikke noget jeg kunne lide.

Og der lå nu grisen i det skoldhede vand i det store trækar og blev skrabet, derefter blev den med en stang gennem achillesnerne på bagbenene hejst op i krogene til vores gynges og laden. Nu kom det underlige øjeblik, da slagterens skarpe kniv fik grisens indvolde til at vælte ud i en stor balje.

Kvindearbejdet

Hermed var slagterens arbejde i første omgang færdig. Nu var det kvindernes tur til at tage fat. Der skulle renses tarme, og da var det rart at kunne holde sig på afstand.

Efter middag var svinekroppen kølet af,

og slagteren mødte igen og skar grisen ud i skinke, bov, skank og hvad delene nu hed. I køkkenet blev fedtet smeltet af i en stor gryde. Herligt ville det blive med et stykke brød med fedtegrever og salt! Der blev hakket kød i massevis. Bagefter blev en tragt sat på kødmaskinen, og renset og skoldet tarm blev trukket på tragten, så vi kunne stoppe pølser. Det blev næsten til en levende slange, når kødet for ud og fyldte pølseskindet.

Der blev lavet »isterbånd« (medister), »brunsvigere« (spegepølse) og blodpølser. Til dem brugtes tyktarmen, og det gav en sjov tyk pølse med store bukler på.

Husfaderens arbejde – og børnenes

Om aftenen blev saltkarret sat ned i den lille kælder, vi havde, og så fik far, der havde en stor pose groft salt og en lille pose salpeter stående indenfor rækkevidde, rakt de forskellige kødstykker fra grisen. De blev gnedet grundigt ind med salt og salpeter og lagt omhyggeligt til rette i karret. Noget før jul hørte det til børnenes bestilling at køre kød og pølser og flæskesider på legevognen over til »Grethe å æ Spang«, som gav sig af med at røge for

folk. I hvert fald svinehovedet og medisterpølsen skulle være færdige til juleaften.

Ved siden af slagtingen var bagedagen spændende. Vi havde en stor bageovn i køkkenet. Mens bedstemor levede, blev den taget i brug omtrent en gang om måneden, senere i hvert fald altid til julebagning. Kun bedstemor kunne bage rugbrød. Om aftenen fik hun sat dejtruget ind, hun hældte rugmel og vand i det og begyndte at ælte. Fra kælderen blev hentet surdejen, der havde stået der med dej fra sidste bagning. Surdejen blev æltet i, og dejen fik lov at hvile til næste morgen, hvor brødene blev slået op. Bageovnen var allerede tidligt blevet fyldt med bølgebrænde og kvas, og i et par timer buldrede ilden i den.

Når ovnen var tjenlig, – det havde bedstemor sådan på fornemmelsen – blev alle gløder raget ud og brødene sat ind ved hjælp af en »skuffel«, en træplade fastgjort til en træstang (hjemmelavet af bedstefar). Foran i ovnen blev franskbrødene sat, og sikken en duft, der snart bredte sig i køkkenet!

Til eftermiddagskaffen var der frisk franskbrød og rugbrød, og det smagte vel nok, når vi nu de sidste uger kun havde

haft måned gammelt brød på bordet. Den dag i dag fornemmer jeg levende duften og velsmagen. Eftervarmen i ovnen blev brugt til bagning af julens mange forskellige slags småkager

Men det var jo om selve julen, jeg skulle fortælle. Vi havde en særlig skik hjemme. Den 20. december var det fars fødselsdag, og fra den dag og til juleaften havde vi lov til hver aften at stille en sko i vinduet. Hver morgen havde julemanden været der og lagt lidt godter i den. Utroligt, hvordan han kunne få vinduet op!

Juletræet

Juletræet fik vi fra skoven eller fra en nabo. Det fik fod på og blev stillet ind i »æ køen stuu« (stadsstuen), som blev varmet op og brugt fra juleaften til Helligtrekonger, og ellers kun, når der var større familierekomsammen eller andet større gæsteri. Her kom så julemanden – vi kaldte ham »Kingen« – og pyntede træet lillejuleaften. Næste morgen var gardinerne trukket for, og døren låst, så der var ikke noget med at kigge. Alligevel skete det, at der var en sprække ved gardinet, så vi udefra kunne få øje på en gren med en kugle.

Jeg havde en onkel, der boede i Berlin. Han sendte hvert år en pakke til jul, og ankomsten af den kunne næsten måle sig med juleaften. Et år var der til mig en lille bil med en mand i ved rattet. Når den blev trukket op, kunne den under kørselen forandre retning, fordi manden drejede på rattet. Det hele blev så levende for mig, der endnu aldrig havde kørt i en rigtig bil, at kun fars hånd forhindrede mig i at hoppe op ved siden af manden i bilen for at køre med.

Røget svinehoved, medisterpølse og rødgrød

Juleaftensmåltidet var altid ens: Røget svinehoved og medisterpølse med grønlangkål (en halv snes stokke mindst blev brugt her-

til); som efterret fik vi rødgrød. Til daglig bad vi ikke bordbøn, men denne ene aften om året bad mor en bordbøn, før vi begyndte, og far bad Fadervor, når vi var færdige med måltidet.

Nu skulle der vaskes op – og det helst i en fart – og bedstefar skulle have læst avisen, men endelig var det så vidt, at vi alle bortset fra far og bedstefar blev sendt ud af dagligstuen. Vi stod spændte i mørket og lyttede, og når vi så hørte døren gå og far sige »Farvel og tak, fordi du fik tid til at komme«, rev vi skydedøren op. Vi hørte den sagte klingren fra træets top og så lysskåret gennem dørsprækken til »æ køen stuu«. Gaverne – én til hver – hang uindpakket på træet, men inden vi fik dem, gik vi først med hinanden nogle gange rundt om træet.

Julegilder

Efter julen var det julegildernes tid. Med få dages mellemrum samledes fars og mors omgangskreds – vel en snes mennesker ialt – skiftevis hos hinanden, fik kaffe og julebag og spillede kort, konerne i »æ køen stuu« og mændene i dagligstuen, både under kaffedrikningen og under kortspillet. Før de skulle samles hos os, blev vi børn sendt ud for at byde, og det var nok værd at være med til. Overalt blev der lagt noget ned i ens hue (hvor skulle man ellers have det?): småkager, æbler, godter.

Selve aftenen fik vi lov til at være oppe og høre på de sjove historier, som mange af mændene ind imellem var så dygtige til at fortælle. Det ene minde trækker det andet med sig. Jeg har kun talt om lyse minder, men tager jeg minderne fra juletiden under første verdenskrig med, særlig de to, da far var indkaldt til soldat, får de en anderledes dyster tone.

Et brev fra 1850

AF CHR. STENZ

Brevet, der er stilet til Søren Nielsen Stenz i Svejstrup ved Randers, er skrevet af Jens Sørensen, der beder om at få det aflagt hos Hr. Købmand Mourits Berg i Randers.

Slægtsforskeren P. Bugge Vegger oplyser om Jens Sørensen og Niels Sørensen, der skriver til deres Morbroder Søren Nielsen Stenz, at de var sønner af Ane Nielsdatter Stenz og boelsmand Søren Fristrup, og de deltog begge i Krigen 1848-49-50; de var med ved udfaldet fra Fredericia 6. juli 1849 og ved forsvaret af Frederiksstad 1850.

Niels Sørensen var i høj Grad indskrænket, nærmest åndssvag; han tilbragte sine sidste år på Borup fattiggård sammen med broderen Kristen. Jens Sørensen ejede senere en gård på Helsted Mark og blev da kaldt Jens Bak.

Det gengivne brev er fundet frem fra en slægtsbog af fhv. viceskoleinspektør Chr. Stenz, Aabenraa; brevskriveren er en søstersøn til Chr. Stenz' oldefar.

Svabstedt den 10. august 1850

Kære Morbroder

Da Tiden tillader det saa godt for mig i Dag ønsket Lejligheden kun er ringe dertil saa kan jeg ikke undlade at skrive Eder til og lade Eder vide, at vi har begge Helsen og Helbred og har det efter Omstændighederne godt endskjøndt det er noget koldt at ligge paa den vilde mark og gaa vaade om Dagen, da det er saa daarligt vejr i den her Tid. Eders Skrivelse af 7de dennes har jeg med stor Glæde bekommen den 10de. Jeg vil nu fortælle Eder lidt om Krigen, vi ligger nu paa Marken mellem Svabstedt og Frederikstad, vi har en Mils vej til begge samt en tre Fjerdingsvej til Ejderen og omtrent otte Mil til Rensborg, vi er helt

paa højre Flanke, vores Battaillon har ikke været i Slag siden den 25. men der er nogen der har lidt betydelige Tab. 7de Battaillon led meget ved at storme Frederikstad »herom maate de Forrædderne« der var ingen Tilbagegang ved at tale om for os i hvor mange der faldt det har gaaet godt med og hidtil og jeg haaber ogsaa med Guds Hjælp at han vil bevare os for Eftertidsen. Jeg ser af Eders Skrivelse at I vil give ham lidt Hjælp da han vilde gerne om I vilde hjælpe ham lidt med nogle Skillinger han vilde med største Fornøjelse tjene Eder dem af naar han kommer hjem, jeg har hjulpet ham med Smør og Tilbrød, han har ingen Mangel lidt i nogen Maade, men mine Penge kan ogsaa gerne gives ud, men jeg skal sørge for ham som min Broder det bedste jeg kan han skal ingen Mangel lide i Tjenesten saa længe vor Herre vil bevare mit Liv bevare mit Lemmer og Helbred saa kan I sende mig dem saa skal jeg give ham dem ligesom han behøver dem, da de andre gerne vil narre ham dem fra naar de ser han har saa mange da han har ikke saa godt Gaver til at forsvare sig som han kunde have. Nu har jeg forresten ikke mere Nyt at tilmelde Eder denne Gang uden de flittigste og kjærligste Hilser til Eders Kone og Børn og forresten alle Familie og Bekendtere, skriv snart igen.

Lev vel ønskes af os begge
Jens Sørensen Niels Sørensen
8.Batt. 4.komp. Nr.23

En Fredensborgdug

AF HANS JOACHIM SPIES

Fru Mette H. Berg, Aabenraa, ejer et gammelt arvestykke, der ad til dels ukendte veje er fundet frem til et borgerligt, sønderjysk hjem fra det kongelige Fredensborg slot. Det er en enestående damaskdug. De tilhørende 24 servietter er ved arvedelinger tilfaldet forskellige medlemmer af slægten – således kan pastor Hans Joachim Spies i Tønder glæde sig over at eje tolv af de fine servietter.

Han har gjort et stort arbejde for at finde frem til det kongelige sæt huslinneds oprindelse og videre skæbne. Her har han givet en kort oversigt over de resultater, han er nået frem til, men i det årsskrift, som Det gamle Løjt sogns lokalhistoriske forening udgiver i 1985, kan man finde en udførlig redegørelse.

I Aabenraa findes et sæt kongeligt huslinned, hvor det ældste Fredensborg slot er gengivet. Linnedet, som består af en stor dug til 24 personer og 24 ens servietter, (som delvis ejes af slægtninge) har slotskomplekset omtrent 1725 som centralmotiv. På servietterne ser man fiskepavillonen (der blev nedrevet 1771) i Esrom sø, hvor de kongelige fisker, og hvor to grønlandere giver opvisning i kajak.

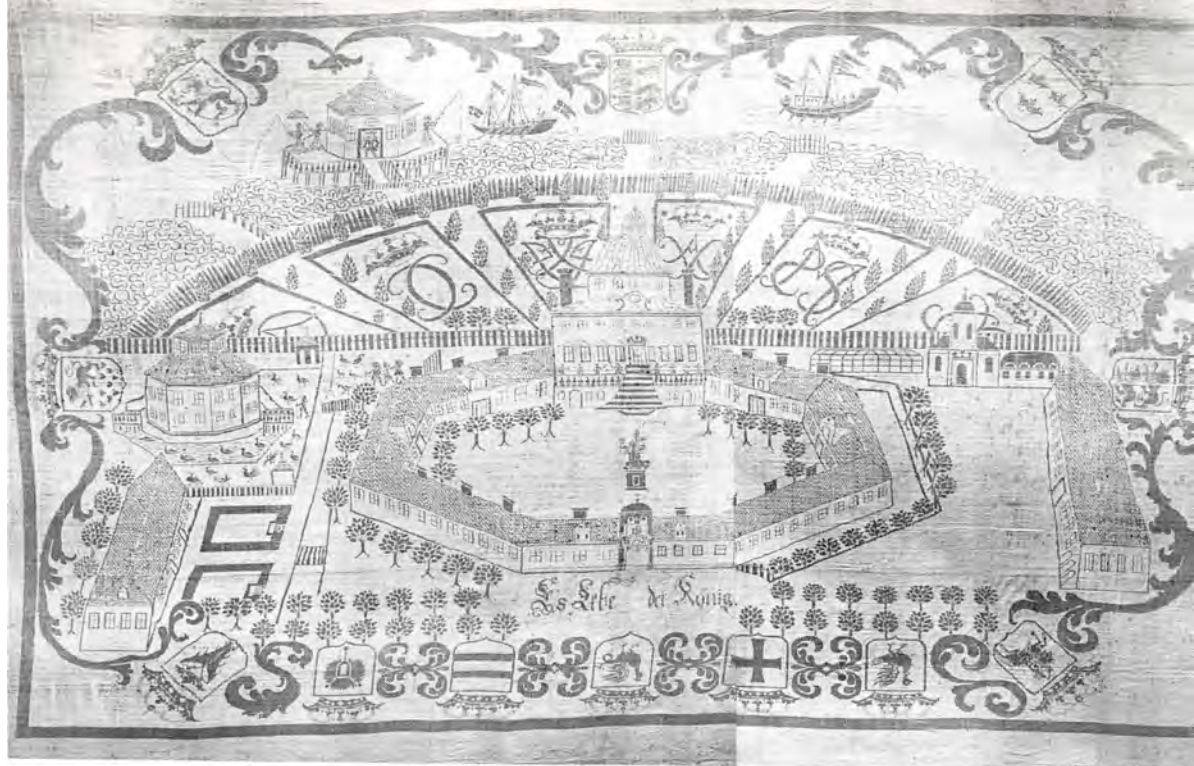
Det vides ikke, hvor mange taffelsæt, der oprindeligt har eksisteret. I dag kender man kun to sæt. På et museum i Göteborg opbevarer man en slidt og medtaget dug med slotsmotivet, og på Rosenborg slot findes en tilhørende serviet.

Det andet sæt er på et tidspunkt kommet i slægten Bøgs besiddelse, og det er for henved 200 år siden kommet til Løjt, formentlig er det sket gennem møllerslægten Eschelsen, Rundemølle. Dette sæt er det eneste kendte, der er fuldt intakt, og det er i fin stand. Det skyldes sikkert, at det har været for fint til at blive brugt.

Linnedet er vævet i hvidt damask. Man ved ikke, hvor det er vævet, men meget taler for, at det må være sket i Schlesien-

Der hører 24 servietter til Fredensborgdugen. En serviet har en antagelig størrelse – den er 96×104 cm, måske er den beregnet til at binde om halsen under måltidet.

Alle servietter har det samme motiv: Fiskepavillonen i Esrom sø. Foruden de kongelige fiskere ser man to chalupper med splitflag for og agter og i alle mastetoppe og de to spændende grønlandere Poq og Kiperoq, som laver kunstopvisning; Hans Egede havde fået dem til Danmark i 1724. Desuden er flere enkeltheder fra dugen gentaget. Foto 1985.

Den kongelige Fredensborgdug har årstallet 1726 indvævet. Der er således ikke tvivl om fremstillingsåret.

I dugen er indvævet det hidtil ældste kendte billede af Fredensborg slot. Forlægget, der blev sendt til vævemestrene i Sachsen, er antageligt tegnet i foråret 1725. Slotsfontænen i den ottekantede slotsgård mangler, men Fredens statue, der blev opstillet samme sted sommeren 1725, er med. Slotskirken, der blev indviet 11.10.1726 er med, men den ligner ikke arkitekten J. C. Kriegers tegninger til kirken.

Dugen er 450x285 cm, den er vævet i ét stykke, og den store bredde har utvivlsomt voldt de dygtige vævemestre kvaler. Tekstileksperterne er enige om, at et sådant vævearbejde har krævet det ypperste af væveteknikk kunsten, og at en sådan dygtighed næppe fandtes andre steder end i Sachsenområdet.

Foruden årstallet 1726 kan man se ordene »Es lebe der König«, kongeparrets og kronprinseparrets spejlmonogrammer samt de kongelige våben i lydefri gengivelse i borten – det havde man forstand på og var vant til at væve. Men selve slotsmotivet er noget unøjagtigt gengivet. (Foto Kunstindustrimuseet 1978).

Ravensberg-området, hvor samtidens bedste vævere boede. Billedvævning i hvidt damask er en særdeles krævende opgave, ikke mindst i denne duges størrelse.

Dugens bort og de kongelige våben er perfekt lavet – det havde vævemestrene forstand på og var vant til. Men kvaliteten af midterfeltet er markant dårligere end borten – man har ikke haft eksperter, der var fortrolige med at gengive bygningsbilleder. Forlægget har sandsynligvis været i

orden, men der er en del elementære fejl i slottet.

Fredensborg var Frederik IVs og Dronning Anna Sophies yndlingsopholdssted om sommeren. Det kunne nok tænkes, at adelsfrøkenen fra Clausholm, som blev dronning, har ønsket at få sit og kongens navn forbundet i ting, man brugte til daglig, og at det ønske blandt andet er blevet opfyldt ved anskaffelsen af det fine huslinned.

Jul på Leerskov

AF RASMUS CALLESEN

Rasmus Callesen (1877-1952) der ejede Leerskov, havde mange tillidshverv, blandt andet var han sognerådsformand 1920-1932; han begyndte at skrive sine erindringer i 1937.

Sønderjysk Månedsskrift vil senere bringe uddrag af erindringerne, men her gengives et kort uddrag om forfatterens jul.

Ja, jeg kan sige at jeg har haft en god barndom i et godt og pænt hjem, men inden jeg slutter, skal jeg dog omtale julen, idet var det skønneste og kæreste, man kunne tænke sig. Juleaften formede sig som nu. Vi fik flæskesteg med langkål derefter risengrød, derefter sang vi flere julesalmer, og til slut kaffe, kager og pebernødder. Vi kendte ikke til juletræ, men hver satte sin tallerken på et bord i salen, og så næste morgen havde englene været der i nattens løb med alle rare sager. Vi sov næsten ikke af forventning. Vi måtte dog ikke gå derind, før vi gennem nøglehullet i døren så, at der var lys. Så stormede vi derind i det bare lin-

*Rasmus Callesen, Leerskov
(15.2.1877-16.6.1952).*

ned. En sådan glæde som dengang har jeg aldrig oplevet. Der var en glans over det hele, som vi syntes, der ikke kunne være mage til. I julen spiste vi hvedekage, og det var eneste gang i hele året vi kunne spise deraf alt, hvad vi formåede.

Nødhjælperne endnu en gang

I anledning af pastor Helge Haystrups artikel i Sønderjysk Månedsskrifts septembernummer om Nødhjælperne i Hellevad kirke gør oberregierungsrat Bert Lewandowski, Elmshorn, i et brev opmærksom på, at nok er antallet af nødhjælperne oftest fjorten, men sammensætningen varierer. Således mangler der efter tysk mønster tre lægmandsmartyrer i Hellevad, nemlig det herhjemme næsten ukendte par St. Pantaleon og St. Achacius samt St. Eustachius; til gengæld har man i Hellevad St. Nicolaj, St. Laurentius og St.a. Dorothea.

Bert Levandowski nævner endvidere

St.a. Appolonia, som hjalp mod tandpine – hun fik alle tænderne trukket ud; hendes navn er på dansk og plattysk forkortet til Abel.

Mag. art. Elisabeth Kofod-Hansen skriver i »Løgumskabet«, at den tyske kult om »Die Vierzehnheiligen« bredte sig til Danmark i 1400-årene; her føjede vi St. Magnus til, og af og til også St. a. Dorothea, så vi fik 15-16 nødhjælperne. Hun nævner også martyrerne Mauritius og Ursula.

Endelig har Kulturhistorisk Leksikon yderligere Leonardus og Rochus, som dog ikke blev meget kendt i Danmark.

Hollandske vægfliser på Als

Af HARALD ROESDAHL

Der er langt i både tid og afstand mellem de hollandske vægflisers anvendelse i lokale borgerhuse og i alsiske bondehuse.

For 40-50 år siden var det på Als ret almindeligt, at der i køkkenvæggen over komfuret, ofte i vinkel svarende til komfurets placering i et hjørne mod skorstenen, var opsat hollandske fliser. Disse flisevægge havde mange fordele overfor køkkenets andre, almindeligvis oliemalede eller kalkede vægge, de var lette at gøre rene efter sprøjt fra pander og gryder, de var ret resistente overfor slag og dertil kom, at de uforanderligt var ganske dekorative med deres blå eller mangant malede motiver på hvid grund.

Efter at de gamle jernkomfurer blev fjernet i 1950erne ved overgangen til elektricitet og gas, blev også de gamle fliser, hvis opsætning ikke mere passede til de nye mindre komfurer eller kogeplader, taget ned. De fandtes nu gammeldags og blev solgt til opkøbere. Hyppigt blev de erstattet af lignende hvide fliser svarende til de nye »hårde hvidevarer«. Af den grund kendes der på Als nu færre end 10 steder, hvor de hollandske fliser kan ses på den plads, hvor de havde deres funktion og selv her er de ikke altid placeret i deres oprindelige arrangement. (Fotos A, B, C & D).

Denne udvikling kan betragtes som et af de funktionelle slutkapitler i de hollandske vægflisers mere end 300-årige historie.

Det var i 1500-årene, at der i Nederlandene efter påvirkning fra Italien skete en afgørende udvikling indenfor keramiktilvirkningen. Indtil da havde det der som andetsteds i århundreder været tradition at overtrække brugsgenstande og gulvfliser af brændt ler med den gennemsigtige blyglasur for at gøre genstandene uigennemtrængelige for vædske og for at gøre dem mere slidstærke, men nu indførtes den helt dækkende hvide tinglasur.

Denne tinglaserede majolika eller fajance var dyrere at fremstille end det gængse lertøj, da den i modsætning hertil måtte brændes to gange. Til gengæld var dekorationsmulighederne med strålende farver på den hvide baggrund overordentlig udvidede.

Som gulvflisedækning var tinglasuren for sart, den læderedes for let, men samtidig med, at landet undergik en voldsom politisk, økonomisk og befolkningsmæssig ekspansion, gik man i Holland på denne tid fra træhuse over til at bygge stenhuse.

Da den allernederste del af stenhuses kalkede vægge let beskadigedes under rengøringen af sten- eller trægulvene, var en gulv- eller skureliste her praktisk. Malerier fra midten af 1600-årene af Vermeer, de Hooch, Jan Steen og andre

A

B

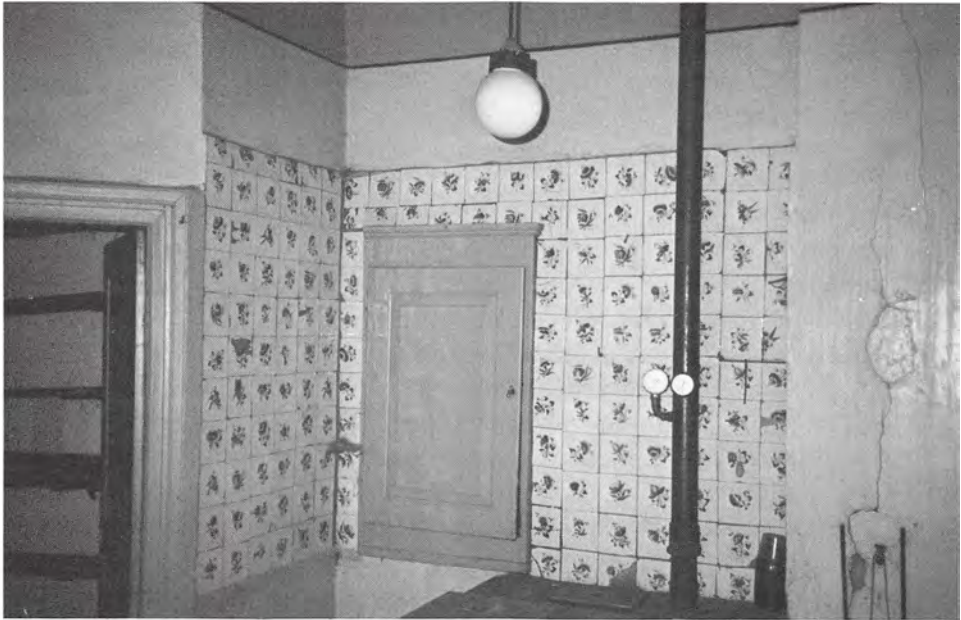
Bevarede hollandske fliser i køkkener på Als.

A. Fra gårdejer P. Møllers aftægtshus, Thomhave 2, Mjang, opført 1832.

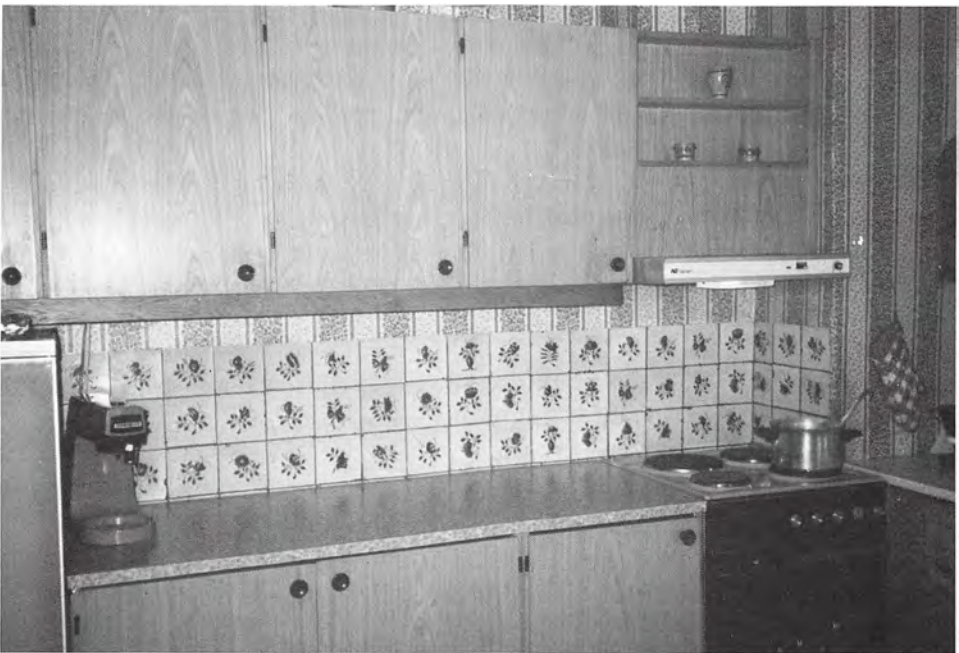
B. Fra gårdejer P. Møllers gård, Thomhave 4, Mjang, opført 1834.

Fliserne i de to køkkener er omtrent samtidige fra midterste halvdel af 1800-årene og de kan være fra bygningernes opførelsestid.

På væggen foto B synes foretaget reparationer med fliser fra foto A.

C

D

C. Fra gårdejer Andreas Jacobsens gård, Hørupris, Mommarmvej 218, antagelig opført 1800-25. Fliserne kan være fra opførelsestiden, men er nok indpasset efter det senere tilkommende jernkomfur.

D. Fra gårdejer Chr. Petersens gård, Måjbølløkke 2, opført 1846. Fliserne, som meget vel kan stamme fra gårdens opførelse, er omsat ved modernisering af køkkenet i 1963.

hollandske malere viser, at i fine borgerhuse anvendtes de tinglaserede polykromt bemalede fliser til dette formål. Sandsynligvis er den oprindelige årsag til disse flisers standardstørrelse, at gulvlistens højde i de hollandske huse netop var 13 cm.

Snart udvidedes den praktiske anvendelse af de dekorative fliser til beklædning af åbne kaminer og ildsteder samt til beklædning af både vægge, som blev slidt meget, og til den nederste del af fugtige vægge i stedet for træpaneler eller lædertapeter. Yderligere anvendelse fandt vægfliserne næppe i de hollandske borgerhuses stuer og allerede omkring 1650 var de der ikke særlig moderne mere. Fra da af forvistes de til kun at benyttes på køkken- og kaminvægge.¹⁾

Imidlertid var på denne tid de gode konjunkturer også nået til landbefolkningen, som naturligt overtog byernes mode, også m.h.t. fliser. Under påvirkning af det i Holland nylig indførte og på keramikens område modeskabende kinesiske porcellæn gik man samtidig fra den stærkt polykrome over til den roligere ensartede blå, senere også mangane dekoration. Yderligere indledtes nu en tiltagende rationalisering af fremstillingen og en teknisk forbedring af selve fliserne, bl.a. ved at disse kunne laves langt tyndere.

Disse ting bevirkede, at prisen på fliser faktisk faldt i de næste 200 år og fliser blev derved gjort økonomisk tilgængelig for en meget stor forbrugerskare.²⁾³⁾

På landet nøjedes man ikke med byhusenes sparsomme fliseanvendelse. Foranlediget af den meget fugtige undergrund udvidede man her brugen til også at omfatte isolering mod fugt omkring vinduer og på hele ydervægge, en god og praktisk foranstaltning, som holdt sig i de næste 250 år, indtil den da overflødiggjordes af dobbeltmurene.

Samtidig populariseredes flisernes motiver følgende den skiftende smag fra enkeltflisefremstillinger af stiliserede vaser og frugtkurve, dyr, fugle, blomster og mennesker i forskellige situationer, over legende børn, pastorale hyrdescener og kendte bibelske optrin, til komplicerede mønstre bredende sig over flere fliser.

Men de helt fliseklædte stuer, der enkelte steder står tilbage eller er genopførte som museumsstuer og som næppe var særlig praktiske, har været velhavende folks statussymboler. De har heller ikke været særlig hyppige i Holland.

Finder man idag hollandske fliser opsat på vægge i Danmark, må man regne med, at det i langt de færreste tilfælde vil være originalopsætninger og i så tilfælde kun meget sene opsætninger.

De talrige, men dog for egnen relativ få, polykrome fliser, som kendes fra Højer-Ballomområdet på den allersydligste del af den nordslesvigske vestkyst, er fremstillet i første halvdel af 1600-årene. De er unike som de første fliser, der kan være eksporteret fra Holland, men selv om importtidspunktet, som man ikke kender, kan have været betydelig senere end fremstillingstidspunktet, kendes ingen originale placeringer af disse fliser.⁴⁾ Heller ikke af de senere fra 1750 til 1900 importerede fliser, fra den periode da Hollands store fliseeksport fandt sted, må man idag forvente at finde mange originalt placerede. Fliserne vil højst findes i samme rum eller bygning, da der i de forløbne år i de med fliserne

Fig. 1. S sammensat del af blå rytterflise med små tidlige »oksehoved«-hjørner. Sidelængde 12,5 cm. Tykkelse 11 mm. Skærv grågul. Hollandsk fra sidste del af 1600-årene.

Udgravningsfund 1953-54 fra Østerholm slot, nedbrudt 1732.

Som forlæg for rytterfliser, som først fremkom efter 1650, brugtes ofte stik fra V. Wallhausen: *Kriegskunst zu Pferde* (Frankfurt a.M. 1616) eller fra Jacob de Gheyn (1565-1629): *Kavalleriekerscits*, 22 udaterede og uindbundne stik.

lige gamle huse vil være sket så mange forandringer, forstørrelse af vinduer, flytning af vægge, forandring af opvarmnings- og madlavningsanordninger, at også vægbeklædningen vil være forandret. Hvis sådanne gamle fliser idag findes opsat i danske huse, så er det væsentligst som pynt og veneration overfor gammelt kunsthåndværk og kun sekundært som praktisk anvendelse.

Den prægtige og så rigt flisebeklædte Kommandørgård på Rømø, og Tønder museum med dets verdenskendte store samling af løse lokale fliser gir et imponerende udtryk for en hollandsk påvirkning af vestsønderjysk boligkultur. Den er formidlet gennem direkte søværts forbindelse, en påvirkning, som bortset fra de nærliggende nordfrisiske øer, ikke kendes kraftigere andetsteds. Men herudover findes på museerne i Sønderjylland kun få spor af hollandske flisers anvendelse i landsdelen, hvilket peger på, at flisebeklædte vægge i Sønderjylland har været spredte og tilfældige og at fliser her måske kun har dækket dele af væggen. Heller ingen overlevering tyder på en mere udbredt anvendelse.

Af landsdelens øvrige tre kulturhistoriske museer, som alle ligger på østkysten, har kun Museet på Sønderborg slot en samling hollandske fliser, som med sikkerhed har været anvendt i oplandet. Dette bør dog ikke tages som fuldgyldigt udtryk for flisernes udbredelse, men måske i nogen grad også som udtryk for museernes sans for opbevaring af svindende kulturelementer.

Næsten alle de i Museet på Sønderborg slot opbevarede fliser er fra Als. Kun

Fig. 2. Protokolnr 2062. »Fra hus paa Smøl mark«. Panel med 4x8 mangane bibelske fliser i dobbeltring med »oksehoved«-hjørner. Ca. 1750. Fabrikationssted usikkert.

De tidligste bibelske fliseserier er fra 1640-50 og man kender over 500 forskellige motiver. Forlæggene for disse har væsentligst været i tidens kendte billedbibler, Math. Merian's i lille format fra 1630, Pieter H. Schut's med 336 graveringer fra 1659 og Jan Luiken's i to dele fra 1712.

et par partier er fra museets vestlige opland. Dette forhold falder sammen med udtalelser af alsiske opkøbere af gamle sager om, at deres i 1960erne og 1970erne ikke helt ringe udbud af ordinære hollandske fliser fra 1800-årene var af lokal oprindelse. Ligeledes har alsingere født i århundredets første årti berettet, at det på gårdene i tiden 1910-1930 var helt almindeligt med hollandske fliser på køkkenvæggen over komfuret. Alt dette kunne tyde på, at der på Als har været en omend ikke stor, så dog erkendelig ophobning i anvendelsen af hollandske fliser. Men bortset fra at der for en del af de fliser, som opbevares på Museet på Sønderborg slot, er oplysninger om fundsted og nedtagelsestidspunkt, men ikke om, hvor i huset fliserne var sat op eller hvordan, findes der hverken skriftlige eller billedlige kilder til bekræftelse af denne antagelse.

Desværre har også de fleste samlere været mere optaget af at søge deres flisers alder og fabrikationssted klarlagt, end af at bevare viden om flisernes egentlige funktion. Enkelte flisevægge, som overlever i gamle køkkener, bekræfter dog de mundtlige udsagn. Anden anvendelse på Als af hollandske fliser er ikke kendt.

Selv om langt den største del af fliserne på Sønderborg-egnen med stor sikkerhed kan tilskrives de store frisiske produktionssteder, noget der meget vel svarer til tidens kendte flisehandelsmønster, er vejen fra producent til forbruger ukendt, men da det er tvivlsomt, om der er hollandske fliser på Als, der er yngre end 1800-årene, er den første opsætning nok sket før århundredskiftet. En række fund af tyske køkkenfliser fra efter den tid kunne tyde på, at handelsvejene, og vel også smagen, da var ændret.

Fig. 3. Uden protokolnr. »Fra hus i Sønderborg«. 4 blå bibelske fliser i dobbeltring med stive »oksehoved«-hjørner, de 3 fliser beskadiget. Ca. 1800. Produktionssted usikkert, måske Utrecht.

De ældste flisestykker i Museet på Sønderborg slot er jordfund fra Nationalmuseets udgravning 1953-1954 af fundamentene til det lille alsiske slot Østerholm. Det var opført af lensmanden Thomas Sture i 1550'erne, forandredes i renæssancestil 40 år senere af hertug Hans den Yngre og blev nedrevet 1732. (Fig. 1).⁵⁾ Flisestykkerne er 11 mm tykke, har såkaldte »lille oksehoved«-hjørneornamenter og viser i blå en stridsmand til hest. De kan dateres til sidste del af 1600-årene, hvorimod det ikke er muligt at bestemme deres hollandske produktionssted.

Det kan undre, at der kun er fundet rester af et par og ikke af flere hollandske fliser på Østerholm, da der er masser af skår af 1600-tals hollandske fajancer og af kinesisk porcellæn, men måske skyldes dette, at eventuelle hele fliser er genbrugt andetsteds.

Fra de tre andre stadig eksisterende alsiske slotte, Nordborg, Sønderborg og Augustenborg, kendes ingen spor af tidlige hollandske fliser.

Udover disse fund stammer de fliser, som synes ældst, fra et omkring 1906 nedbrudt hus på Smøl mark på Broagerland, og de er nydelig opsat i et panel på museet. (Fig. 2). Det er 4x8 manganfarvede bibelske fliser i dobbeltring, nogle fra Gamle, andre fra Ny testamente og alle uden skriftsted. På de fliser, hvor handlingen foregår udendørs står personerne foran 2 eller 3 høje, på de indendørs består gulvet af store kvadratiske fliser. »Oksehoved«-hjørnerne placerer sammen med malemåden fremstillingstiden til midten af 1700-årene, men fremstillingsstedet er mere usikkert, måske Utrecht.⁶⁾

Af omtrent samme, lidt senere type, men blå, findes i museets magasin »fra et nu nedrevet hus i Sønderborg« en hel flise og stumper af 4 forskellige, bl.a. med personer i søjlesal. (Fig. 3)

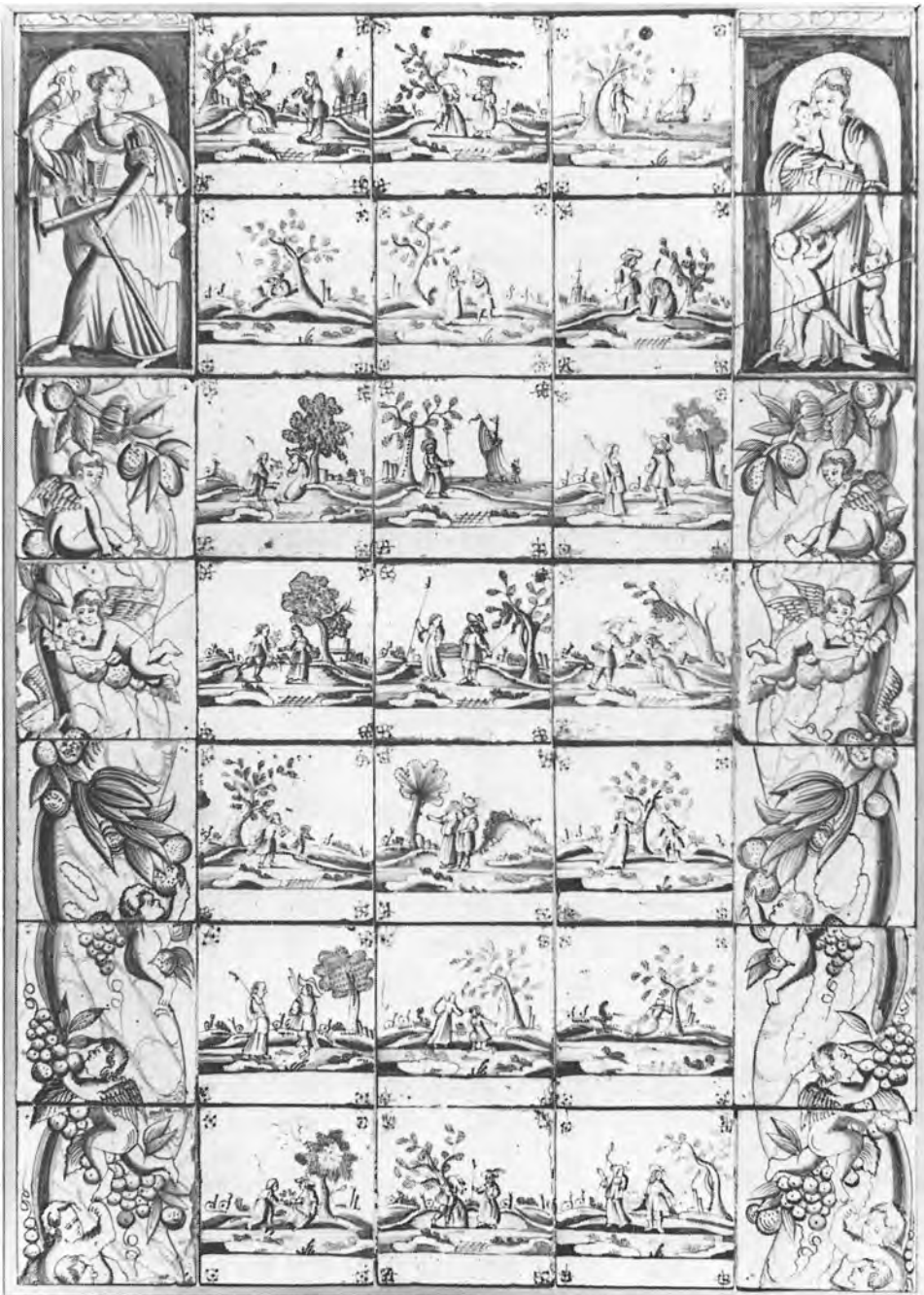

Fig. 4. Uden protokolnr. »Fra gaard ved Østerholm«. 5x7 mangane fliser i panel. De 3 midterste rækker er hyrdefliser i tværlandskab med »edderkoppe«-hjørner, de fleste med hyrderne mellem to høje. De yderste fliserækker, der på de to øverste fliser viser allegoriske fremstillinger af henholdsvis tro og håb, og kærlighed, står på ufuldstændige søjler med blomster, frugter og klatrende putti. Friesland. Sidste del af 1700-årene. Hyrdefliser kendes fra sidste del af 1600-årene, men bliver først almindelige i næste århundrede.

Fig. 5. Protokolnr 3788-99. 10/3-36. En af »12 fliser fra nedbrudt hus i Tandslet 1913«. Blå hyrdefliser. Iøvrigt som fig. 4.

Yderligere har museet et smukt panel af 5x7 manganerokokkofliser fra en gård ved landsbyen Østerholm. (Fig. 4). De yderste lodrette rækker viser på øverste to fliser en allegorisk fremstillet kvinde i en portal, til venstre en allegori på tro og håb, og til højre på kærlighed. Herunder på begge sider en snoet søjle med klatrende putti, frugter og blade, men søjlerne er ikke fuldstændige, idet den femte øverste flise på begge sider næppe er korrekt indpasset, ligesom der mellem denne og den næste må mangle en eller to fliser.⁷⁾ Midterpartiets 3 lodrette rækker af 7 fliser viser hyrder og hyrdinder i tværlandskab foran den midterste af tre høje, hvor der på den ene høj står et træ. Dette træ er på de 21 fliser malet på flere måder, hvilket tyder på, at panelet er sammensat af flere kun omtrent samtidige serier eller måske malet af forskellige malere. Hjørneornamenterne er »små edderkopper« med lange ender på tværstregerne.

Af helt samme slags findes i museumsmagasinet 24 uregistrerede fliser. De er kommet til museet på forskellige tidspunkter, men derfor kan de muligvis godt stamme fra samme bygning. Det kan dog næppe mere oplyses med blot nogen grad af sikkerhed.

Desuden findes »fra nedbrudt hus i Tandslet 1913« 12 lignende blå fliser med hyrder og hyrdinder stående mellem to høje, hvor der på den ene står et stiliseret træ. (Fig. 5)

Alle disse »højfliser« såvel som søjlefliserne langs panelets sider stammer med stor sikkerhed fra Frisland fra sidste halvdel af 1700-tallet.

Den »lille frisiske blomst uden hjørneornamenter«, ofte med et insekt eller en fugl, som hører til de populære flisedekorationer 1800-årene igennem, findes i blåt stadig repræsenteret i alsiske køkkener (Fotos C & D) og manganer typer

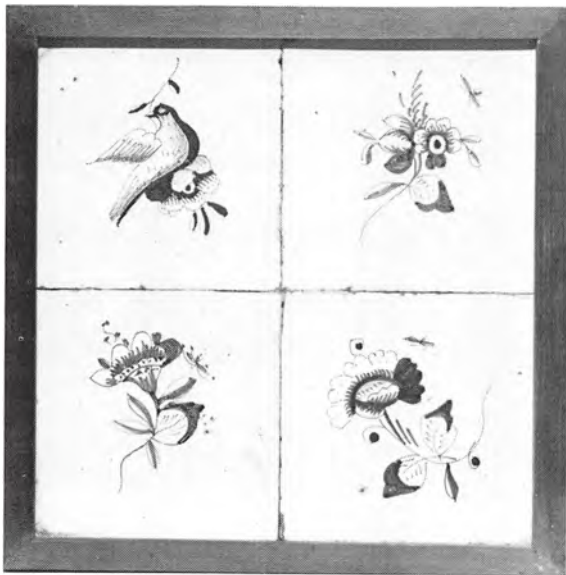

Fig. 6. Protokolnr 59612. 27/8-48. »I ramme. 4 vægfliser, brune, blomster og fugl«. 4 små mangane blomster, de tre med insekt, den fjerde med en fugl; alle uden hjørner. Lavet i Frisland gennem alle 1800-årene, disse nok fra sidste del.

findes på museet. (Fig. 6). Disse fliser er kun lavet i Frisland. De må også på Als have været meget populære, eftersom de har været nogle af de hyppigst forekommende hos alsiske flisehandlere.

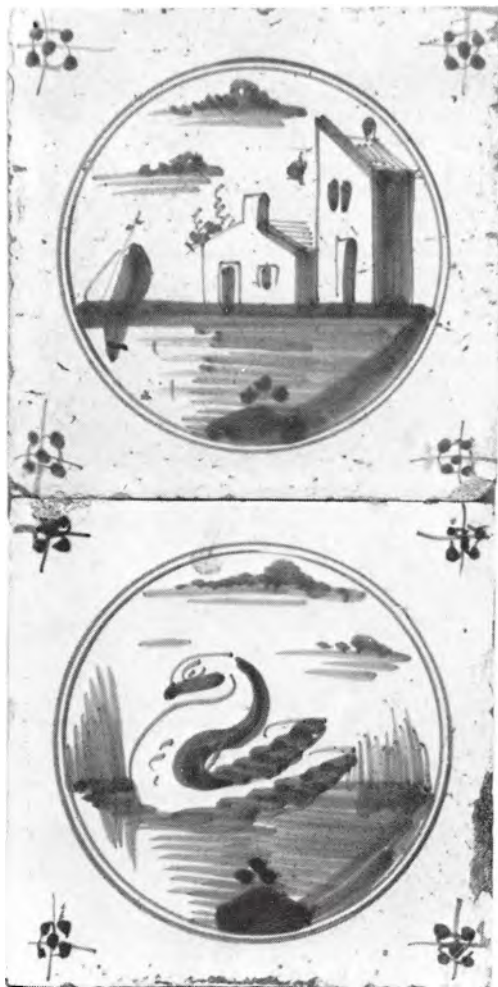
Den anden gruppe af museets fliser, som ikke stammer fra Als, kommer fra Rendbjerg teglværk ved Flensborg fjord, hvor de blev søgt ud, da teglværket i sommeren 1923 blev nedbrudt. Fejlagtig mente man da, at fliserne var »teglværksarbejde« fra selve teglværket. (Fig. 7). Det er lyseblåt bemalede fliser, dels med bygninger, dels med svaner, i dobbeltring og alle med »sene edderkoppe«-hjørneornamenter, hvorigennem lange tværestreger; typisk frisiske fliser fra tiden 1840-1880. Det er iøvrigt fuldstændig samme type som på foto A.

Størstedelen af museets resterende fliser er mønsterfliser fra 1800-årene, da fliserne som vægpynt udkæmpede en tiltagende hård kamp, også med tapeterne. Ejendommeligt er det imidlertid, at der blandt disse slet ikke findes fliser med skibe, legende børn eller små dyr i ring, motiver som også i 1800-årene var meget populære.

De første af mønsterfliserne, som kendes allerede fra sidste del af 1700-årene, har genoptaget det gamle rapportmønster, kendt fra både de dekorerede gulvflisers og de første polykrome vægflisers tid. Her rummer en enkelt flise kun $\frac{1}{4}$ af et dobbeltmønster og der skal således mindst 8 iøvrigt fuldstændig ens fliser til for at få hele det raffinerede mønster gengivet. (Fig. 8 og 9). Dette kræver naturligvis en stor vægflade. »Rose-Star« kaldes mønsteret på hollandsk, ofte oversat til »Sol-måne-stjerne«-mønster på dansk.

Mønsteret findes både i mangan og i blåt og er i hver fald i modereret form også optaget af et af de holstenske Kellinghusen-værksteder.⁸⁾

Fig. 7. Protokolnr 853-82. 4/10-48. »Fra Rendbjerg teglværk, da dette blev nedlagt i sommeren 1923«. Er fejlagtigt benævnt som teglværksarbejde fra Rendbjerg teglværk. 2 af 32 lyseblå fliser i dobbeltring med »edderkoppe«-hjørner, de 29 med bygninger ved vand, de 3 med svømmende svaner. Typiske frisiske fliser med den lyseblå farve, som angir fabrikationstidspunktet 1840-80. (SmIkn. foto A).

På lignende måde kræver de blå eller mangane »vaisers«, fliser, som er skrådelt i en farvet og en ufarvet halvdel, samme antal fliser for at hele dobbeltmønsteret ses. (Fig. 10). Flisernes populære, men sære navn har relation til, at hollandske vajsenshusbørn bar en blåhvid dragt. Også denne type synes lavet i Kellinghusen.

Et finere design af rapportmønsteret er den fra en Harlingen-modelbog kendte »Servetstar of Alkmader Sift«. (Fig. 11).

Af mønsterfliser har museet almindeligvis kun 4 af hver, hvilket næppe må tages som mål for flisernes udbredelse, snarere for, at man ikke har ønsket at samle på, men kun at have repræsentation for disse så ensformige fliser.

De sidst gengivne 4 typer (Fig. 12, 13, 14 og 15) kendes alle fra flere virksomheders modelbøger fra sidste del af 1800-årene, fig. 12 og fig. 13 som de populære »Cristalsteen« og »Hamburger Achtkant«.

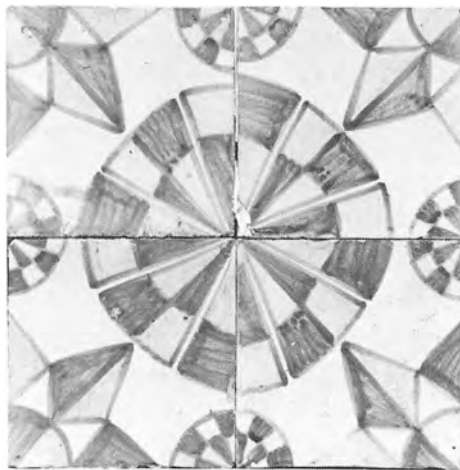
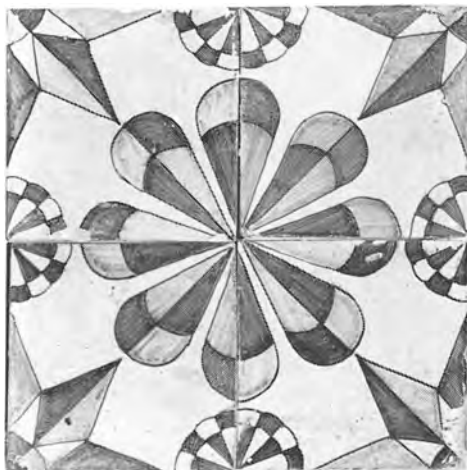

Fig. 8. Protokolnr 5606-5607. 12/2-45 og 6755-57. 10/12-54. »Fra Sønderborg« samt 29 identiske uregistrerede fliser. 4 manganer »Rose-Star«-, »Rose-Stjerne«- eller »Sol-Maane-Stjerne«-fliser kan sammensættes således, at »rosen« eller »solen« er fuldstændig.

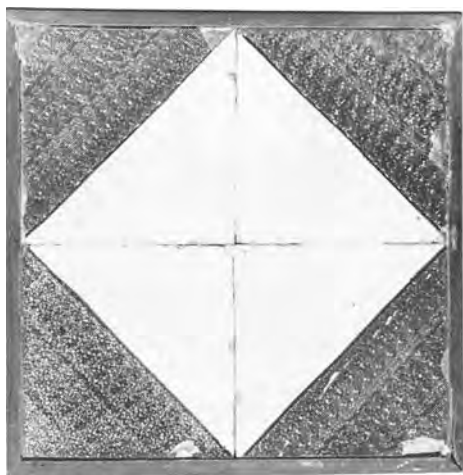

Fig. 9. Uregistrerede. 15 lyseblå »Rose-Star«-fliser i primitivere udførelse end nr. 8.

Fig. 10. Protokolnr 3596. 4/2-35. »Fra gammelt hus i Ketting nedbrudt 1928«. Er fejlagtig bedømt til at stamme fra pottemager Winters værksted ca. 1840. 4 diagonalt skrådelte hvide-mangan fliser, såkaldte »Waiser«. Typen kendes fra 1600-årene, men disse, som kun er 6-7 mm tykke med grågul skærv er fra 1800-årene lavet i Frisland.

Til disse stereotype mønstre kan her føjes blomsterpottefliserne, i Danmark ofte kaldet »Fanø«-fliser. De er en nuance forskellige efter alder og fabrikationssted og som de fleste andre typer findes de i både blå og mangan. (Fig. 16). Dette mønster med de fra omkring 1625 fra kinesisk porcellæn indførte Wan-Li-hjørneornamenter, har været populært gennem omtrent 300 år og viser her gode eksempler på de hollandske flisers forsimpning i 1800-årenes slutning med den lidt sjuskede, stive og uinspirerede malemåde. (Smlgn. foto B).

Hollandske fliser bliver dekoreret med hjælp af en papirmaske, en »spons«, der med nålestukne huller svarende til mønsterets konturer og hovedlinier bliver lagt ovenpå den een gang brændte flise. Denne maske blir duppet med en tøjpose indeholdende kulstøv således, at kulstøvet gennem hullerne gengir maskens møn-

Fig. 11. Protokolnr 3369-72. 20312-33. »Fra gammelt hus i Nordborg«. 4 manganemønsterfliser i træramme dannende midterroset, hvorfra skråt udstrålende blomsterbuketter, i hvis fortsættelse $\frac{1}{4}$ hjørnestjerne, i de to andre hjørner $\frac{1}{4}$ roset.

Fig. 12. Protokolnr 4617-20. »Fra et gammelt hus (skorstensvæg) i Vollerup«. 4 mønsterfliser i ramme med diagonale linier, kvadratisk midterfelt og hjørner i blåt og sortbrunt.

ster på den hvide glasur; derefter kan linjerne let trækkes op med maling og mønsteret udfyldes, hvorefter den sidste brænding sker.

Der findes i museets samling et par flisetyper, som ikke er dekoreret på denne måde, men ved, at man har udfyldt felterne i en åben maske. (Fig. 17 og 18).

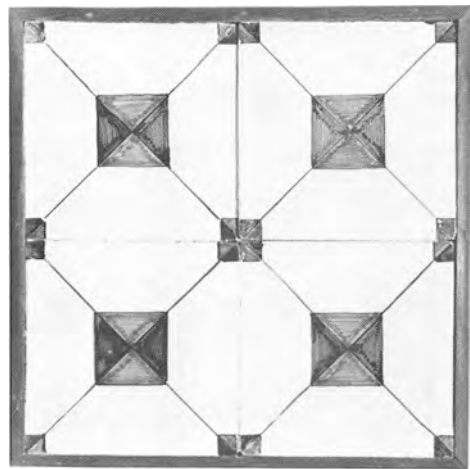

Fig. 13. Protokolnr 5876. 12/5-48. En af »4 fliser med blå-brunt stjernemønster« tidligere i ramme.

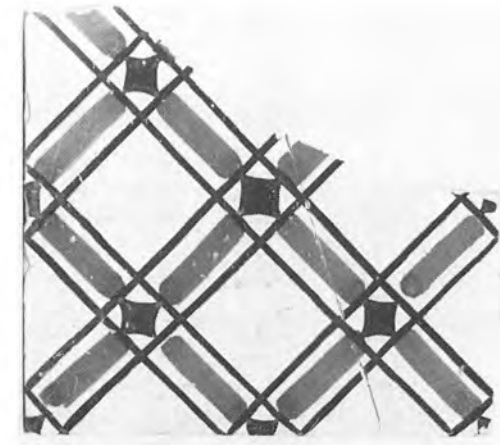

Fig. 14. Stumper af 4-5 uregistrerede mønsterfliser. Diagonale mønstre og mørke rammer, hvoremellem hvide kvadrater; i rammernes krydsningssteder firestrålede stjerner.

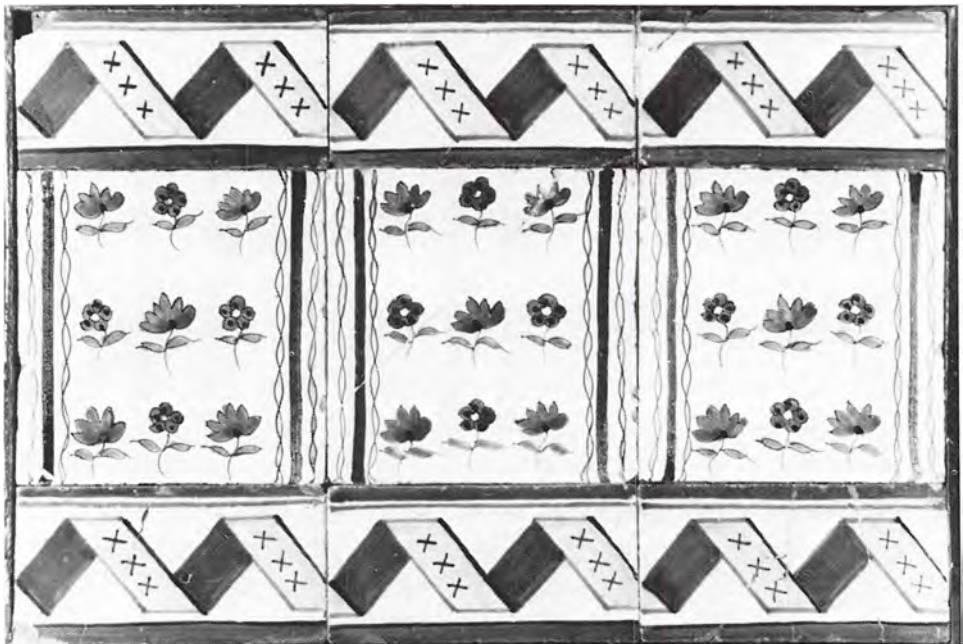

Fig. 15. Protokolnr 3576 og 3577. »I ramme 3 vægfliser, Kellinghusen, og 6 vægfliser, borter blåhvide. Fra kakkellovn på Augustenborg slot«. Opgivelsen, at de 3 midterfliser med 3x3 pastelgrønne småblomster og kantbort skulle være fra Kellinghusen er forkert og da det er vægfliser kan de heller ikke være fra kakkellovn. Det er typiske »tapetfliser« fra Utrecht eller Frisland fra sidste del af 1800-årene.

I Hanemahuis-museet i Harlingen findes fra den senere v.Hulst-fabrik (v.H.) en modelbog påbegyndt ca. 1800 i format 15x30 cm bestående af 148 blade med kolorerede håndtegninger angivelig indeholdende alle typer flisemønstre, som forekommer i Skandinavien og Nordtyskland; den indeholder fra ca. 1760-1880 119 udkast til fliser foruden udkast til flisebilleder og randfliser. Desuden foreligger fra fabrikken trykte kataloger 1890-1930.

Fra de andre store frisiske værker findes der også modelbøger. Således findes en trykt fra Tjallingii-fabrikken (Tj) fra 1890-erne indeholdende 49 tavler med 321 udkast samt fra Tichelaar-fabrikken i Makkum (T.M.) en håndtegnet modelbog fra 1860-1900 med 254 fliseudkast, hvorefter der herfra findes trykte kataloger og brochurer.

Desuden findes fra Ravesteijn-fabrikken i Utrecht (R.U.), fra 1907 kaldet Tegelfabrik Westraven, en trykt modelbog indeholdende 64 tavler med 400 numre fra 1880, senere er kommet trykte kataloger.

Endvidere findes fra Bloempot-virksomheden i Rotterdam, som næppe har eksporteret til Danmark, en håndtegnet modelbog med 95 fliseudkast fra ca. 1830.¹⁵⁾

Fra disse modelbøger findes udkastet til og ofte benævnelsen på vist alle kendte mønsterfliser. Mønsterfliserne fig. 11-15 er således alle fremstillede i Utrecht eller Frisland i sidste del af 1800-årene. Fig. 11 findes under navnet »Servetstar (Servietstjerne) of Alkmarder Sift« allerede i den ældste Harlingen-modelbog (v.H.). Fig. 12 findes som »Cristalsteen« i v.H. (nr 109), i R.U. (nr 20) og i T.M. (nr 32), fig. 13 sine »Hamburger Achtkant« i v.H. (nr. 4), R.U. (nr 42), T.M. (nr 25) og Tj. (nr 116) og fig. 14 findes hos R.U. (nr 109).

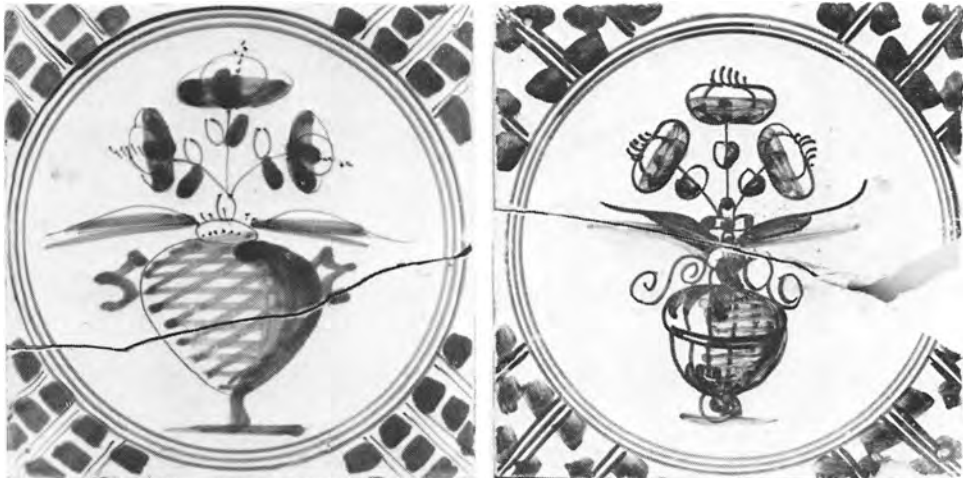

Fig. 16. Ikke registreret. En del delvis knuste blomsterpotteliser, hvorfra en blå og en mangan i tre cirkelslag med sene

Wan-Li-hjørner. Begge er afbildet i T.M. som henholdsvis nr 2 »Groote Bloempotten« og som nr 3 »Kleine Bloempotten«.

Disse fliser er sikkert tyske fra tiden omkring 1900, da de højt industrialiserede tyske fajance- og stengodsfabrikker med Villeroy & Boch i spidsen overtog arven efter de stagnerende hollandske flisevirksomheder.

Udover disse alle ret almindelige fliser findes på museet en serie på 6 blå på fri hånd meget smukt malede blomsterfliser med hjørner bestående af $\frac{1}{4}$ solblomst. De er meget sjældne og er helt sikkert fra et Kellinghusen-værksted. (Fig. 19)⁹⁾

På trods af disse værksteders lokale beliggenhed og ofte fine kunstneriske arbejder lykkedes det dem aldrig at anfægte de hollandske flisers helt overvejende dominans i hertugdømmerne. En væsentlig grund til denne førerstilling var den udspecialisering i store virksomheder, som den hollandske fliseproduktion blev samlet i allerede fra sidste del af 1600-årene. Herved blev provinsen Frisland hovedproduktionsstedet, og det vides med stor sikkerhed, at herfra stammer den allervæsentligste del af de i Nordslesvig fundne fliser.¹⁰⁾

Allerede fra tidlig i 1600-årene kendes fra hovedhavnebyen Harlingen i gaden Raamstraat et stort og fint værksted, som omkring år 1700 lededes af de kunstnerisk fremragende brødre Grauda.¹¹⁾¹²⁾ Det forenedes i 1803 med et ligeledes stort og fint værksted tilhørende familien Tjallingii. Herudover fandtes i byen fra før 1700 endnu et stort værksted, der fra 1850 ejedes af van Hulst-familien.

I den lille by Makkum ved Zuiderødæmningens nordlige tilslutning har der ligget to fajancevirksomheder. Til den ene, Kingma-fabrikken, som virkede 1750-1835 har man kun begrænset kendskab. Den anden har virket fra 1641 og er nu på 8. generation i familien Tichelaar's eje og om den har man en større viden end om nogen anden fajancevirksomhed i Holland. Her har man bevaret arkiver helt tilbage fra 1710 og dette viser, at fabrikken udover en mængde

Fig. 17. Protokolnr 3349-52. 2/9-33. Den ene af »4 vægfliser (Skablonarbejde), stammer fra Jørgen Hvids gård i Gudstrup«. Korslagte stærk stiliserede blomster i mørkebrun firkløverramme, desuden blå og gul farve; glasur mangler i blomsterstilkenes skæringspunkter.

anden fajance ikke blot i tidens løb har produceret mere end det svimlende tal 125 millioner fliser, men også hvortil en stor del af disse fliser er solgt.^{13) 14)}

De frisiske virksomheder arbejdede i perioder nær sammen indbyrdes og desuden sammen med flisefabrikken Ravesteijn, der i Utrechts forstad Westraven fra 1845 videreførte en stor virksomhed fra 1661.

Derimod synes det tredje hovedcenter for flisefremstilling, »De Bloempot« i Rotterdam fra 1675, ikke at have haft større tilknytning til de andre, og dets frembringelser afsattes navnlig mod syd. Det værk har nok været det fineste produktionssted m.h.t. masseproducerede flisers kunstneriske udførelse, hvilket især skyldes den berømte malerfamilie Aelmis' tilknytning dertil i tre generationer gennem næsten alle 1700-årene.

I tilslutning hertil bør nævnes, at Delft efter midten af 1600-årene ingen rolle spillede som produktionsby for ordinære fliser, på trods af byens talrige fremragende fajanceværksteder og på trods af den ofte anvendte, men misforståede brug af ordet »Delfter-fliser« som synonym for hollandske fliser.

De senere tiårs forskning har ført til, at man nu står noget sikrere i bestemmelsen af både produktionssted og -tidspunkt for hollandske fliser, men ofte dog tvivlende. Blandt arkivalier er det især virksomhedernes modelbøger og »sponser«, man søger, for at kunne sammenligne bestemte fliser dermed. Men selv om der er overensstemmelse med sådanne fund, så udsiger dette dog kun, at flisen kan være lavet på den bestemte virksomhed, på ingen måde, at den virkelig også er det, for dels samarbejdede som nævnt mange værksteder og lavede samtidig de samme mønstre, og dels var der absolut ingen beskyttelse af nye mønstre, så gensidig kopiering, som har været meget let at foretage, synes at have været helt gængs.

Samarbejdet mellem de frisiske virksomheder indbyrdes og med Ravesteijnfabrikken har bevirket, at man i sidste halvdel af 1800-årene kun sjældent kan skelne mellem disse virksomheders produkter, hvorimod man fra tiden forinden

Fig. 18. Protokolnr 6215. 7/7-49. »Fra Kokhaves gamle gård i Dyndved«. Den ene af »4 vægfliser, blå på hvidt med 3 koncentriske ringe med stjerne«, samt den ene af »2 bortstykker med ranketegning«.

Såvel fig. 17 som fig. 18 er dekoreret ved udfyldning af åbne masker og farverne er løbet let ud langs randene. Fliserne er antagelig tyske. Ca. 1900. Randflisen er samtidig og kan være frisisk.

står noget sikrere, hvis virksomhederne fra den tid har opbevaret deres »sponser«, men også disse har været let kopierbare.

De hollandske fliser, som endnu sidder på enkelte alsiske køkkenvægge er sene, altså fra 1800-årene og af samme slags, som er repræsenteret på Museet på Sønderborg slot. De er de sidste rester af de fliser, som i mere end 300 år havde den førende rolle som dekorativ vægisolation i en stor del af Vesteuropa, men håndarbejde er for længst blevet for dyrt, og efter begyndende konkurrence allerede fra slutningen af 1700-årene fra engelske stengodsfliser er deres funktion nu helt overtaget af industrielt fremstillede.

De fleste af de store værker har måttet lukke, således »De Bloempot« allerede i 1852, Tjallingii i 1910 og v. Hulst i 1932.

Den håndværksmæssige fremstilling af fliser finder dog stadig sted, først og fremmest på Tichelaar-fabrikken i Makkum, hvor den sammen med anden håndværksmæssig fajancefremstilling har været anvendt uafbrudt i omtrent 350 år, men nu mere til souvenirs end til funktion. Et par værksteder i Makkum og Harlingen, hvis keramikere er udgået fra Tichelaar-fabrikken, har de senere år også ført sig frem som småproducenter af souvenirfliser, ligesom Ravesteijn-fabrikken i Utrecht, der i 1963 blev overtaget af den eneste, fra 1653 overlevende fajancevirksomhed i Delft, »De porceleyne Fles« (Porcellænsflasken), stadig har fliser på programmet. Men fornyelserne har været få og små, alle disse virksomheder laver nu af håndmalede fliser i det væsentligste kun kopier af gamle, selv om man som tidligere også meget vel kan få lavet et nyt flisebillede

Fig. 19. Protokolnr. 3378-83. 4 af »6 vægfliser, hvide med blå blomster som hjørner«. Uden spons fint malede store blomster, som næsten udfylder feltet; i hjørnerne $\frac{1}{4}$ solblomstros. Er fra et af de 6 fajanceværksteder, som i tiden 1763-1860 virkede i Kellinghusen i Holsten uden at man kan sige fra hvilket. Fra første del af 1800-årene.

Desværre findes ingen angivelse af, hvor fliserne er fundet. Der er tidligere nord for den tyske grænse kun fundet Kellinghusen-fliser i Burkal og på Fanø.

af f.eks. sin virksomhed, en i Holland meget populær jubilæumsgave.

Nu er de hollandske fliser kun sjældent brugt, men et område for museer og nostalgiske samlere, som kan glæde sig over de gamle masseproducerede, men dog håndværksmæssigt og undertiden personligt forarbejdede fajancepladers oftest primitive og pudsige, sjældnere kunstneriske skønhed.

Skulle den interesserede samler ønske nøjere at vide, hvordan hans gamle fliser er blevet til, vil et besøg på den smukke og smukt beliggende fajancefabrik i Makkum, hvor man altid er velkommen og hvis leder er en af verdens førende fliseforskere, være en fin oplevelse.

Litteraturhenvisninger

1. Dam, J. D. van: A survey of dutch tiles. Side 20, 21, 26, 27 & 29. I: Dutch Tiles. Philadelphia museum of art. 1984.
 2. Ibid. S. 22.
 3. Schoubye Sigurd: Eksport af hollandske fliser til Tyskland, Danmark og Norge. S. 211. I: Schoubye Sigurd (Red.): Fliser og kakler. Thaning & Appel. København. 1965.
 4. Schoubye Sigurd: Hollandske vægfliser. S. 34 & 37. Tønder museum. 1963.
 5. Slettebo Jørgen: Jagtslot for hertug Hans. Skalk, 1960, nr. 1, s. 19-28.
 6. Pluis J. & Akker M. van den: Bibelse voorstellingen op tegels en fries aardewerk. Tegelmuseum »It noflik Sté«. Otterlo 1972.
 7. Jans Svend: Hollandske fliser (på Amager). S. 32 & 77. Thaning & Appel. København 1978.
 8. Ahlefeldt-Laurvig Jørgen: Fliser fra de gamle danske fabriker. S.67. Thaning & Appel. København. 1980.
 9. Ibid. S. 69.
 10. 3) s. 209-213 & 219-222.
 11. Jonge C. H. de: Dutch tiles. S. 62-65 & 120-129. Praeger publ. inc. New York. 1971.
 12. Kaufmann G.: Bemahlte Wandfliesen. S. 24-31. Calweg. München. 1973.
 13. Note 4, s. 21-28.
 14. Tichelaar J. P. & P. J.: 300 jaar Makkummer aardewerk 1660-1960. Makkum 1960.
 15. Elling G. & W.: Fliesen und Fliesenbilder in Westmünsterland. S. 31-32. Vreden 1980.
- Fotos: Fig. A-D: Forfatteren. Fig. 1-19: H. A. M. Madsen, Museet på Sønderborg Slot.

Hustavler i Aabenraa – et spejl af byens sjæl?

Af BIRGITTE KRAGH RASMUSSEN

Fremmede, der igennem de sidste århundreder, er kommet til Aabenraa, har i forbavsende enslydende vendinger hæftet sig ved de samme træk i byens fremtræden. Det, de har set, er den by, som er formet under 1700-årenes fremgang, og som stadig giver bykærnen sit præg i nogle lange, sammenhængende strøg. Allerede i samtiden fremhævede man de forholdsvis små dimensioner, huse i én etage var normen; men også at de var »meget kjønt og nett bygget og udziiret«. ¹⁾

Man så den velstand, der gav anledning til nybyggeri, hvor brandmure erstattede bindingsværk. En velstand, som senere iagttagere genfandt i klædedragt og møbler. Dog var alt udformet på en beskedne ikke prangende måde. Endvidere beskrev de rejsende omkring 1800, hvor velholdte med facademaling, pyntelige og rene husene var. Det har været en fornøjelse at kigge ind ad de mange karnappers blomstersmykkede vinduer og se og blive set af beboerne.

Netop disse træk af 1700-årenes skipperby med maleriske kroge og en traditionsbunden, fint formet hustype har tiltalt de senere pionerer i bybevaring. Hugo Matthiessen begejstres over de venlige gavlhuse, de mange karnappers nysgerrige udbygninger, de pyntelige døre og nydelige indskriftstavler. Med sin store indlevelsesevne får han et idyllisk billede af byens småborgerlige liv, den er som en venlig lille blomst af gammel hjemstavnskultur. Også Ernst Sauer-mann indfanges af den beskedne ægthed og den skønhedssans, han finder i detaljernes udformning. For ham er det fremfor alt indskrifttavlerne, der i deres store antal bliver et vartegn for byen. Hverken han eller Hugo Matthiessen går dog længere i deres iagttagelser end til at konstatere det gode håndværk, der ligger bag tavlerne, og deres gudfrygtige indhold. ²⁾

Først under det genopblussende nationale opgør i 1930'erne forsøger Otto Ottsen i en lille artikel i Die Heimat at fortolke indskrifternes baggrund. Han ser i deres tyske sprog og det gudelige indhold en meget stærk tilknytning til tysk ånd og til den store religiøse vækkelse, pietismen, der fra ca. 1700 slog rod uden for Tyskland, ikke mindst i Vestsønderjylland. ³⁾

Sammenfattende kan man sige, at byens huse har været en af de vigtige brikker, der har været brugt for at danne et billede af dens karakter. Der har været ret stor enighed om de beskedne, fint formede huse, hvor borgernes, det vil ikke mindst sige skippernes velstand afspejledes i den gode udformning af pynten, døre og hustavler. Flere fremmaner en småborgerlig idyl, mens Ottsen fortolker hustavlerne som udtryk for, at byens sjæl var tysk, pietetisk.

I det følgende skal indholdet af hustavlerne undersøges nærmere. Hvad er det, som beboerne i godt uforgængeligt stenhuggerarbejde kan og vil fortælle om sig selv og byens karakter. De skal så at sige tages på ordet, og baggrunden søges i det liv på gaden og i byen, som tavlerne var bestemt for. Set med mine øjne er det påfaldende ved tavlerne knapt så meget det tyske sprog eller de gudelige formuleringer, men snarere, at en del af indskrifterne i utvetydige ord afsværger naboernes misundelse. Dette er ikke enestående for Aabenraa; men de findes i særligt stort tal her. Nærliggende vil det bl.a. være at søge baggrunden i det, som man i en indberetning fra 1735 fremhæver som byens sjæl – nemlig skibsfarten.⁴⁾

Kendte hustavler i Aabenraa

Til en begyndelse skal emnet, hustavler, afgrænses til de tavler, der er udført i stenhuggerarbejde, og som er blevet muret ind i husets facade for at markere et nybyggeri. Deres indskrifter oplyser i første række om opførelsesår og ejernes navne eller initialer. Som sådan kendes de i Aabenraa i et antal af 42, hvoraf de fem er overført til museet, mens hovedparten stadig kan ses på eller ganske nær ved deres oprindelige plads. Med dette tal overgår Aabenraa ikke alene klart de øvrige Slesvigske byer; men også Kongerigets. I den nærmeste omegn findes desuden hustavler på Nymølle og hele tre i det gamle Kolstrup.⁵⁾

Aabenraa's hustavler hører tæt sammen med det omfattende nybyggeri, der præger de sidste tre-fjerdedele af 1700-årene. I årene ca. 1735-1765 øges antallet af boliger stærkt, fra omkring 290 huse til ca. 350 i byen undtaget Slotsgade, og der fyldes ud på grundene og nye gadestykker tilføjes i udkanterne. Desuden skifter igennem hele århundredet husene ansigt ved at bindingsværk udskiftes med brandmur i facaden. Fra 1760erne udvides og eventuelt forhøjes mange, og det bliver mere udbredt at opføre helt i murværk. Det store flertal af hustavlerne ligger inden for denne blomstrende byggeperiode, og nærmere bestemt stammer ialt 33 fra årene 1731-1798. Det bør dog bemærkes, at indskriften på én af disse tavler er helt udvisket. Efter 1800 ophører skikken næsten. Opførelses-tavlerne får ikke plads i de strengere klassicerende facader, som empiren står for, og som er forbilledet for den næste opgangsperiodes byggeri. Kun ni tavler fra 1800-årenes sidste halvdel genoptager skikken, og heraf vedrører de tre ældre stiftelser, der har fået midler til nye huse.⁶⁾

Hustavlerne har æstetisk og stilmæssigt været en iøjnefaldende detalje, der sammen med andre detaljer som murankre, profiler i vinduesstik, dørindfatninger og gesimser blev sammenføjet til de kønne og levende facader, som både samtidens og senere iagttagere fremhævede. Deres plads har været over indgangsdøren, og så godt som alle de senere hustavler er bestemt til gesimsstykket i de pilasterportaler, der er så karakteristiske for Aabenraa. Disse sidste tilhører det gennemgående større byggeri, der påbegyndes i 1760erne, og de har gerne en aflang form med en stor rocococartouche, eventuelt med Louis Seize prægede bånd og roser. De ældre er oftest mere kvadratiske, og de samles i en opgangsbølge i byggeriet i tiden omkring 1740-50. Hustavlerne fra den tidligere periode

Eksempler på det blomstrende og dog mådeholdende byggeri, der har givet Aabenraas bykærne sit præg i 1700-årenes sidste tredjedel. Det er de fint formede og let varierede detaljer som vinduesbryn, hustavler over dørene, murankre og karnapper, der gør facaderne levende. Både den ældre gavlhustype og længehuset, der kan have en kvist over indgangspartiet findes mellem de huse, hvor tavler markerer den nyopførte, brandmurede facade. Husene er gennemgående af større dimensioner og lidt under halvdelen er i to etager. Øverst t.v.: Nygade 50 opført 1748 i 11 fag grundmur for Peter Johannsen, sømand og skipper. Den kvadratiske hustavle er næsten skjult af en frodig rose, som også tilslører at indgangsdøren er flyttet.

Øverst t.h. Sønderport 1 skipper og købmand Jacob Schwennesens kendte lejeboliger opført 1772 og markeret af en hustavle over hver af de to døre. Husene lå på opfyldt grund i byens udkant, og i 1779-80 overgik de til fattigtstiftelse.

Nederst t.v.: Vestergade 2 opført i 1783 i én etage med symmetrisk opbygget gavlkvist over indgangsdøren. Fotografiet fra ca. 1908 viser, at bygningen var pyntet med både vinduesbryn og pilasterportal. Denne pynt blev hugget væk længe inden huset blev nedrevet i foråret 1985. Hustavlen fortæller at ejeren var købmand Hermann Kopperholdt.

Nederst t.h.: Slotsgade 14, et stort to-etagers hus opført i brandmur for én af de skippere, der boede udenfor bygrænsen, Nicolai Heissel, 1767. Pilasterportalen med hustavlen fremhæver indgangspartiet og bygningens symmetri. Øjenbrynsbuerne over vinduerne ligner postholdergårdens, Søndergade 20.

har enten næsten ingen dekoration udover bogstaverne eller de er formet i en symmetrisk senbarok komposition, der ofte rummer to bladkranse til ejernavnene og et midterfelt til teksten omkranset af spinkelt akantusagtigt bladværk eller båndslang. Knap halvdelen af de 32 tavler er forsynede med sammenslyngede spejlmonogrammer, der i enkelte tilfælde er blevet store dekorative skjolde. På resten er ejernavnene fuldt udskrevne, eventuelt kun forbogstaverne. Uden undtagelse er bogstaver og dekoration udført i ophøjet relief og som regel i godt og sikkert udført håndværk.⁷⁾

Alt dette understreger, at hustavlerne har haft en vigtig dekorativ funktion. Sammen med de ofte smukt udførte gadedøre har de talt til de indtrædende, der inde i huset måske yderligere er blevet imponeret af en nyanlagt trappehal med ølandsfliser på gulvet og gennemført træværk i paneler, døre, trappegelænder og balkon.⁸⁾

Husene og byherrerne

Hustavlernes antal, 33, sammenholdt med periodens omfattende nybyggeri viser, at det langt fra har været normen, at opførelsen af en ny muret facade blev markeret med en sten. Den har ikke været billig at anskaffe, og det helt dominerende antal sidder da også på mellemstore til store huse. Det vil sige huse i 7-12 fag, og hvoraf lidt over halvdelen var helt i brandmur og lidt færre af disse i to etager. Hovedparten har haft gårdanlæg med bl.a. stald og nogle af de største også et pakhús. Der er dog tale om en del variation, som ikke mindst kommer frem i brandtaksationernes ansættelse af hvert fags værdi. Ved siden af de nævnte vurderingskriterier har dybde og alder været afgørende.⁹⁾

Ser man på de kvarterer, hvorfra hustavlerne kendes, så fordeler de sig ret jævnt på byens gader. I de daværende udkanter Nygade, Sønderport og i Wollesgyde, der blev anlagt i 1755, findes en lille særgruppe på seks, hvor tavlerne er opsat på lejeboliger eller stiftelser. Heraf er kun én nemlig von Günderoths fattigskole fra 1742 opført til formålet; mens de øvrige brugtes til udlejning, og først efter nogle år overgik tre af disse til stiftelser. Hustavlerne afspejler denne baggrund, idet kun skolens fortæller om stiftelsens formål, mens de fem øvrige

Øverst t.h.: Wollesgyde 6 er stærkt ændret siden optagelsen fra ca. 1908, men hustavlen er bevaret på stedet. Det er den anden lejebygning, som Jacob Schwennesen ejede, dog opførte han huset i fællesskab med glarmester Jacob Peter Wuhnsen. Det skete i 1755, da gaden blev anlagt. Vinduesbuerne med palmetter er godt 100 år yngre.

Nederst to pilasterportaler med fløjddøre fra det lidt større byggeri efter 1760. Nærbillederne afslører de små stilmæssige ændringer fra rococo til Louiz Seize og samtidig den gennemførte sikkerhed, hvormed alle ornamentter og profiler er opbygget til en arkitektonisk helhed. Det var sådanne indgangspartier, der kunne imponere den indtrædende, og fra hustavlen i overliggerne lyste ejerens og hans kones navnetræk én imøde. T.v. Fiskergade 8 opført 1779 for købmand Johann Johannsen.

T.h. Vestergade 15, opført 1794 for skipper Jacob Richlesen. Karnappen er forsvundet siden og inden længe vil hele huset blive nedrevet.

*Flere eksempler på huse med hustavler.
 Øverst t.v.: Slotsgade 29, et af byens ret få store to-etagers gavlhuse, forbedret med brandmur i de forreste fag af Peter Tordsen 1770. Også han drev et borgerlig hverv uden for bygrænsen, nemlig rebslageri. Hustavlen med rocococartouche er indsat i en fin ramme, der genfindes i Slotsgade 3.*

har samme hovedindhold som de almindelige opførelsestavler. Uanset at ejerne selv boede under noget større forhold andetsteds i byen, er det på de nye lejehuse, at tavlerne videregiver ægtefællernes navne og husets byggeår.¹⁰⁾

Bemærkelsesværdigt er det iøvrigt at Jacob Schwennesen medvirker til opførelsen af hele tre lejehuse, der forsynes med tavler. Længe før han i 1772 byggede de kendte, smukke lejehuse i Sønderport havde han allerede i 1755 i fællesskab med en anden opført et gavlhus og et langhus, der formentlig begge var bestemt til udlejning. De var placeret i Wollesgyde; men tavlen, der stadig sidder i gavlhuset, er den eneste anonyme, og heller ikke årstallet har været at se i andet end murankrene. Jacob Schwennesen var skipper, senere købmand, og han har været én af byens foretagsomme og indflydelsesrige mænd, omend han afslog at blive deputeret borger.¹¹⁾ Hans medejer i Wollesgyde, Jacob Peter Wuhnsen var en velhavende glarmester. I 1738 havde han stået for fornyelsen af sin bolig, Storegade 2 og 4.¹²⁾ Disse to bygherrer repræsenterer meget godt det store flertal af de mænd, der har ladet hustavler sætte op. Skippere, der ofte også virkede som købmænd, dominerer billedet. Deres alsidige entreprenørliggende virksomhed, hvor åbenhed over for nye muligheder var helt afgørende for udbyttet i skibsfarten, kommer her frem i at et par af dem opfører lejeboliger til byens voksende befolkning. Ved siden af skipper-købmændene optræder enkelte købmænd og som nævnt nogle større håndværkere, f.eks. en rebslager, den kendte maler Hinrich Brockmann og en brygger.

Et meget lille antal kom som brødrene Günderoth fra byens snævre elite, der bl.a. rekrutterede medlemmerne til byens øverste embeder. Som eksempel kan nævnes købmand og rådmand Nicolay Nissen, hvis store gård i Nybro foruden flere to-etagers pakhuse havde rummet noget så sjældent som vognskur og et to-etagers lysthus. Endvidere kirurgen J. W. A. Zehr i Slotsgade 28.

Alt i alt peger dette på, at det især er byens mere velstående og alsidigt foretagsomme skippere, der ønsker at markere deres nybyggeri. Desuden har enkelte af de store håndværkere og nogle få fra eliten af købmænd og embedsmænd også sat hustavler op. I ingen af grupperne er der dog tale om en særlig fast norm, og det er umuligt at afgrænse den sociale gruppe skarpt. Dog virker det påfaldende at hustavler mangler på de absolut bedste og fornemste af elitens byggerier i 1700-årene.¹³⁾

Hustavlernes udsagn, Soli Deo Gloria

»Soli Deo Gloria«, Gud alene æren er den vending, der fremfor noget præger de aabenraaske hustavler. I alt findes den på 17 af de 32 kendte tavler fra 1700-årene, og når man dertil lægger de 10 der udtrykker en anden gudsfrygtig sætning forstår man det indtryk, der har fæstet sig hos især Ottosen, men også hos Hugo Matthiessen. Byens borgere har, som den sjællandske præst L. M. Wedell bemærkede, været præget af en, »jevn Gudsfrygt, uden alt for megen Philosophie«¹⁴⁾

Men at brugen af disse religiøst farvede udtryk har deres forudsætning i pietismen synes af flere grunde tvivlsomt. I det følgende skal andre aspekter af

Soli Deo Gloria eller sjældnere Gott allein die Ehre er det udsagn, der fremfor noget andet går igen på Aabenraas hustavler. Med dette stærkt forkortede og uhyre udbredte bibelord anråber husejeren Gud om beskyttelse og forsvar af sin nyopførte ejendom.

Tavlerne fremviser en stor formmæssig

variation, fra en symmetrisk opbygning over tre-fire hovedelementer, til fortløbende tekstlinier. De sammenslyngede spejlmogrammer er placeret på samme måde som adelen anbragte sine skjolde på deres opførelsestavler.

Tavlen fra 1731 er den ældst bevarede og den bærer de karakteristiske senbarokke bladkranse. Den er opsat af von Günderroth på det lejehus, som han i 1741 gjorde til fattigstiftelse, samtidig med at hans broder oprettede en fattigskole. Deres slægt, hans kones, von Saldern og Kamphöveners indtog i flere generationer i 16-1700-årene byens ledende stillinger.

Hustavlen t.v. stammer fra skipper Peter Johann Otzens langhus i Storegade 21, 1740. Bogstaverne er som på mange andre tavler gule på sort grund. (Aabenraa Museum nr. 1107, foto Sven Geerthsen).

Tavlen t.h. er i dag flyttet om over sideindgangen til gavlhuset Storegade 11. Den viser en meget mere fri sammensætning af dekorative elementer, hvor især rococokrøllerne på bogstaverne er elegant udførte. Tavlen er opsat af skrædder Johann Behrend Schau, (foto Sven Geerthsen).

den tankegang, der kan ligge bag, drages frem. For at gøre det må synsfeltet imidlertid udvides fra de meget snævert definerede aabenraaske hustavler. Husindskrifter i andre materialer, både ældre og samtidige, og sådan som de er blevet brugt i en langt videre geografisk ramme, skal tages med.

Det som er essensen i den korte formular Soli Deo Gloria – der i nogle tilfælde er oversat til Gott allein die Ehre, eller forkortet til S.D.G. – er en anråbelse af Guds beskyttelse i en sag, hvor skæbnen eller lykken er udfordret. Ikke alene havde ejeren opført en væsentligt forbedret bolig, men han havde samtidig grebet afgørende ind i bybilledet, tilføjet de vante omgivelser en nyhed, og sat sig selv et minde, der på den tydeligst tænkelige måde fortalte medborgerne om hans fremgang. Der var god grund til at understrege som en porthammer i Vejle gør »ikke os Herre ikke os, men giv dit navn ære, Ps 115, 1769«. ¹⁵⁾

To hustavler fra Skibbrogade, t.v. skipper Clavs Iwersen nr. 30, og t.h. skipper, købmand og deputeret borger Hans Christian Voetmanns nr. 8. Den måde som tavlerne er hugget på, f.eks. bogstaverne N og H, viser så mange overensstemmelser, at man må antage, at de er gjort af den samme mester. I øvrigt havde aabenraerne særligt let adgang til velegnede sten, gennem deres sejlads blandt andet på Gotland. Det er uvist om tavlerne er hugget i udlandet eller hjemme, men de mange variationer peger på forskellige mestre. Clavs Iwersens tavle sad oprindeligt i det dybe gavlhus's facade, i dag over en bagdør med kvist.

Den latinske, eventuelt tyske stærkt forkortede udgave af dette bibelcitater er i det hele taget en af de mest brugte indskrifter. Udover Danmark, er den udbredt i Slesvig-Holsten, i Holland og dermed antageligt i hele den reformerede del af Nord-Europa.

To mark-stykke, Ebenezer, som Frederik 3. lod slå til minde om sejren over svenskerne under stormen på København i 1659. Guds sværd hugger arvefjendens hånd af, idet den rækker ud efter den danske krone. Soli Deo Gloria. (Gengivet efter Peter Linde 1929 s 219).

En oplysende parallel til brugen over husdørene findes på den mønt, som Frederik den 3. lod slå til minde om stormen på København i 1659. At fjenden var slået blev symboliseret ved at Guds sværd hugger en svensk hånd, der griber efter den danske krone, af. Soli Deo Gloria får på mønten et magtfuldt ondtaværgende indhold.¹⁶⁾

Andre kristelige udsagn

De andre gudelige sætninger, der kan tilføjes eller som nævnt kan stå alene, udbygger anråbelsen om Guds beskyttelse af den vundne lykke. Hustavlerne fra

Aabenraa giver i deres forholdsvis store antal et bredt udsnit af de mest gængse i 1700-årene. Netop, fordi de har været så udbredte, må man formode, at de i små glimt afslører almene begreber og tænkemåder. Selve indgangsdøren kan på en helt håndgribelig måde opfattes som symbol for livets tærskel, dets begyndelse og slutning, og med brug af dåbsritualets ord vies det til den kristne tro. På tavlen fra Storegade 20, står således: »Gehest du aus oder ein gedenk an dein Jesulein« 1744.¹⁷⁾ En form, der kommer tættere på biblens ord, findes på en dørøverligger fra Aabenraa Amt »Der Ein und Ausgang mein, soll Dir O Herr befohlen sein« 1771.¹⁸⁾ I øvrigt kan sætningen andre steder være forlænget, så tanken på den evige salighed kommer med, ligesom indholdet ligger nær på de memento mori-symboler og tankesprog, der var så almindelige i 15-1600-årene, og som også blev brugt over dørene.¹⁹⁾

*Indskrifttavler, hvor anræbel-
sen om Guds beskyttelse bruger
bibelord, der symboliserer
troen på Gud ved huset, og li-
vets ind- og udgang ved døren.
Øverst: Storegade 20, skipper
Friedrich Schröder fornyede i
1744 gavlhusest facade med
brandmur. (Aabenraa Museum
36x197, foto Sven Geerthsen).
Midten: Storegade 26, 1613.
Udsagnet er en af de mest yn-
dede i hele landet. De to skjol-
de er formentlig adelige våben-
skjolde. Dørøverliggerne er en
svær egetræsbjælke, der er ud-
skåret og malet. I mere besked-
ne mål genfindes formen i man-
ge landlige bulhuses dørhamre.
(Aabenraa Museum nr. 1105,
foto Sven Geerthsen).*

*Nederst: Sønderport 6 var et
mere beskedent lejehus i seks
fag brandmur. Det er opført af
skipper Michael Raben i 1744.
Tavlen blev genopsat, da huset
i 1913 blev fornyet fra grunden.*

Hovedudsagnet i den helt dominerende del af de gudelige sætninger er en erklæring om tiltro til Gud, at han sørger for en, og at det endelige ansvar overlades til hans faderlige forsyn. Det gælder både aabenraa-stoffet og det bredere. Tanken om lykken kan vendes mod evigheden, og ud fra en lige så bogstavelig opfattelse som med døren, kan huset sættes lig med troens bolig, et materielt udtryk for den åndelige ramme om og grundlaget for lykken. Fra Aabenraa lyder de:

Storegade 26:

WOL GOT VORTRWET
HEFT WOL GEBVET 1613²⁰⁾

Sønderport 6:

WER IESUM LIEBT
UND VESTE TRAUT
HAT HIER UND EWIG
WOHL GEBAUT
D 3 JULI ANNO 1744.

På tavlerne Klingbjerg 1, 1767 og Fiskergade 8, 1779 står enslydende:

Ich Trau und Bau, auf Gott
allein, Gott wird allein mein
Helffer sein.

Endelig en døroverligger fra Aabenraa Amt:

WER GOTT VERTRAUT HAT WOHL GEBAUT
AUF HIMMEL ALS AUF ERDE

og til sammenligning en hustavle i Nissumgade 19, Skærbæk:

I JESU NAVN VI BYGGE VIL
GUD SIN VELSIGNELSE LIGGE TIL
GID VI SAA BYGGER PAA DENNE JORD
VI SALIGHEDEN HISSET FAAR
UDI DET EVIG SAMLINGS AAR. 1775.²²⁾

De sidste i gruppen af gudelige sætninger bruger ikke huset selv som udgangspunkt, men taler alene om Guds beskyttelse. Det kan være en forlænget omskrivelse af Soli Deo Gloria:

Indskrifter der i mere almene vendinger taler om Guds forsyn, at han beskytter og råder. Øverst: Nygade 44, et mindre hus opført for brygger Jürgen Thomsen, 1740 i 6 fag brandmur, med en midtstillet gavlkvist over døren. Årstal og dato er på mindre professionel måde hugget ind i stenens flade, mens resten af bogstaverne står ophøjede. Det tyder på at tavlen var bestilt udenby's og først blev hugget færdig, da afslutningsdagen var kendt.

Nederst: Sønderport 1. En af Jacob Schwennesens to opførelsestavler. Rocaille-rammen er særligt smukt hugget.

Nygade 56:

GOTT ALLEIN/SONST NIEMANDT MEHR
VOLKOMMEN IST DEM SEI DIE EHR. 1750

St. Pottergade 19:

I.PARAL: 18.16
WER BIN ICH HERRE GOTT UND WAS IST
MEIN HAUS DAS DU MICH BIS HIE HER
GEBRACHT HAST. 1743.

Skibbrogade 3:

GOTT SORGET FOR MICH, ICH TRAUER
SEINER GNADEN/IN MEINEM THUNEN LASS
ICH DEN HÖCHSTEN RATEHN. 1748.

Nygade 44:

ACH LASS HERRE CHRIST ZU JEDER
FRIST NACH DEINEN WORT UNS GEHEN. 1740. 28. juni.

Slotsgade 14:

Dominus Protector Meus 1767
(Herren er min beskytter)

Vestergade 2:

er svær at tyde, den kan læses:
Herr zu allem was ich thu
gib mir deinen Seegen zu 1783.

Ramsherred 39:

WAS DES HOCHSTENS WILLE FÜGT
MACHT UNS JEDER ZEIT VERGNÜGT
OHNE GOTTES GNAD UND GUNST
IST ALL MESCHEN THUN UMSONST 1737.

På Schwennesens lejeboliger, de senere stiftelser, i Sønderport 1 er to tavler:

Wie Gott es fygt,
bin ich vergnygt 1772.

Alles was du Thust bedencke das Ende
Greif Weislich an und sey behende
Sey fursicktig und halte dich schlegt
Sey auch nicht Zu Hastig und bedenke dich recht
1772.

Den sidste er den eneste, der giver moralske anvisninger. Det sker på en måde der harmonerer godt med pietismens mere indadvendte og beherskede levemåde. At flertallet af disse sætninger kan være forkortede omskrivninger af bibelord antyder en hustavle fra Haderslev, Torvet 13, ca. 1627, samt en enslydende fra Ålborg, 1611. De citerer Salmernes bog, 37. salme i en lang udførlig tekst, hvor håbet til Herren, at gøre godt og at overlade sit liv til ham er anvisningen på at få det man ønsker. Også analogien til huset har forbilleder i biblen. Fra en anden af Ålborgs store renæssance-bindingsværksgårde findes porthammeren med indskriften: Ps 127: WDDEN HERREN BØGGER HUSSET DA ARBEIDDE DE FORGEFVIS SOM BOGGE DERPAA UDEN HERREN BEVARER STADEN DA VOGTER VECTERNE FORGEFVIS.²³⁾

Om misundelse

Hermed er den ene side af det som formularen, Soli Deo Gloria, rummer udtømt for Aabenraa-tavlernes vedkommende. Men sætningen rummer også det modsatte af en anrøbelse, nemlig et forsvar mod eller angreb på det onde. Den har i sin retning noget af den samme hensigt som en forbandelse, skønt det langtfra udtrykkes så stærkt.

Frederik den 3's mønt henviser ikke bare æren for sejren til Gud, men den er samtidig en truende advarsel til arvefjenden om ikke at forsøge sig igen.

Med det stærkt forbedrede hus havde ejeren opnået en stor lykke, som var udsat for farer fra flere sider, ildebrand, uvejr, stormflod og ikke mindst den misundelse, det vakte.

Til indledning skal en indskrift fra Tønder, der påkalder sig Guds forsvar mod fjendtligsindede citeres.:

Portoverligger Vestergade 18, Tønder:

IST GOTT MEIN FELS UND MEIN BURG
WAS KÖNNEN MIR MENSCHEN THUN ODER
FÜR WEHM SOLT ICH MICH FÜRCHTEN
BIS HIE HAT MIR GOTT GEHOLFEN. 1688²⁴⁾

I Aabenraa-tavlerne er den fare, der skal bekæmpes, alene naboens had og misundelse. Storbrandene i 1707-08 var allerede kommet på god afstand, da nybyggeriet for alvor begyndte i 1730'erne. Det er ikke denne fare, der ellers i mange andre byer har været anledning til indskrifter, som her trængte sig på. Derimod har naboernes misundelse åbenbart været så stor, at den måtte besværges ved at kaldes med sit rette navn.

I deres for os forbavsende bramfri udtryk rummer de aabenraaske hustavler en rig variation over temaet naboers had, misundelse og fjendskab. Både irettesættelse, vrede og ironi indgår og som ovenfor inddrages Gud i forsvaret.

Slotsgade 12:

AN GOTTES SEGEN IST ALLES GELEGEN
VIEL LEUTE UM MICH BEKÜMMERN SICH
UND HÄTTEN WOHL BEYDE HÄND VOLL
IN IHREM HAUS ZU FEGEN AUS
NAR STRAF ERST DICH ALS DEN FEIND MICH
VOR DEINER THUR KEHR MIT GEBÜHR
SO WIRD BALD REIN DIE GANTZE GEMEIN
SOLI DEO GLORIA 1733.

Nygade 45:

SOLI DEO GLORIA. WENS GOTT GIEBT
SO SCHATDT DER NEID NICHT 1737.

Nygade 50:

Hätten Mich Hass Und Neid Gefressen
So hät Man Meiner längst vergessen 1748.

Wollesgyde 6:

SOLI DEO GLORIA
WENN NEID UND HAS DICH PLAGEN
SO SOLT DU NICHT VERZAGEN
WILL GOTT DICH HOCH ERHEBEN
MAG NIEMAND WIDER STREBEN 1755²⁵⁾

Store Pottergade 25:

SOLI DEO GLORIA
HILFFT GOTT DASS ICH MEINEN FEIND
MIT SANDFFT MUHT ÜBERWINDE. 1757²⁶⁾

Fire af de i alt syv hustavler, som søger at afværge naboernes had og misundelse. Det sker blandt andet ved uden omsvøb at benævne faren med sit rette navn. De tre er sortmalede med hvide- eller sølvfarvede bogstaver.

Øverst: Slotsgade 12, samlingens længste og måske morsomste tekst. Ernst Sauer-manns fotografi, hvor alle de smukt hugne bogstaver og bladværket står skarpt, er i dag det eneste, der dokumenterer ordlyden fuldt. Tavlen er stærkt forvitret og en trediedel skallet af. Huset lå dengang uden for bygrænsen og Hans Petersen Schade, der var en foretagsom skipper, har sikkert fået byboernes berettigede misundelse at føle, da han byggede sit to-etagers grundmurede hus.

I midten t.v. Store Pottergade 25. Initialer og årstal er senere tilføjelser, og Robert Körners læsning af travlen fra 1902 siger, at 1757 er det oprindelige år.

I midten t.h. Wollesgyde 6, fra den grundmurede facade i Jacob Schwennesens og Jacob Peter Wuhnsens gavhus i 1755. Det var formentligt bestemt til udlejning.

Nederst. Nygade 45, tavlens form antyder, at den kan have siddet i en pilasterportal, før facaden blev ændret og indgangs døren flyttet i 1883. Huset er et stort to-etagers grundmuret gavluhus. Den er opbygget efter det senbarokke mønster med to bladkranse.

Slotsgade 28:

Mach zwar mancher mich beneiden
was mir Gott gönnd müssen sie leiden 1798

Lidt vest for Aabenraa, Nymølle:

Wenn Neid und Hass
brennen könnte wie Feuer
so wäre das Holtz nicht so teuer.
Soli Deo Gloria. 1766.

Især den længste synes at tage sine vendinger direkte ud af daglig-sproget, og de få indflettede bibelord giver den kun den nødvendige rygdækning. Men iøvrigt har bibelcitater også været anvendt i denne hensigt, som f.eks.:

København, Store Strandgade 22, 1745
Herre Frels mig fra andre mennesker
Bevar mig fra fortredelige folk
de som tenke ont i deris hierte Psalm 140²⁷⁾

Som helhed udgør husindskrifter, der afsværges misundelige og ondsindede medmennesker, dog et lille mindretal. For at Aabenraa-tavlerne ikke skal stå alene, men kan vurderes på en bredere baggrund, skal nogle få gengives:

Horst i Holsten, uden årstal.

GESEGNE MICH UND AUCH MEIN HAUS
WAS SCHEDLICH IST WEICH FERNE DRAUS
DEN TEUFEL SCHREIB ICH DARÜMB ZUM TRUTZ
DIE HAUS GEHÖRT IN CHISTI SCHUSZ

Unterebbe uden år

Is godt mit uns, woe ka wedder uns sin²⁸⁾

Ærøskøbing 1690

O Gud bevare dette sted for Ildebrand
og al fortræd. Velsigne den som her skal bo,
med Sundhed, Næring, Fred og Ro
Lad Huset staa til Raadnelse Vor ven til lyst, uven til spe²⁹⁾

Femern, på flere pyntelige gårdfacader:

So will ich es hebben, wat fragt du danach³⁰⁾

En mere raffineret formulering

København Nyboder, 1729

FRYGT GUD OG ÆR KONGEN
ALLE MINE VENNER OG ALLE DE
MIG KIENDE GUD GIVE DEM ALLE
DOBBELT AF ALT DET DE MIG UNDE³¹⁾

Kristelige tankesprog som tradition for husindskrifter

Tager man hustavlernes udsagn for pålydende, så understreger gennemgangen af Aabenraa stoffet, at fællesnævneren var en anrøbelse til Gud om beskyttelse og forsvar af det nyopførte hus. I Aabenraa var forsvaret i langt videre omfang end andre steder vendt mod naboernes misundelse og fjendskab. Formuleringerne tyder på, at indskrifterne udspringer af en tankegang, hvor Guds nærvær, hans forsyn og indgriben, hans beskyttelse eller straf, var en lige så håndgribelig realitet som det hus man boede i, og den dør man gik ind og ud af. Troen på Gud var i høj grad det, der satte tilværelsen i begrebsmæssige rammer, og opfattelsen af hans faderlige forsyn hang tæt sammen med det patriarkalske hushold, der var den økonomiske enhed samfundet byggede på. Tilsvarende var hele det verdslige liv styret af en konge af Guds nåde. Af de husindskrifter fra andre byer, der er opsat efter ildebrande, viser mange at branden netop blev opfattet som Guds straf.

Elmshorn, Flammweg 27:

Was durch Feuer gluth Gott zweimal hat genommen

Das wird durch Segens Hand doppelt wieder kommen, 1750, 8.9.³²⁾

København, Sværtegade 5:

GUD MIG HJEM SÖGTE HART SOM SAD SAAVEL OG ROELIG,

DA BAADE GAARD OG GODS FORGIK

VED ILDEBRAND 1728 GUDS FORSIUN

HAR IGJEN MIG GIEVED GAARD OG BOLIG

1730 DEND GUD SOM TOG OG GAF JEG

EIJ FULD TAKKE KAND³³⁾

Fra Ålborg fortælles det, at en af byens større købmænd, da hans hus blev angrebet af branden i 1663, gik ud på torvet med vægt og alenmål og råbte, »Har jeg med vægt og mål forurettet nogen mand, så fortære ilden og mit hus, men har jeg derimod gjort ret og skel, så bevare Gud og mit hus fra ildebranden«. Det gik ham, som han håbede.³⁴⁾

Hele denne opfattelse af Guds magt stemmer godt overens med det, som kirken lærte i den første lange periode efter reformationen, men i den folkelige tro har den type forholdsregler været uløseligt forbundet med andre, forestillinger, der var mindre officielt accepterede.³⁵⁾ Frem for alt husets dør men også dets fysiske grænselinier var de udsatte og kritiske steder, der skulle beskyttes. Velkendt er det, at der har været anbragt forsteninger i form af »tordenkiler« eller »sebbedaje«-sten (søpindsvin) under sylden, ved tagremmen, eller under dørtærsklen³⁶⁾; ligesom forestillinger om »onde øjne« har været levende langt op i vores tid.

Det at bruge indskrifter på bindingsværkshusenes dør- og porthamre og på overgangsfoden er en skik, der blomstrede op i 1500-årene. En væsentlig forudsætning var reformationen og dens ønsker om at billedfremstillingerne blev

erstattet med bibelord. Biblen var da også blevet gjort let forståelig og anvendelig ved oversættelse og mangfoldiggørelse. Det var ikke kun udvendig, at bibelord og tankesprog blev anbragt, men også indendørs, over stuedøre, på paneler, kister o.s.v. R. Mejborg finder, at det passer godt med datidens bogstavelige opfattelse af biblens ord, at man har fulgt Moses bud om at have Guds ord for øje, »Og du skal skrive dem på dørstolperne og på dine porte«. ³⁷⁾ Selvom materialet er fyldt af huller, så ser det ud til, at de mest bibelnære indskrifter fortrinsvis hørte til før 1600-årenes midte. Derefter og måske som følge af en begyndende verdsliggørelse fjerner tankesprogene sig mere fra forlægget, og de vendinger, som er fremlagt ovenfor fra 1700-årene, bliver alment udbredte. Der er således tale om en forholdsvis ubrudt tradition, der i sin hensigt formentligt har rødder meget længere tilbage i tiden, hvad for så vidt Moses ord kan ses som vidnesbyrd om.

Ved siden af træet på bindingsværk kan indskrifterne på murstenshuse være lavet i teglsten, eller som det kendes fra Aabenraa og fra ældre stenhuse i stenhuggerarbejde. At sproget i de gamle danske byer ikke sjældent er plat- eller højtysk må ses som udtryk for de nære forbindelser til Østersøområdet og Nordtyskland. I Hertugdømmerne var derudover tysk det officielle sprog, der brugtes i kirke, skole og retsvæsen. Det var tidens skriftsprog i Aabenraa og som sådan anvendtes det ved siden af den »plattanske« dialekt, der var hverdags sproget i alle kredse. ³⁸⁾

Prøver man at se nærmere på, hvordan hustavlerne i Aabenraa forholder sig til samtidens kirkelige trosopfattelse, så peger udsagnene som nævnt tilbage mod 15-1600 årenes ortodoksi. Men det kan ikke udelukkes, at 1700-årenes pietisme på en mærkelig indirekte måde har præget traditionen og givet indskrifterne et vist eftertryk. I Aabenraa gav den nye trosopfattelse pietismen, som fra ca. 1730 blev udbredt til alle landets kirker, anledning til en del strid. Det ledende borgerskab vendte sig omkring 1740 i en skriftlig henvendelse ret skarpt mod byens første pietistiske provst, og som diakon beholdt man i hele perioden 1728-82 en ortodoks teolog. Borgerne fandt det ubegrundet, at provsten besværede sig over for megen luksus i byen. Den skyldtes hovedsageligt Guds nåde, og Hans Majestæts regering, dernæst borgernes flid. Endvidere kritiserede man, at provstens nye lære om anger, syndsforladelse og omvendelse indebar, at borgernes redelige stræben efter at erhverve noget for sig og sine var blevet udskreget som noget verdsligt og fordømmeligt. ³⁹⁾ Mange af Aabenraas hustavler kan læses som næsten ordrette genklange af denne indsigelse. Men i deres bibelske ordvalg fører de netop den gamle kristenskiks hævdvundne formuleringer frem.

Selvom denne strid kunne tyde på at mindretallet af vakte pietister næppe ville fremhæve sig selv med en sådan luksus pynt som hustavlerne, så kan der dels nævnes i hvert fald et eksempel herpå. Dels var pietisternes holdning til personlig fremgang og jordisk selvhævdelse dobbelt. Nævnes kan den opførelses-tavle på Nymølle, der i ret humoristiske vendinger dadler naboens had og misundelse. Den er sat op af en af byens førende pietister, købmand og deputeret borger Hinrich Heisel og Jørgen Bruhn, Strågård, som han drev møllen sammen

med. Ovenfor er endvidere foreslået, at en af Jacob Schwennesens hustavler fra 1772 kan være udtryk for en pietistisk opfordring til selvbesindelse. Har pietismen således ikke nogen entydig indvirkning på brugen af opførelsestavler og deres indskrifter, så virker det mere indlysende, at den er et led i hele det åndelige opbrud, som i sidste ende afskaffer brugen. Pietismen indvarsler i Danmark oplysningstiden og rationalismen, og en tid, hvor verdensordenen ikke længere er religiøst funderet. Gudstro blev et indre personligt anliggende og de bibelske indskrifter blev efter 1800 stort set reserveret til de mere intime rum i boligen.

I Aabenraa findes der efter 1800 kun nogle få kortfattede opførelsestavler med bibelsk indhold, som *Soli Deo Gloria*, *Gott allein die Ehre* eller: »Ps 127, 1-2«⁴⁰⁾ Jævnfør Ålborg-tavlen ovenfor udgør disse to af de mest udbredte bibelciter fra 15-1600-årene. Vigtigere end disse efterklange er dog den nye type indskrifter på husene. I dem ønsker man at sætte betydelige personer i offentligheden et minde. For Aabenraa var det nationalkampens samlende personer, hvor henholdsvis preussiske prinsebesøg i 1864 og danskhedens banebrydende ledere skulle mindes med indskriftstavler på deres bopæle.⁴¹⁾

Social og økonomisk baggrund

At traditionen for indskrifter på husene skifter indhold efter 1800 har udover den religiøse forudsætning en umiddelbar sammenhæng med de sociale ændringer, som da var begyndt, og som greb ind både i den sociale struktur og i de daglige omgangsformer.

Tilbage i 15-16-1700-årene og lidt op i dette århundrede var gaderne et af byens vigtige »mødesteder«. Alene det, at husene som oftest ikke bare var boliger, men rummede produktion og handel, betingede en livligere færdsel. Dertil kom et varieret liv af borgernes forskellige optog, begravelser, gade- og torvehandel m.m. På lune aftener sad man uden for husene på bænke eller i bislag, og karnapperne var med Hugo Mathiessens ord husenes overdækkede udsigtsposter, hvorfra man kunne følge og eventuelt hilse på forbipasserende. I dag er det dog kun de sidste, der er bevaret i et antal, der vidner om, hvor almindelige de var.⁴²⁾ Det er til denne alsidige og livlige færdsel at hustavlerne er bestemt som signaler på linie med byens erhvervsskilte.⁴³⁾

Deres udsagn har haft meget af det indhold, som i mere koncentreret form blev givet i kirken, hele byens fælles mødested. Her markerede de enkelte borgere sig i deres stolepladser, og de fornemste i epitafier, i gaver til kirken, og alle i gravstederne inde i eller uden for kirken. Både her, men også i husene var det afgørende at fastslå den plads, den enkelte mente at have opnået i standssamfundet.

Ved siden af bibelordene er hustavlernes vigtigste budskab ejernes navne og året for byggeriet. Som det også er fremhævet i den indledende definition er det den oplysning, som ikke må mangle, og blandt 1700-tallets hustavler fra Aabenraa findes der da også to, som ikke bærer andre meddelelser.⁴⁴⁾ Fra hele landet er der i øvrigt bevaret en del porthamre og dørøverliggere, der har begrænset

indskrifterne til denne oplysning, og det gælder ikke bare de simple, men også nogle af de pragtfuldest udskårne.⁴⁵⁾ At ejerne her på en måde, som også kan genfindes i stolestaderne,⁴⁶⁾ fremhæver deres navne og ejendom, deres økonomiske formåen og position, svarer helt selvfølgeligt til at huset og ejerne som oftest repræsenterede et helt hushold, hvis produktive virke udgjorde samfundets grundlæggende økonomiske enhed. Dette understreges yderligere af, at hustavler og tilsvarende indskrifter, så vidt det overleverede stof antyder, især findes i byerne, og på landet, kun i de egne, hvor bønderne har haft større selvstændighed og ikke været livegne og stavnsbundne. Ikke mindst i marskegnene og på Vadehavsøerne forekommer materialet rigt. Det er også denne altafgørende selvstændighed, som man har villet understrege.

Dertil kom at indplaceringen i standssamfundets klasser langt fra var noget givet, der var både tale om foretagsom opstigen, store uheld og fald, og om mange tvistigheder om, hvordan indplaceringerne skulle udlægges. For at dæmpe stridighederne, fik amtmanden i Aabenraa, bl.a. efter forbillede fra Haderslev og Flensborg udarbejdet en udførlig rangforordning i 1724. Imidlertid gav den anledning til omfangsrige klagesager, ikke mindst fra håndværkere, der uanset deres formue og handelsvirksomhed var blevet placeret lavere end både skippere og købmænd.⁴⁷⁾

Til daglig kom stridighederne især til udtryk i slagsmål om kirkens stolepladser, hvor fortrinsvis kvinderne førte sig frem med håndgribeligheder og grove ord. Dette er naturligvis ikke enestående for Aabenraa, men det viser dels den betydning, borgerne tillagde rangen, dels giver det et indblik i 1700-årenes meget mere direkte og kropslige udtryksform. På samme måde som gadeslagsmål og brug af de værste skældsord hørte til dagligdagen langt op i århundredet, så brugtes kys også mere.⁴⁸⁾ Forbrydere straffedes ved udstilling og deres krop blev pint jo grusommere, des værre deres forbrydelse havde været. Ligesådan ville man i vedtagne og næsten ritualiserede former kunne fremvise sin sociale rang for andre i klædedragt, i kirkestole og i husene. Set i den sammenhæng bliver hustavlernes meget bramfrie beskrivelser af naboernes nid og had mindre forbavsende. Pietismen foregriber den omstilling til bl.a. mere beherskede omgangsformer og til en humanisering af retsvæsenet, som så småt begynder at slå igennem hen mod 1700-årenes slutning, hvor også husindskrifterne er ved at forsvinde.

I 1700-årene har de økonomiske skel, som rangforordningerne søgte at formalisere, været betragtelige. De blev som anført tydeligt vist frem, og skatteligningssystemerne bygger på at den enkeltes økonomiske formåen i vid udstrækning var velkendt. Selvom Aabenraas befolkningstal steg voldsomt i årene omkring 1730-50, hvor det mere end fordobledes, så har det samlede antal på lidt under 3000 i resten af århundredet været overskueligt.⁴⁹⁾ Der har været god mulighed for at følge, hvad der foregik i byens 350-400 huse.

Netop i disse år, 1730-50, var der en kolossal udvikling i Aabenraas bærende erhverv, søfarten. Byens samlede antal skibe og deres lasteevne fordobledes jævnsides med indbyggertallet.

Bortset fra én bærer ingen af Aabenraa's hustavler erhvervs-symboler. På den baggrund virker det næsten provokerende, at hele to hustavler i Kolstrup viser en fregat for fulde sejl. Det var kun byens borgere, der havde ret til søfartsnæringen, men staten så igennem fingre med omgåelsen, da den skulle sikre sig mandskab til flåden.

Øverst: Nygade 50, skipper Peter Johannsen skilte diskret med sit erhverv og ironiserer over naboernes misundelse. Midten: Kolstrup 29 opført som et stort aftægtshus til Kolstrupgård. Det er forklaringen på, at ejeren, antageligt en skipper og skibsreder Michael Koch, har ladet opsætte en skibstavle begge steder, henholdsvis året 1778 og 1795. (Foto Sven Geerthsen).

Nederst: En i dansk sammenhæng sjælden fremstilling af landboens næring. Også den har siddet på Kolstrupgård, nu Næstmark 16. (Foto Sven Geerthsen).

Aabenraaernes sejlads var baseret på fragtfart og det indebar, at de var uhyre følsomme over for de ofte store svingninger i markedet, der var forårsaget af krige, protektionistiske foranstaltninger og dansk neutralitetspolitik. Da de svenske tømmer-udskibningshavne, der hidtil havde dannet baggrunden for aa-

benraernes fremgang, i 1760erne lukkede for udlændinge kunne nedgangen delvist afbødes ved at skibene efter 1750 søgte til norske havne og til Middelhavet.⁵⁰⁾ Især det sidste mål, der var forbeholdt byens største skibe, gav under de europæiske søfartsnationers krige uvant store udbytter.⁵¹⁾ Hele denne omskiftelighed, hvor fragtfarten i langt højere grad end andre byerhverv gav chancer for pludselige, store gevinster må ses som det afgørende særtræk i Aabenraas økonomiske grundlag i 1700-årene. Det er fremfor alt her det nære og nidkære nabomiljø har fået brændstof til den misundelse, som hustavlerne søger at afværge.

Ved siden af har den kamp, som alle købstæder måtte føre for at sikre sine særlige erhvervsrettigheder til handel, søfart og håndværk, også spillet ind. Specielt havde Aabenraerne god grund til at føle sig trængt af, at den nærtliggende Slotsgade udøvede borgerlige erhverv i rigt mål uden at skulle betale de sædvanlige afgifter til byen. Men også i Kolstrup og de lidt fjernere landsbyer gjorde noget lignende sig gældende. Igennem århundredet drev stadigt flere af Slotsgades beboere borgerlige erhverv, og som husene og de forholdsvis mange hustavler understregede, hævdede gaden sig på linie med de mest velstillede i byen.⁵²⁾ Til grund for den udvikling lå dels Slotsgades særlige privilegier, dels det almene, at staten for at sikre sig tilstrækkeligt mandskab til flåden modarbejdede sin egen lovgivning om byernes eneret på skippererhvervet og tillod at mange søfolk og skippere boede uden for byens porte.⁵³⁾ Den lange indskrift fra Slotsgade 12, der i så frie og personlige vendinger påtaler nabomisundelse, er netop sat op af en skipper med parter i flere skibe, Hans Petersen Schade og hans kone Botela Hansen Schade i 1733.⁵⁴⁾ Ironisk nok pranger to af de tre hustavler i Kolstrup med et fuldrigget skib. Bortset fra årstallene 1778 og 1795 er de to tavler fuldstændigt ens huggede og bærer initialerne MK.⁵⁵⁾ Dette virker næsten bevidst provokerende i betragtning af, at tilsyneladende kun én af de retsmæssige skippere i byen skilte med sit erhverv på en hustavle. På tavlen Nygade 50, der også fortæller om misundelse, symboliseres erhvervet beskedent af to korslagte ånkrer. Den sidste af de tre tavler fra Kolstrup er fra 1770 og den afbilder det frodige landbrug, som hørte landsbyen til, i et smukt relief med får, en ko og korn, der tynges af modne aks.⁵⁶⁾

Slutning

Det spørgsmål, der blev stillet i indledningen, om man ud af Aabenraas hustavler kan læse noget om byens beboere og det liv, der særkender dem, eller byens sjæl, er bekræftet i det ovenstående. Såvel det forholdsvis store antal, som den drejning, mange af hustavlerne har imod nabomisundelse, var i høj grad betinget af, at søfart og nærmere bestemt fragtfart var det erhverv som byen ensidigt afhang af. 1700-årenes blomstrende byggeri hang nært sammen først med en voldsom opgang i sejladsen og dernæst med et jævnt godt niveau efter 1750. Det store flertal af tavlerne var sat op af mere velstående skippere. Både fremgangen og de store udsving i udbytterne af fragtfarten udgjorde en god grobund for misundelse.

To opførelsestavler fra 1700-årenes København. De viser to motiver, der prægede storbyens indskriftssten, erhvervssymboler og storbranden i 1728. Emner der stort set savnes i Aabenraa-materialet.

Øverst: Sværtegade 5 opført efter branden 1728 af skipper Ernst Svendsen Brandt.

Nederst: Gothersgade 115 tavlen er opsat af vognmand Peter Sørensen, og indskriften er en af de mest brugte gudelige sætninger.

(Begge tegnet af Aage Jørgensen og gengivet hos Hugo Matthiesen 1919, pl. 69 og 53).

Ved siden af særpræget åbnede tavlernes form og deres udsagn for indblik i almene træk af 1700-årenes by-liv. Nogle af de bærende piller var troen på Guds nærværende forsyn og en økonomi bygget over selvstændige patriarkalske hushold. Det var strukturer, der pegede langt bagud, men som gradvist kom i opbrud hen mod århundredets slutning, hvor opførelsestavlerne ebber ud.

Sammenligner man med bestanden af husindskrifter og betydningsladede ornamenter i andre danske handels- og søfartskøbstæder, så er det de færreste, der har bevaret et tilstrækkeligt materiale til, at en tilsvarende aflæsning af

byens sjæl vil være rimelig. Fremhæves kan dog storbyen København med dens mange erhvervsskilte og tavler efter storbranden i 1728. Desuden har handelsbyen Horsens igennem en særligt interesseret museumsleder fået en usædvanlig rig og morsom samling, der flere steder hentyder til byens handel.

Henvisninger

Arkiver og samlinger

Landsarkivet for Sønderjylland: Aabenraa Byarkiv, brandtaksationsprotokoller 1744-95.

Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, billedarkiv

Horsens Museum

Københavns Bymuseum

Nationalmuseet 2. og 3. afdeling

Städtisches Museum Flensburg, Ernst Sauermann's fotografier fra 1906-09 er en hovedkilde til Aabenraa-tavlerne, hvor selv de forvitrede kan læses, jvf. Kleinstadtbilder 1909

Tønder Museum

Aalborg Historiske Museum

Aabenraa Museum

Ældre beskrivelser af Aabenraa

Efterretninger om kiøbstaden Aabenrae, af C. A. Fabricius, gengivet i Johan Hvidtfeldt: Beskrivelse af Aabenraa 1764, i Sønderjysk Månedsskrift 1947, s. 49-59

A. von Essen: Fragmente aus dem Tagebuch eines Fremdes, 1800, og Gottlob Küttner: Reise durch Deutschland, Dänemark ... in den Jahren 1797, 1798, 1799, 2. bd. Leipzig 1801.

Begge citeres i G. Japsen, 1961, s9f, samt i Thade Petersen: Fra Aabenraa Fjord 1798, i Vor Hjemstavn 2. hft. 1925, s 137-141

Johan Arndt Dyssel: Forsøg til en Indenlands Reise 1744, citeret i J. Hvidtfeldt et al, 1967 s 48 og 109

Johan Hvidtfeldt: Aabenraa By i 1735, i Sønderjysk Månedsskrift, 1937, s 161-67, (refererer indberetning 1735)

L. M. Wedel: Indenlandske Rejse ..., 1. bd. 1803

Alment anvendt litteratur

Gorm Benzon: Gammelt dansk bindingsværk, 1984, s 73

M. Clasen: Redende Häuser, i Die Heimat 1912, s 297-303

Hans Henrik Engqvist og Viggo Petersen: Historiske huse i Aabenraa, Bevaringsplan, Nationalmuseet 1975

Robert Egevang: Det gamle Helsingør, København 1976, s 58

Henrik Fangel: Fra det gamle Haderslev, Haderslev 1984

L. Frahm: Heimatische Hauseinschriften, i Die Heimat 1892, s 66-69, 211-214

Jens Frost: To gamle Aabenraahuses historie, i Hejmdal 7.6.1949

Jens Jørgen Fyhn: Efterretninger om Kjøbstaden Kolding, København 1848, s 8

Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen red: Aabenraa Bys Historie, bd I.1961, bd II 1967.

Huse i Haderslev, udgivet af Haderslev Kommune og Fredningsstyrelsen, 1982

Chr. Axel Jensen: Dansk bindingsværk fra renæssancetiden, København 1933

G. Japsen: Den nationale udvikling i Aabenraa 1800-1850, Tønder 1961

Morten Kamphövener: Borgerskaber i Aabenraa 1686-1867, 2 bd., Aabenraa 1974

Esther Kappelgård: Thades Gård, Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø, 1970

Kleinstadtbilder aus Schleswig-Holstein: Apenrade, udg. Flensburger Kunstgewerbe-Museum v. Ernst Sauermann 1909

Robert Körner: Hauseinschriften i Apenrade, i Die Heimat 1902, s 217

Mr. J. van Lennep en J. Ter Gouw: Het boek der Opschriften (opr. 1868) genoptryk Haag ca 1980

Mr. J. van Lennep en J. Ter Gouw: De Uithangteekens, 2 bd (opr. 1867-68) genoptryk Haag ca 1980

Peter Linde, Georg Borup og Arthur G. Hassø: Vor gamle Hovedstad, Det København der graves frem, København 1929

Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Stadt Flensburg, 1955

Hugo Matthiessen: Gamle Københavnske Skilte og Bomærker, København 1919

- Hugo Matthiessen: Haderslev og Aabenraa, København og Flensborg 1925, s 60-77
 Hugo Matthiessen, Chr. Axel Jensen og Frederik Opffer: Fra det gamle Kjøge, København 1927
 R. Mejborg: Gamle danske Hjem i det 16., 17. og 18. Aarhundrede, København 1888
 R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde i det 16., 17. og 18. Aarhundrede, 1. bd. Slesvig, København 1892
 Otto Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch, 2. bd, Neumünster 1973, sp 960f
 Nationalmuseets Kommandørgård Rømø, vejleder 1974
 Wanda Oesau: Schleswig-Holsteins Grönlandsfahrt auf Walfischfang und Robbensschlag von 17.-19. Jahrhundert, Glückstadt-Hamburg 1937 s 294-304, samt tavler.
 Otto Ottsen: Hauseinschriften in Apenrade, i Die Heimat 1933, s 253-255
 Thade Petersen: Rømø, Aabenraa 1979, foto ml s 176-77
 Hanne Poulsen: Skære, skildre og staffere, i Axel Steensberg red.: Dagligliv i Danmark 1620-1720, København 1969, s 446-55
 Sigurd Schoubye: Tønderske monumenter 1517-1954, i Nordslesvigske Museer 1976, s. 59-88
 Poul Strømstad: Borgernes by og gård, i Axel Steensberg red.: Dagligliv i Danmark 1620-1720, København 1969, s 480f
 H. E. Sørensen: Rømø's historie, Melbyhus 1977, s 186-193
 J. P. Trap: Danmark, Tønder Amt, 5. udg. København 1966, s 587, 635, 666
 D. H. Wulff: Indskrifter på gamle Huse i Aalborg, Jyske Samlinger 1. række, 1. bd 1866, s 181-186 326f

Noter:

- 1) C. A. Fabricius 1764, (1947) s 51
- 2) H. Matthiessen 1925, Kleinstadtbilder 1909
- 3) O. Ottsen 1933
- 4) J. Hvidtfeldt 1937 (om 1735) s 165
- 5) Den omhu, hvormed nogle tavler er flyttet ved senere facadeændringer, tyder formentlig på, at det kun er få der er forsvundet. De er sat op et andet passende sted eller overleveret til museet.
- 6) H. H. Engqvist 1975, især s 11, 18-27, J. Hvidtfeldt 1967 s 109f, R. Körner 1902, C. A. Fabricius 1764 (1947) s 51
- 7) Jvf. H. H. Engqvist 1975 s 21-24. I nyere tid er formentligt flere pilasterportaler hugget væk, ligesom fx Vestergade 2.
- 8) 1700-årenes indvendige trapeanlæg er sjældent bevarede intakte. Det fineste eksempel i Aabenraa er Søndergade 20, men gode rester ses bl.a. i Storegade 27A og Fiskergade 8. Brandtaksationerne omtaler kun bygningernes udvendige træk, så det er alene de få rester i flere huse, der antyder at trapper af mere herskabelig – næsten lübecksk form – har hørt til i de større huse.
- 9) Den forholdsvis fyldige brandtaksationsprotokol 1775-85 er lagt til grund ved sammenligningerne.
- 10) J. Hvidtfeldt 1967, s 70-72, 109f
- 11) J. Hvidtfeldt 1967, s. 23
- 12) J. Frost 1949
- 13) De kendes f.eks. hverken fra Storetorv, byens centrale og fornemste plads, eller på så fremragende byggerier som justitsråd Koch's Storegade 24 fra 1744, bysekretær Bentzens Storegade 27 fra 1767 eller postmester Lindes Søndergade 20 fra 1758. Alle grundmurede huse i to etager og over 10 fag.
- 14) L. M. Wedel 1803 s 80
- 15) Torvegade 22, Vejle, med rococo-cartoucher, engle og initialerne JF og MU
- 16) Venligst oplyst af Bjørn Poulsen, se Holger Hede: Danmarks og Norges mønter, København 1964 s 50f
- 17) Aabenraa Museum 36x197
- 18) Aabenraa Museum 1102
- 19) F.eks. P. Linde 1929, s 200
- 20) Aabenraa Museum 1105
- 21) Aabenraa Museum 1101, årstal ufuldstændigt
- 22) Venligst oplyst af H. E. Sørensen, jvf. Trap 1966 s 587
- 23) Huse i Haderslev, 1982, s 297. D. H. Wulff 1866 s 185, nu i Aalborg Historiske Museum
- 24) S. Schoubye 1976 s 65

- 25) Årstallet fremgår af murankre, der ses på neg. III 808 i St. Mus. Flensburg
- 26) Engqvist 1975 s 108 anfører, at årstallet er rettet til 1851, mens R. Körner 1902 læser 1757
- 27) Københavns Bymuseum, Indskriftsten 1931:57
- 28) M. Clasen 1912 s 299
- 29) R. Mejborg 1888 s 52, indskriften er ikke gengivet bogstavret hos Mejborg.
- 30) R. Mejborg 1892 s 15
- 31) P. Linde 1929 s 302
- 32) M. Clasen 1912 s 302
- 33) H. Matthiesen 1919 tavle 69
- 34) D. H. Wulff 1866 s 186
- 35) Jens Hougaard m.m.fl.: Dansk Litteraturhistorie bd 3, Gyldendal 1983 s 500-510
- 36) Venligst oplyst af Urban Schrøder
- 37) R. Mejborg 1888 s 52, 5. Mosebog kap 11, v 20, venligst oplyst af Urban Schrøder.
- 38) G. Japsen 1961 s 16f, J. Hvidtfeldt 1967 s 40, 59, 63, 67f, 78
- 39) Jens Hougaard som note 35, J. Hvidtfeldt 1967 s 57, 54-60, Martin Schwarz Lausten: Danmarks Kirkehistorie, København 1983 s 128f, 170-197. Max Weber: Den protestantiske etik og kapitalismens ånd, med indledning ved Egil Fivelsdal, København 1972, s XI-XVIII, 79ff
- 40) Storegade 24, Søndertorv 3, Nygade 54, Ramsherred 23 og Aabenraa Museum 36x149
- 41) Henholdsvis Slotsgade 35 og Nymølle, og Gildegade 5 samt Nygade 41 og Persillegade 5
- 42) R. Mejborg 1888 s 36f, L. M. Wedel 1803 s 80. Bislagssten findes i dag kun på Klingbjerg 1. Storegade 2 har haft en fast udvendig stenbænk jvf J. Frost 1949. Endvidere de få bevarede bislagssten i andre byer, fra 1500-årene f.eks. Tønder, Aalborg og Køge.
- 43) L. M. Wedel 1803, s 82
- 44) Slotsgade 29 1770, Vestergade 15 1794
- 45) F.eks. St. Kirkestræde 2 i Randers, gengivet i Chr. A. Jensen 1933 fig 77 og Gorm Benzon 1984 s 73
- 46) Axel Steensberg red.: Dagligliv i Danmark 1620-1720, København 1969 s 199 og H. Matthiesen 1927 s 74-88 omtaler navnemærker på stolestaderne
- 47) J. Hvidtfeldt 1961 s 214, J. Hvidtfeldt 1967 s 76, N.B.H.: Rang i Aabenraa, et forslag fra 1724 i Hejmdal 12.11.1951, Emil Ruge, Honnet Ambition i 1720'ernes Aabenraa, Hejmdal 27.11.1951
- 48) J. Hvidtfeldt 1967 s 39-48, H. Nyrop Christensen: Den honette ambition s 153-182 i Axel Steensberg red: Dagligliv i Danmark 1720-90, København 1971
- 49) J. Hvidtfeldt 1967 s 74
- 50) J. Hvidtfeldt 1967 s 94, Hans Vald. Gregersen: Bidrag til Aabenraas økonomiske Historie indtil ca 1730, i Sønderjyske Aarbøger 1. hlb. 1949 s 56-91, G. Japsen 1961 s 27-29
- 51) Venligst oplyst af Lars Henningsen
- 52) J. Hvidtfeldt 1961 s 220f, J. Hvidtfeldt 1967 s 81-84
- 53) Anders Monrad Møller: Fra Galeoth til Galease, Esbjerg 1981 s 166f
- 54) Venligst oplyst af Ole Mørkegaard udfra Aabenraa's skibslist
- 55) Oprindeligt Kolstrupgård, Grønnevej 2, i dag naboejendommen, Næstmark 16, samt Kolstrup 29, jvf. Erland Møller: Søen og slægten i C. J. Bech red.: Aabenraa-bogen, Aabenraa 1945, s 87
- 56) Næstmark 16 med initialerne T (?) T og L eller G T.

Fotografierne er, hvor andet ikke er anført, optaget af Ernst Sauer mann 1906-09, Städtisches Museum, Flensburg.

Forliget i Altona 1689 på Karlsteen-medaljer

Af OLAV BONEFELD

Danmarks evige fjende i 1600 tallet og ind i 1700-årene var Sverige. Da dette land var blevet en stormagt, forledtes Gottorp-hertugerne til at føre svenskvenlig politik, hvorved de blev et pinligt problem for Danmark. Hertug Frederik III's datter Hedvig Eleonoras formæling med Karl X Gustav 1654 knyttede de to lande endnu nærmere hinanden. 1658 ved Roskildefreden opnåede Gottorp ved Sveriges hjælp suverænitet og uafhængighed af den danske konge, ved at Slesvigs lensbånd til Danmark blev ophævet.

Hertug Frederik III døde 1659 efter at have formanet sin søn Christian Albrecht til næst efter Gud at holde sig til Sverige. Danmarks forhold til den unge hertug var dog tåleligt en årrække, 1667 fik man nogle mellemværender ud af verden, og et forlig blev beseglet ved at Chr. Albrecht ægtede kong Frederik III's datter Frederike Amalie, den efterfølgende Christian V's søster. Muligheden for et forbedret forhold forspildtes dog snart, 1672 og igen 1674 fornyede Gottorp forbundet med Sverige.

Christian V, der blev konge 1670, var opsat på at fratage Gottorp de i 1658 opnåede rettigheder, suveræniteten og uafhængigheden. Det lykkedes en tid (1675 og 1684), men 1689 måtte den danske konge på grund af andre magters indgriben indgå forlig med Chr. Albrecht, der fik alle sine rettigheder tilbage.

Trods ulykker og stridigheder var Gottorp blevet et kulturcentrum, hvor kunstnere fra ind- og udland berigede landet. Det var derfor ganske naturligt at forbindelsen med Sverige førte til, at dette lands berømte medaljør Arvid Karlsteen (1647-1718) også blev taget i brug af Gottorp.¹⁾

Karlsteen kom i lære på møntværkstederne i Avesta og Stockholm. Allerede fra dette tidlige tidspunkt, 1666-68, foreligger et elevarbejde – en medalje fra hans hånd. Det er en portrætmedalje med dronning Hedvig Eleonora, hvis noget mutte ansigt han senere gengav på en anelig medalje 1675 i anledning af den mindreårige kong Karl XI's kroning. Skønt han var middelmådig tegner, udviklede Karlsteen sig til medaljekunstner af internationalt ry. 1674 var han blevet udnævnt til Karl XI's hofmedaljør, og 1680 fik han ansættelse som stempelskærer ved mønten. Karlsteens styrke som medaljegravør lå i hans evne til at gengive ligheden med modellerne.

Også i udlandet havde man fået øje på hans evner og sendte bud efter ham. Han skar stempler til portrætmedaljer af pave Inocentius XI, Martin Luther, Johan Calvin, kurfyrsten af Brandenburg og Europas store fyrste, solkongen

Ludvig XIV af Frankrig samt udførte flere arbejder for fyrsterne i Braunschweig-Lüneburg og Hannover. Her skabte Karlsteen 1690-91 fire betydelige medaljer, og det er nok på vejen derved, at han kom til at arbejde for Gottorp, hvor der med forliget i Altona 1689 var sket afgørende ændringer. Chr. Albrecht havde, som foran anført, fået både den suverænitet og den uafhængighed tilbagegivet, der var frataget ham ved Christian V's okkupation af Gottorp i 1684. Han var kommet tilbage til Gottorp fra sit eksil i Hamborg, og den stakkels hertuginde kunne atter flytte ind på det fine slot, som hun grædende havde forladt i 1684, da hun imidlertid kun tog til det nærliggende gods Satrupholm på Angel. Det var så store begivenheder, at de måtte mindes for samtid og eftertid. Karlsteen kom til at bidrage dertil ved at udføre medaljer.

Den første medalje ²⁾ Karlsteen fik fra hånden for Gottorp, havde nu ikke noget med forliget at gøre. Den udførtes til minde om et »Museum Cimbricum«, der i 1688 var blevet oprettet i Kiel af hoflæge Johan Daniel Major, som tillige var professor ved det af hertugen i 1665 oprettede universitet. Major samlede mønter, oldsager og kunstgenstande og blev støttet derved af Chr. Albrecht, sandsynligvis også ved at få engageret Karlsteen til at skære stempler til førnævnte medalje. (Fig. 1a-b).

Fig. 1a-b

Det for Christian V så forsmædelige forlig i 1689, der resigneret fik kongen til at skrive, at han ville befale denne sag til Gud og tiden, blev af hertugen fejret med tre medaljer fra Karlsteens hånd. På den første symboliseres de vanskeligheder, Chr. Albrecht havde været igennem.³⁾ På medaljens forside til venstre vises et skib, der tumler rundt i et oprørt hav pisket op af stormen fra en sky. Dermed tænkes selvfølgelig på de besværligheder, Christian V havde beredt ham. Til højre på forsiden ligger et andet skib i smult vand under en klar stjernehimmel, det er hertugdømmets udsigter efter forliget. Den strålende sol, der stiger af havet fortæller også om en lykkelig og lys fremtid. Overskriften ASPERA NOS TENVERE DIV. NVNC ASTRA SERENANT., på dansk »Modgangen har holdt os i sin favn længe, nu stråler stjernerne«, er en understregning af den billedlige fremstilling. (Fig. 2a-b)

Fig. 2a-b

Bagsidens alter med den brændende ild, hvis røg stiger lige til vejrs, har påskriften *FORTVNÆ REDVCI EX VOTO*, oversat »Til den efter bøn tilbagevendte lykke«, derunder et kronet C og på sokkelen *A. MDCLXXXIX. D. xx. i viii.* - »Anno 1689, den 20. juni.« - Indskriften over alteret *MENS PIA, MENS SVMMO VICTIMA GRATA DEO.* lyder på dansk »Et fromt sind er et taknemmeligt offer for den største Gud«, hvilket vel kan fortolkes derhen, at et fromt sind, der er et åndeligt offer, er Gud velbehagelig. Det er således en offerild, der er tændt på bålet, hvis røg stiger lige op til himlen. I afsnittet nederst Karlsteens signatur.

Den anden af de tre medaljer viser på forsiden to hænder fra hver sin side og fra hver sin sky.⁴⁾ De mødes i et håndtryk, der omslutter et par palmegrene omgivet af en fyrstekrone. De to fyrster besegler freden, og hjerteligheden der ved understreges med, at *CV* og *CA* derunder er sammenslynget i forbindelse med et hjerte. Overskriften *SIC PRIDEM AVVLSÆ REDEVNT IN FOEDERA DEXTRÆ* er oversat »Således vender de tidligere bortrevne højrehænder tilbage til forbundet«. Forbundet må nærmest forklares som en samklang, og palmegrenene er jo en hyldest – den glædelige modtagelse af den opnåede »forståelse«. (Fig. 3a-b)

Fig. 3a-b

Denne medalje bærer på bagsiden kun en 15 liniers inskription: POST XIV – ANNORVM TÆDIA, – ET BREVE – FORTVNÆ LVIDENTIS – INTERSCENIVM, – DEI. O. M. MVNERE, – AVGVSTISSIMI CÆSARIS – ELECTORVMQ. SAX. ET. BRAND. – FELICIBVS AVSPICIIS. – LEGATORVMQ. OPERA, – REGEM INTER DVCEMQ. – CONCORDIA – PROCVRATA. – A. MDCLXXXIX. – D.XX.IVNII. (O.M. = Optimus Maximus – i antikken om Jupiter), oversat »Efter 14 års lede og efter den gækkende lykkes korte mellemstil, så er ved den bedste og største Guds gave og under den ophøjede kejsers den saksiske og brandenborgske kurfyrstes lykkelige forsæde og ved underhandlernes indsats samdrægtigheden tilvejebragt mellem kongen og hertugen. Anno 1689, den 20. juni.« Forneden ses AK for Arvid Karlsteen.

Med de 14 års ubehagelige forhold er der tænkt helt tilbage til 1675, da Chr. Albrecht var blevet arresteret i Rendsborg (Christian V's område) og tvunget til at lade kongen overtage sine fæstninger Tønning og Gottorp tilligemed skanseanlæggene ved Stapelholm samt opgive suveræniteten. Dette anslag mod hertugen vovedes, efter at svenskerne havde tabt et slag mod den brandenborgske kurfyrste. Efter sin frigivelse flygtede Chr. Albrecht i sikkerhed til Hamborg.

Europas stormagt Frankrig protesterede dog snart af hensyn til sine forbunds-fæller i Nordeuropa, og så måtte Christian V bide i det sure æble og i 1679 genoprette Gottorps forhold fra før 1675. Tragedien indhentede dog snart hertugen igen. Danmark sluttede 1682 forbund med Frankrig. Dermed fik den danske konge atter frie hænder, og Chr. Albrecht fortrak klogeligt til Hamborg for anden gang; herefter fulgte den før nævnte okkupation i 1684. Konstellationerne ændrede sig imidlertid snart igen. I 1689 stod det danske monarki isoleret. Sverige truede med krig, Frankrig kunne på det tidspunkt ikke hjælpe og blandt diplomaterne, som støttede Gottorp var Englands, Nederlandenes og Braunschweig-Lüneburgs. Chr. Albrecht fik dermed for anden gang alle sine tidligere rettigheder givet tilbage – i sandhed en »gækkende lykke«. ⁵⁾

De to omtalte medaljers indskrifter udtrykker hertugens lettelse over at være befriet for en langvarig og uheldig situation. Tillige udstråler de taknemlighed og optimisme til fremtiden, forholdet mellem Christian V og svogeren på Gottorp forblev da også tåleligt til hertugens død 1694, men så brød fjendtlighederne også ud igen.

Nyt kendskab til en Gottorp-medalje af Karlsteen

Det var en selvfølge, at hertugen og hertuginde skulle hyldes efter at være blevet rehabiliterede. Det sørgede Karlsteen for med en medalje, hvorpå de to fyrstelige personer blev afbildet på hver sin side med alle deres titler som indskrift. De høje fyrster er fremstillet som Karlsteen havde for vane – i profil og klædt i antikiserede dragter. (Fig. 4a-b)

Ved hertugens portræt ses indskriften CHRIST. ALB. HÆR. N. DVX. S. H. S. D. COM. O. & D. = Christian Albrecht arving til Norge, hertug af Slesvig og Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst.

Hertuginde side har indskriften FRID. AMAL. PR. HÆR. D. N. V. G. DVC. S. H. S. D. COM. O. ET. D. = Frederike Amalie prinsesse og arving til Danmark og Norge, vender og goter,

Fig. 4a-b

hertuginde af Slesvig og Holsten, Stormarn og Ditmarsken, grevinde til Oldenburg og Delmenhorst.

Med sidstnævnte medalje fik A. Karlsteen lejlighed til at vise det område af sin kunst, hvor han var mester. Hertugen fik med dette stykke sat »kronen på værket«. Her fremtrådte fyrsteparret i deres oprindelige position og værdighed.

En mærkværdighed for denne medaljes vedkommende er dens store sjældenhed, for den turde vel være den betydningsfuldeste blandt de ialt fire medaljer, der fremkom for at fejre forliget. Hvad kan årsagen have været til, at netop portræt medaljen ikke er fremstillet i et større antal og uddelt til fornemme venner og velyndere, f.eks. de fyrster, der havde været behjælpelige med at bringe forliget i stand? Forklaringen er sandsynligvis, at hertugparret ved nærmere eftertanke ikke har ønsket at give anledning til irritation og ny ufred.

I sin artikel om Arved Karlsteen oplyser Stig Stenstrøm, at omtalte medalje sandsynligvis er et værk af Karlsteen.⁶⁾ Da den dengang ikke har kunnet opspores, gengives i bogen et fotografi fra et gammelt værk, hvor forlægget til den, et kobberstik, er afbildet og uden signatur.⁷⁾ Medaljen er, som det ses, ikke dateret, men Stenstrøm mener dog den er udført samtidig med de to foregående. Forunderlig nok dukker dette upåviselige stykke nu fornylig op, og viser med en klar signatur på begge sider, at den virkelig er et arbejde af den dygtige svenske kunstner. At den er samtidig med Karlsteens to andre, her omtalte symbolske medaljer, derpå tyder den filede og hamrede kant, idet de to førømtalte medaljers kant er bearbejdet på samme noget usædvanlige måde. Portrætmedaljen er opført i kataloget over Karlsteens efterladte samling som nr. 94. Der foreligger den mulighed, at den »hidtil upåviselige« medalje er Karlsteens nr. 94.

Det er forståeligt, at Christian V ikke ønskede at optræde på en lignende portrætmedalje ved denne lejlighed, hvor han var tvunget til at indgå et forlig med, som han havde udtrykt sig om svogeren »en slange ved vor barm«. Det ser dog ud til, at Karlsteen har forberedt sig på, at den danske konge også skulle æres med en portrætmedalje, eftersom der i kunstnerens efterladenskaber fand-

tes et udkast i voks forestillende Christian V. Kongen har nok sagt »nej ellers tak«, og så er det at hertugen har stillet fremstillingen af sin og gemalindens medalje i bero for ikke at provokere sin trods alt mægtigere modpart i forliget, og man var træt af årtiers ufred de to familier imellem.

Med Karlsteens fire medaljer kunne Gottorp føje endnu et godt navn til den buket af kunstnere, der gjorde det til en kulturfaktor i Nordeuropa, for som I. D. Major anfører i sit præsentationsskrift for »Museum Cimbricum«, han havde bestilt en medalje »von einem der Kunstberümtesten Stempel Gräber in Europa«.

At Karlsteen udnyttede sit gode ry er rimeligt. Det ser nemlig ud til, at han i 1689 er blevet tilbudt ansættelse ved et udenlandsk hof, formodentlig det gottorpske. Han undlod da heller ikke overfor Karl XI at nævne de gode betingelser andre fyrster tilbød ham, samtidig med at beklage sig over den ringe løn han modtog af kongen. Majestæten ville derfor ikke risikere, at hans dygtige stempelskærer skulle finde på at binde sig til anden side og forhøjede hans løn i maj 1689 lige før afrejsen til Gottorp.

I 1692 blev Karlsteen adlet; det var noget højst usædvanligt, at en kunstner dengang fik tildelt en sådan æresbevisning. Hans adling hang sammen med, at Karl XI nu for alvor følte, han kunne miste sin hofmedaljører på grund af de mange gode bestillingstilbud, han fik fra udlandet og derpå følgende lange fravær fra hjemlandet.

Mødet med den »upåviselige« gottorpske portrætmedalje er en af de oplevelser, der får hjertet til at banke lidt hurtigere. Mon ikke den slags små opdagelser har beriget dr. Sigurd Schoubyes gerning gennem mange år som sølvforsker og museumsmand. De store opdagelsesrejsers tid er forbi, men i mindre oplevelser kan der også ligge en drivkraft.

Noter

1. Stig Stenstrøm: Arved Karlsteen – hans liv og værk. Nordisk Numismatisk Årsskrift, 1945.
2. Chr. Lange's Sammlung schleswig-holsteinischer Münzen, Bind I, Berling 1908, nr. 367.
3. Chr. Lange, Bd. I, 369.
4. Chr. Lange, Bd. II, Berlin 1912, nr. 369 A.
5. Danmarks Historie, (red. J. Danstrup og Hal Koch), bd. 8: 1660-1721 (Gunnar Olsen og Finn Askgaard), især s. 249-252 og 261-264.
H. V. Gregersen: Danmarks Historie – Slesvig og Holsten indtil 1830, 1981, s. 350-360.
6. Stig Stenstrøm, i note 1 anførte arbejde.
7. Et værk, udarbejdet og stukket i kobber af Heraeus, den svenskfødte leder af den kejserlige samling i Wien i begyndelsen af 1700-tallet. Værket blev dog først trykt og udgivet omkring 1829.

Min bedste tak rettes til lektor dr. theol. Günter Wetling og lektor Erik Christoffersen for at have oversat de latinske indskrifter. Fotos: Nationalmuseet og Mus. på Sønderborg Slot.

Omkring en dåbskjole

Af TOVE og JØRGEN SLETTEBO

I løbet af de sidste par år har Museet på Sønderborg Slot som gave modtaget tre særdeles fornemme dåbsdragter.¹⁾ I det hele taget har museets tekstilsamling nok været den afdeling, der i de senere år har modtaget de fleste gaver. Adskillige af disse gaver har været fine og sjældne genstande, som har betydet en værdifuld tilvækst til museet. Alle tre dåbsdragter fortjener i og for sig en nærmere omtale. Her er det dog kun den ene, den sidst modtagne, der skal gøres til genstand for behandling.

Der er tale om en meget let, hvid kjole, syet af tyndt stof, prydet med broderier i hvidt og med kniplinger ved hals og ærmer. (Fig. 1).

Denne dåbskjole er 103 cm lang og med et lille kort liv på 13 cm i højden (Fig. 2). Den har pufærmer afsluttede med 4 cm brede kniplinger. I halsen sidder en løbegang med et bændel til at trække sammen og binde bag på kjolen. Også til denne løbegang er der ligesom til ærmerne, kastet en ligeledes 4 cm bred, ægte knipling. Alle disse kniplinger er ens, med en tunget kant, der er afsluttet i små Picot'er. Kniplingen har et blomstermønster, der følger kniplingens tungede kant. Der er tale om en ægte Bincheknipling.

Kjolen er syet af et fint hvidt stof, der er vævet af bomuld af en meget høj kvalitet. Derved har det været muligt at spinde trådene helt tynde, men stærke. Vævningen er lærredsbinding med netop så megen afstand mellem trådene, at det kan lade sig gøre at brodere i stoffet ved at sammentrække flere eller færre tråde, alt efter det valgte mønster.

På dåbskjolens liv er der ikke anbragt nogen anden udsmykning. Derimod er kjolens underste del fornemt udsmykket med meget elegante syede kniplinger. Da stoffet ikke har været særlig bredt, har man brugt to bredder, der er kastet sammen æg mod æg midt på kjolens forbredde. Derved har den færdige broderede underste del, selve skørtet, fået den ønskelige større vidde, 172 cm i bredden og 90 cm i højden (Fig. 1). På dette stof er så udsmykningen udført, dels som en tunget bort på ca. 10 cm bredde hele vejen forneden og op langs de to sider bag på kjolen, og dels som små buketter på kjolens midte, indenfor borten, hvor der er strøblomster i 2 forskellige mønstre. Både borten og buketterne er syet som kniplingsbroderi. (Fig. 3).

For at få disse broderier til at stå smukt, har det været nødvendigt at påtegne mønstret først. Af hensyn til syningen må dette ske på vrangen af stoffet, og fra denne side har man så med heksesting fulgt tegningens konturer. Heksestingene på vrangen giver nogle små fine stikkesting på retten. Samtidig hæver det stoffet så meget op, at det kommer til at ligge lidt højere og ser tættere ud i lærredsvæv-

Fig. 1. Dåbskjolen, helhedsbillede.

Fig. 2. Øverste del af dåbskjolen med kniplinger ved krave og ærmer.

ningen. Det er denne teknik, der betegnes som skyggesyning. Den er en efterligning efter den ægte Binchekniplings meget tætte og fine lærredsslag. Skyggesyningen danner sammen med kædestingsrækker afgrænsningen på det påtegnede. Bundene i stoffet har man så derefter måttet tælle sig frem til.²⁾ På denne dåbskjole er der mindst 20 forskellige bundmønstre, dannet ved en sammentrækning af stoffets tråde med en meget fin hørtråd. (Fig. 3).

Efter broderiets færdiggørelse har man syet liv og skørt sammen. Ved denne lejlighed ser det ud til at vidden i livet er blevet for stor, så herfra har man uden hensyn til blomsterne på kjolen klippet ud fra vidden foroven og skrånet sømme ned til den fulde vidde lige ovenover den afsluttende nedre bort.

Broderiet på denne dåbskjole har man kaldt for syede kniplinger, fordi det på sin vis er en imitation af de kniplede kniplinger.

Syede kniplinger er kendt over hele Europa under forskellige benævnelser. En af disse er »Point de Dresde«, eller »Point de Saxe«, kaldt således efter Dresden, hovedstaden i Sachsen, hvor man blandt andet fremstillede de syede kniplinger. De kendes også under navnet Nonneknipling, muligt fordi de ofte er syet i klostre. Endelig omtales de syede kniplinger på det lette stof som »Mousselins« eller »Duellemosel«, p.g.a. stoffet, der oprindeligt blev indført fra byen Mosûl i Iraq.³⁾

De broderede kniplinger, som de er udført på dåbskjolen, hører hjemme i 1700-tallet og har været anvendt til samme formål som de ægte kniplinger, nemlig bl.a. til kraver i halsen på kjoler og flæsekanter ved ærmer, til tørklæder og til dåbskjoler. Ofte har man til de kredse, der ønskede så elegante og kostbare

Fig. 3. Broderier langs dåbskjolens nederste kant.

broderier, udført prøvesyninger på tilsvarende lette stoffer. Det er en art hvide navneklude, hvor man har samlet mange forskellige mønstre, således som de ses på denne dåbskjole. De findes også på vore museer, f.eks. på Kunstindustrimuseet. (Fig. 4).⁴⁾

Kniplingen ved halslinningen er 4 cm bred og 135 cm lang. Den er rynket sammen, før den er kastet til løbegangen. Samme knipling sidder forneden af hvert ærme og til disse er anvendt 35 cm knipling til hver ærmekant i samme bredde, 4 cm. I alt er der således anvendt mere end 2 meter af denne fine knipling på dåbskjolen.

Dåbskjolens kniplinger er som nævnt Binchekniplinger. De har deres navn efter byen Binche, der ligger i det sydlige Belgien, nær grænsen til Frankrig og ikke langt fra den franske kniplingsby Valenciennes. Disse kniplinger er karakteristiske ved deres spindelvævslette, meget tætte og fintrådede bunde. Hyppigst havde de en lige kant, men kunne dog også som på dåbskjolen have en tunget kant, der fulgte mønstrene. Selve mønstrene bestod af ornamentaler eller blomsterranker, udført i tæt, fint lærredsvæv, omrandet af en kant og med forskellige bunde. Disse kunne være »Cinq trous« eller »Fond de neige«, også kaldet »snebund«, der er en af de vanskeligste og seneste bunde at udføre.⁵⁾

Binche-typen har også været udført her i landet, nemlig i Tønder-området i den tønderiske kniplingsindustri »flamske periode«, blomstringstiden i sidste

Fig. 4. Læreklud, broderet ca. 1760. Kunstindustrimuseet.

halvdel af 1700-tallet. Netop i efterligningen af Binche-kniplingerne nåede Tønder-kniplingerne et kvalitetsmæssigt højdepunkt, selvom Tønderprodukterne i almindelighed benyttede lidt grovere tråd og lavede lidt løsere bunde.⁶⁾ Dåbskjolens knipling er imidlertid ikke en Tønder-knipling, men en ægte Binche-knipling fra et af Tønder-industriens inspirationsområder i Flandern.

Binchekniplingen og den syede knipling kan være fra samme tid. Den kniplede knipling kan dog være den ældste, idet denne type kendes allerede før 1750. Broderierne hører snarere til tiden lige efter 1750. I alt fald findes broderier af næsten samme udformning, der er daterede til ca. 1760-80.⁷⁾ Sandsynligvis må både knipling og broderi være samtidige. Dåbskjolen må da snarest antages at være syet i sidste halvdel af 1700-tallet, måske mest sandsynligt mellem 1750 og 1775.

Så langt tilbage kan man desværre ikke følge dåbskjolens historie. Giveren af

dåbskjolen, der selv er døbt i den, har arvet den gennem sin mødrene slægt, hvor den kan følges tilbage gennem familierne Ahlefeldt-Laurvig, Vedel, Braem og Krabbe til omkring 1830.⁸⁾ Ifølge slægttraditionen skal dåbskjolen da i Kiel have været skænket til den unge nygifte Charlotte Krabbe, født Schlotfeldt. Hun var datter af kaptajn Rasmus Schlotfeldt og Anne Marie Dixen og var født 1807 i Dorfgarten ved Kiel. Den 21. maj 1830 ægtede hun premierløjtnant, kompagnichef Oluf Krabbe. Han var født 1789 i Gamst ved Kolding som søn af Johan H. B. L. Krabbe og Caroline Monrad og havde efter officersuddannelsen gjort tjeneste ved hjælpekorpsen i Frankrig 1814-18. Fra sit giftermål indtil han måtte forlade landsdelen i 1864 tilbragte han det meste af sin tjenestetid i hertugdømmerne. Oluf Krabbe udmærkede sig særdeles under Treårskrigen, bl.a. i kampene ved Slesvig 1848, Ullerup 1849 og Vedelsvang og Mysunde 1850. Han nåede da også under krigen at blive oberst og brigadechef og i 1852 udnævntes han til generalmajor med hjemsted i Kiel. Kort efter overflytning 1864 til København døde han, mens hans enke Charlotte overlevede ham i 14 år.⁹⁾ Dåbskjolen var da forlængst gået videre til slægtens næste led.

Det fortælles, at giveren af dåbskjolen i Kiel – og den er nok skænket i forbindelse med ægteparret Krabbes første barn, Harald, der fødtes i 1831 – var ingen ringere end prinsesse Wilhelmine. Hun var selv født i Kiel 18. jan. 1808, året efter Charlotte Schlotfeldt, og hun opholdt sig hyppigt her. Hun var datter af Frederik VI og Marie af Hessen og var i 1828 blevet gift med tronfølgeren, prins Christian's (senere Chr. 8.s) søn prins Frederik, den senere Frederik 7. Dette ægteskab gik dårligt, i 1834 blev Wilhelmine og Frederik separerede og i 1837 endelig skilt, hvorpå Wilhelmine i 1838 ægtede hertug Carl af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg. De boede i Kiel, senere på Glücksborg, og havde sommerbolig på Louisenlund.

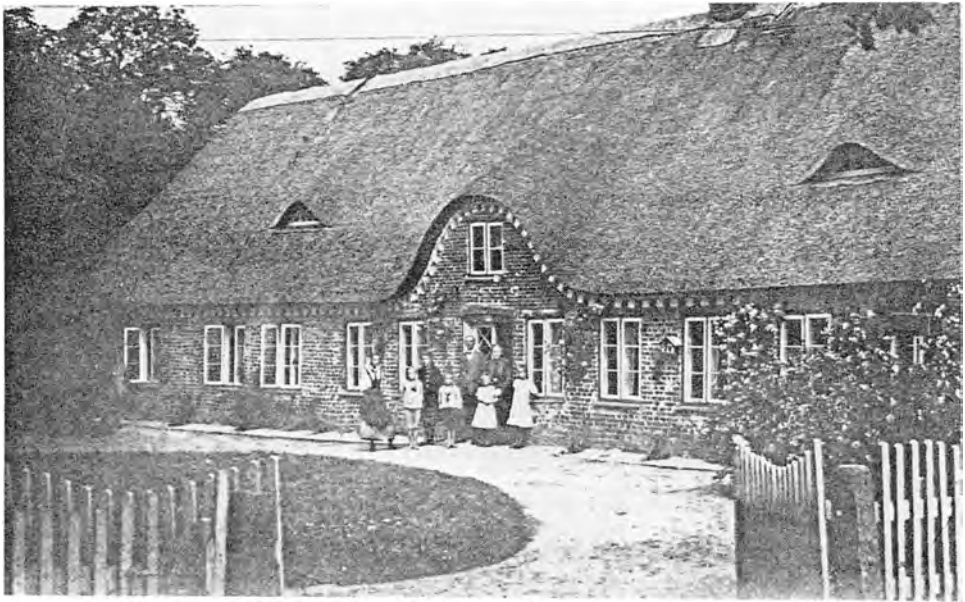
Da dåbskjolen kan være omkring 60 år ældre end det tidspunkt, hvor den dukker op i historien, da prinsesse Wilhelmine forærer den til fru premierløjtnant Charlotte Krabbe, kan dens tidligste historie kun blive gætterier. Et første skridt kan man måske tage ved at formode, at Wilhelmine selv kan have fået den ved sin barnedåb i 1808 og at hun ikke kan have haft betænkelighed ved at forære den bort, da det i 1831 må have stået hende klart, at hun ikke selv ville få brug for den i sit ægteskab med prins Frederik. Men gætterier længere tilbage bliver mere end usikre – om den er givet til Wilhelmine udefra eller var en arv i kongefamilien (hendes far, Frederik 6., var selv født 1768 og dåbskjolen kan udmærket være fra dette år) lader sig absolut ikke afgøre eller blot sandsynliggøre.

Trods usikkerheden omkring dens ældste historie kan det dog fastslås, at museet med den har fået en særdeles fornem, godt 200 år gammel dåbskjole, der har tilbragt en væsentlig del af sin tid i hertugdømmerne og nu har fået et blivende sted på Sønderborg Slot.

NOTER:

1. Museet på Sønderborg Slot, indkomst nr. 1354 a-b, gave fra frk. M. Ahlefeldt-Laurvig, Roskilde, og indkomst nr. 1422, gave fra Lennart Holten-Bechtholsheim, Jægersborg.
2. Esther Fangel: En broderet knipling. Håndarbejdets Fremmes Medlemsblad, 47. årg., hefter 4. 1982-83.
3. Esther Fangel, a.a.b. i note 2, Gertie Wandel i Berlingske Håndarbejdsbog, bind III, 1944, s. 56 og 230-234.
4. Charlotte Paludan: Alverdens Broderier. Kunstindustrimuseets Kataloger, 2, 1983, nr. 197, 201 og 202-205 og ill. s. 64.
5. Johanne Nyrop-Larsen, i Berlingske Håndarbejdsbog bind I, 1943, s. 83 og s. 270. M. Risselin-Steenebrugen: The lace collection. Musees Royaux d'Art et d'Histoire, 1978, s. 10 og fig. 14.
6. E. Hannover: Tønderske Kniplinger. 1911, s. 14 f. S. Schoubye: Kniplingsindustrien på Tønder-egnen, 1953, s. 10 og 27. J. Nyrop-Larsen, i note 5 anf. arb.
7. Europäische Textilien, Bearb. v. Gräfin Preysing. (Bilderheft d. Mus. f. Kunst u. Gewerbe, Hamburg, nr. 10). 1974, fig. 40, dateret 1762. Aase Bay Sjøvoll: Broderikunst og Prydsøm. Kunstindustrimuseet i Oslo, 1976, s. 32 f, og fig. 25. E. Fangel, i note 2 anf. arb., fig. 4, dateret ca. 1760. Ch. Paludan, i note 4 anf. arb., nr. 198-205.
8. Oplysninger fra giveren, Margrethe Ahlefeldt-Laurvig og fra Dansk biografisk Leksikon, 2. udg., bind III, XIII og XXV.
9. Da. biogr. Leksikon, 2. udg. XIII. O. Vaupell: Kampen for Sønderjylland, 1-3. Kbhvn. 1863-67. J. Paulsen: Billeder fra Treaarskrigen. 1952, nr. 335, 378 (afb.) og 486. Afb. i F. Holst og A. Larsen: Felttogene i vore første Frihedsaar, 1888, s. 99.

Foto, fig. 1-3: H. A. M. Madsen, fig. 4: Ole Woldbye.

Agerskov Præstegaard bygget mellem 1745 og 1750. Fotograferet omkr. 1910. I døren pastor Carl Andresen med familie. Præstegården står nu kalket i okseblodsfarve. Stråtaget er bibeholdt. (Foto Huset, Toftlund).

Fra raritetskabinettet

H. P. JENSEN, AGERSKOV

I sommeren 1775 berejste nordmanden, kunstneren og arkitekten Søren Abildgaard nordslesvigske egne for at tegne »antikviteter«. Emnerne var gravsten, epitafier, våbenskjolde og andre seværdigheder. Rejsen skete på kongelig bevilling og bekostning. Den meget originale nordmand havde heldigvis sans for meget andet end det »antikke«. Han interesserede sig for alt lige fra bøndernes møddinger til præstegårdenes herligheder. Han var en god betragter og en livfuld, men snurrig dagbogsskribent. Selv et såkaldt husråd var værd at bemærke: Når ørerne skæres af katte særdeles hankatte, da løber de ikke bort, thi de kan ikke fordrage vind og blæst i deres ører.

I Agerskov Præstegaard

Rejsen førte Abildgaard til de fjerne egne i Haderslev vesteramt. Nogle dage blev tilbragt i Agerskov Præstegaard, hvis husherre dengang var provst Otte Christensen Riese, (1697-1779) egentlig af Ærøslægt, men indgiftet i en præsteslægt gennem flere generationer i Agerskov.

The Defeat of the Danes on Anholt, March 27th 1811. Aquatinte. I baggrunden er det store fyrtårn sløret af kanonrøg. (Foto Huset, Toftlund).

Her var der velstand i den smukke, rødkalkede gård, opført af provsten og dennes fader, pastor og provst Christian Ottesen Riese (1661-1747), i årene mellem 1745 og 50.

Den ældre pastor Riese var blandt andet svigerfader til de senere biskopper Broder og Hans Adolph Brorson. Der var fornemme bekendtskaber nær og fjern, og der levedes med manér. En daglig salon kunne ikke føres ude i bondelandet, men et samlingssted var hjemmet, der kastede glans over by og egn. Nordmanden brugte øjnene flittigt.

Rieseslægten ejede mange gamle pergamentdokumenter, en samling forsteninger i kalk og flint, optiske og matematiske instrumenter, musikinstrumenter, malerier og tegninger og et bibliotek. Provst Otte Christensen Riese førte en brav strid med pastor P. Gutfeld i Bevtøft, om det var jorden eller solen, der stod stille. Det konservative Agerskov holdt vistnok på, at det var jorden, der stod stille.

Riesernes herligheder var anbragt i vitriner og bogskabe. Slægten var velhavende, og der gik ry af pragten i præstegaarden. Hvor den siden er blevet af vides ikke, pergamentdokumenterne ville jo i hvert fald være attråværdige. Rieserne var en anset slægt, der har skrevet testamenter og afleveret dødsboskifter, men intet er fundet. Skulle nogen vide noget, modtages oplysninger med begærlighed.

Så fornemme raritetskabinetter findes næppe mere i Agerskov, og det er et langt beskednere, der skal aflægges besøg i ved denne lejlighed. Et par mønter på bunden af en gammel kop, en mærkelig klump malm, der er god som bogstøtte, og en gammel kaffekop med underkop og kagetallerken.

Speciedaler slået 1794, slesvig-holstensk courant. (Foto Huset, Toftlund).

Tipoldefars speciedaler

Peder Hansen Degn, der senere i livet lød navnene Arnum og Schack, var født i 1775 i Arnum på en Schackenborgsk fæstegaard. Hans fader var Hans Jensen Degn. Om fader og søn vitterligt har været kirkedegne vides ikke, men skoleholdere var de. Børnene mødte i den kolde tid i skolen med en tørv under armen. Det betød noget om denne var en flaw (lyngtørv) eller kly'n (dyndtørv).

Peder Hansen var indkaldt i 1806 til rytteriet i Slesvig, men hjemsendtes som værende schwach und schwindlich. Han var imidlertid menig i Jydske Skarpskyttekorps i 1811 og deltog i det ulykkelige forsøg på at tilbageerobre Anholt fra den engelske flådemagt. I klitterne vest for fyrtårnet såredes Peder Hansen alvorligt og fik samme dag amputeret venstre ben i knæet. Han var heldig, at de engelske militærlæger rådede over brandy og opium. Under operationen var han fastspændt på et bord og fik brandy til styrkelse. Opium blev givet efter operationen, da patienten skulle have hvile efter chocket.

Mange måneder senere haltede han på træben ind på sin sønderjyske hjemegn, ledsaget af en pige Anne Marie Nisdatter, hvis hjemsted ikke kendes. Han fik et par hundrede rigsdaler af »Fonden til Quæstede«, og i årlig pension 12 rigsdaler indtil 1851.

For pengene købte han af en slægtning landbolet Lebeck i Toftlund sogn, det var et »hyrdehus« på den vildene hede. For os at se begyndte han og Anne Marie på en lang og trang vej. Alligevel blev han 81 og døde i 1856, hun blev også over firs og døde i 1868. I ægteskabet var der fire sønner og en datter. Efter gammel navneskik findes navnene Peter, Hans, Anne Marie og Nis stadig i slægten.

En af de livsalige speciedalere fra »Fonden for Qustede« beholdt Peder Hansen og hans efterkommere. Slået i 1794 og med Christian den VII's smukke profil. Den vejer smukt i hånden, og det er ikke svært at få den til at fortælle.

Gården Lebeck i Toftlund sogn, tegnet 1919 af Otto Müller, Hamburg. Den første bygning, et hyrdehus, på den vildene hede var bygget midt i 1700-tallet, men gik til grunde ved »vandfløj« i 1899. (Foto Huset, Toftlund).

Onkel Hans Peters guld timark

Hans Peter Schau var en af de nordslesvigere, der måtte med i felten under første verdenskrig, og han var nær ikke kommet hjem igen.

Ved det store sammenbrud i november 1918 lå hans afdeling i Kubankosakernes land i Nordkaukasus, afskåret fra hjemlandet og ganske omgivet af fjender. Afdelingen beslaglagde et damptog og fyldte dets vogne med soldater og levnedsmidler. Derefter begyndte en æventyrlig odysse vest og nordpå. Man kæmpede og handlede sig igennem. Træ til lokomotivet huggedes, hvor det var at finde. Kornet maledes med håndkraft på kaffemøller. Der var bageri, feltkøkken og lazaret på vognene. Man kørte til hen i foråret 1919, så var toget ude af de tidligere russiske områder, og sporvidden var en anden. Det gik videre til fods gennem Polen.

Efter en almindelig skik havde onkel Hans Peter som dreng fået en timark i guld til sin fødselsdag. Da han skulle i felten, syede min faster, tante Marie, guldmønterne ind i et halsklæde, som onkel bar, hvad enten det var varmt eller koldt. På marchen gennem Polen var guld det eneste, der kunne skaffe brød. Han færdedes sammen med nogle få kammerater, der lod een kammerat med een guldmønt gå ind i landsbyerne på brødkøb. Det skete, han blev frarøvet sit pengestykke, men mere end eet ad gangen gik aldrig tabt. Som oftest gav det brød eller kartofler.

Hvor mange timark stykker onkel Hans Peter har haft vides ikke, men der var tre tilbage, da han en dag kom med »Æ lillebahn« til Gram. Tante Marie var ved at vaske storvask, da en »boss« trådte ind ad døren. Hun kendte ham ikke straks, men så slog hun armene om halsen på ham for straks efter at vige tilbage. Den hjemvendte ægtemand vrimgledede af lus. Så blev hans tøj brændt i haven, og onkel puttet i vaskevandet. Få dage efter kravlede det igen. Han var jo en ordensmand,

Maler- og glarmester Hans Peter Schau, Gram, og hustru Marie, født Jensen, fotograferet før første verdenskrig.

Timark af guld, udstedet af »Freie und Hansestadt Hamburg« i 1905. (Foto Huset, Toftlund).

Luftfoto af voldstedet Nørrevold eller Arnsborg i Arrild enge, Arrild sogn. Den regulerede Fiskebæk har muligvis haft et andet forløb højre om voldstedet. (Foto Hans Stiesdal, Nationalmuseet).

der havde lagt ur og tegnebog fra sig før den store renselse, og selv i de to ting var der lus. Guld timarken er udstedt i 1905 af Hamburg, Freie und Hansestadt, som navnet er. Der må altså have været flere end fødselsdagsmønterne i onkel Hans Peters halstørklæde. Hvorom er, så tør det nok siges, at disse guldmønter var en langsigtet og forstandig investering. Intet andet kunne have opretholdt livet for en lille skare flygtninge i Polen i vinteren 1919.

Malmklumpen fra Nørrevolds nærhed

Under Roost's ejerlav i Arrild sogn ligger endnu et middelalderligt voldsted, Søndervold, der er stærkt forstyrret i århundredernes løb.

Under Arrilds ejerlav ligger det meget store voldsted, Nørrevold, der har haft en roligere skæbne. Vel er stentårnet på den ene af tre banker nedrevet, og dele af den yderste vold med grav udjævnede, men stadig er der et majestætisk helhedsindtryk.

I en årrække fra 1974 var Nørrevold under arkæologisk undersøgelse under ledelse af museumsfolkene, Hans Stiesdal fra Nationalmuseet og Hans Neumann fra Haderslev Museum. Undersøgelsen mangler endnu et par sæsoners

arbejde for at kunne betragtes som afsluttet. Voldanlægget antages at være udført og brugt mellem 1350 og 75, altså Valdemar Atterdags urolige tid.

Voldstedets dimensioner gør et stort indtryk, ikke blot i flademål og tilførte kubikmeter jord og tørv. Stentårnet har krævet mange hundreder tons natursten til fundament og teglsten til mure. Det nedstyrtede tømmerværk fra bolværk, palisader og bygninger ligger for en stor dels vedkommende stadig i de brede og dybe borggrave og syner af meget ved prøvegravningerne på gravbundene. Omridset af et militært og administrativt center aftegner sig. Tilmed kan dette forbindes til en række middelalderlige dokumenter. Slutteligt vil der fremkomme et stort bidrag til Vest- og Midtsønderjyllands middelalderhistorie. Det var ønskeligt, om der også kunne ske undersøgelser af Søndervold, det lille voldsted syd for Refslund i Branderup sogn, de såkaldte Abildgaard voldsteder syd for Fladballe i Højrup sogn og en række andre mere eller mindre kendte voldsteder i Nørre Rangstrup og Hviding herreder. Visse sammenhænge kan anes mellem disse længst forgangne vidnesbyrd fra Middelalderen og måske endnu længere tilbage. Disse egne har jo i århundreder været anset for at være afsides og begivenhedsløse. Denne opfattelse kunne der nok ændres et og andet på, det vil tiden vise.

Nørrevold ligger i engene ved Fiskebækken, der udspringer ved Nitriskjær i Agerskov sogn, og som er et af de vigtigste tilløb til Bredeå. Gennem de sidste tres år er der sket store ændringer i landskabet omkring Nørrevold. Fiskebækken er reguleret ret hårdhændet, engene er udgrøftede og dræned. Jordsmonnet er planeret og mange steder sunket ganske betydeligt. Flere steder er der fundet rester af pæleanlæg, der kunne tyde på vandmøller, opdæmninger og måske broer. Så at sige alt af denne art er gået til.

Afvandingen er fulgt op med dybdepløjninger og oprensning af grøfter og bækløb. Ved et sådant arbejde er der fundet en malmklump, der vejer ca. 3,8 kg og har en form af en uregelmæssig klump med en diameter varierende mellem ni og tretten centimeter. Ved et første blik kunne man mene, at der var tale om en meteorit, men formen tyder på, at der har været tilsigtet en kugleform. Klumpen må være menneskeværk, en tydelig cirkel af tre centimeters diameter vidner da også om ihældning af flydende metal i en digel eller støbeform. Den uregelmæssige klump tyder på, at støbeformen kan være kommet ud for overlast under metallens afkøling. Klumpens legering er ikke undersøgt. Der er ikke spor af rust, den betydelige vægtfylde kunne tyde på en legering, der er tungere end jern.

Malmklumpens formål har ingen på egnen kunnet finde ud af. Antageligt stammer klumpen fra Middelalderen og har en eller anden forbindelse til Nørrevold. Ved en eller anden lejlighed er der sandsynligvis forsøgt afsyring eller pudsning af et stykke af klumpens overflade med en diameter på tre fire centimeter. Den behandlede plet har en ganske glat overflade. Klumpens uregelmæssige form skyldes hovedsageligt, at der modsat det nævnte ihældningshul findes en bred Y-formet rille, cirka ni centimeter lang. Var formen mere afrundet og kugleagtig, kunne man gætte på en kanonkugle.

Malmklump fundet i voldstedet Nørrevolds nærhed. Ihældningshullet fra støbningen ses tydeligt.

(Foto Huset, Toftlund).

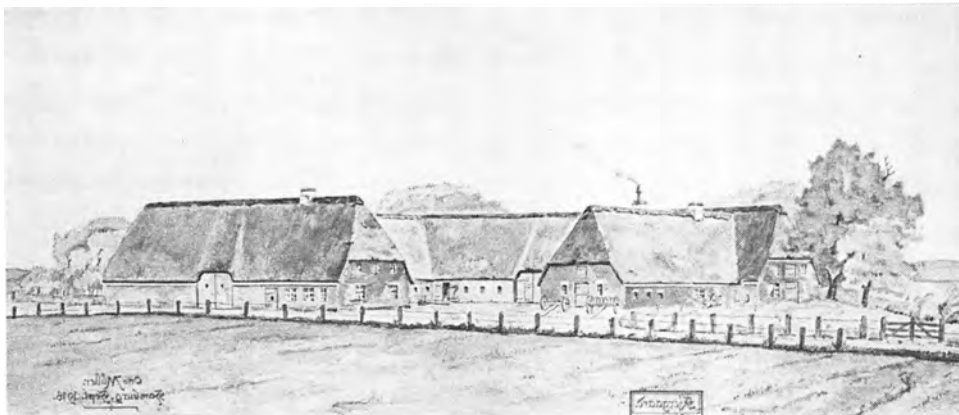

Det kan endnu ikke siges med sikkerhed, om Nørrevold er gået til grunde ved en krigerisk handling. Intet tyder på, at der i århundrederne efter voldanlæggets bygning er sket anvendelse af artilleri på egnen, der kunne danne grundlag for at betegne klumpen som et projektil. En anden tanke er, om klumpen kunne være en art barre, altså et halvfabrikat, der er gået tabt under transport. Bækken vides at have kunnet befares med pram eller tømmerflåde, men da klumpens findested ikke har kunnet angives med nøjagtighed, er der også i dette tilfælde kun tale om gætterier.

Forglem mig ei

Gården Røde Kjærgaard i Toftlund sogn ligger på en ås. Sad man i køkkenet og drak kaffe, gled blikket op over Lebeck til Hølleskov og Götterup.

Sad man i den lille dagligstue åbnede der sig en skøn udsigt op mod Gammelsskov og Over og Neder Gestrup. Gården er en ældgammel enestegård i egen mark, der engang må have andraget langt op mod 150 hektar. Af dens bygninger er indhuset sandsynligvis Toftlund sogns ældste verdslige bygning. Røde Kjærgaard ejedes i mange år af Hans Peter og Esther Boisen, da var alt på gården i den gamle stil. Taget var stråtag, murene var rødkalkede, den gamle ruminddeling i indhuset var bevaret, i østgavlen sad en prægtig ligdør. Alt var pynteligt, på murene til gårdspladsen groede espalierfrugt. Lørdag eftermiddag var alt revet og ryddet op. Dag og år gik på gammel vis. Der var vidunderligt hyggeligt i de gamle stuer.

Gården Røde Kjærgaard i Toftlund sogn, tegnet 1919 af Otto Müller, Hamburg. Dele af bygningerne stammer fra 1600-tallet og står endnu i slesvigsk okseblodsfarve, men uden stråtag. (Foto Huset, Toftlund).

Esther Boisen var et af den gamle tids mennesker, hun fik mest arbejde ud af livet. Men hendes hjertelige sind og gode humør sammen med fortidens beduin-gæstfrihed gjorde ethvert besøg på den store gård til noget uforglemmeligt. Blev der budt på kaffe i køkkenet, var det de »dawle kop«, der blev drukket kaffe af. Blev man budt ind i den lille dagligstue, æ dørn's, kom kopperne med Dannebrog'sflagene på bordet. På kaffekoppen to korslagte splitflag og neden under indskriften: Forglem mig ei. På undertallerkenen var der ingen dekoration, men på kagetallerkenen var de to flag der igen, men uden indskrift. På hank og rande var der en meget spinkel guldrand, der ved brug og opvask næsten var udslettet.

Parolen var: Pas joe(endelig) på Dannebrog'skopperne.

Børn vil gerne vide hvorfor og hvordan. Jo kaffestellet, med alt hvad dertil hørte, var en dansk dronnings idé. Hun skulle have været meget rig og meget påholdende. Da hun havde en stor festdag, skulle hun efter god skik give venner og bekendt en gave. Hun valgte en ganske enkel og billig porcelænssortering og lod den dekorere med korslagte Dannebrog'sflag og ordene: Forglem mig ei. Mon det har været Christian den IX's dronning?

Engang skal stellet – men vistnok kun med Dannebrog'sflag og uden indskrift – have været at få i enhver købmandshandel og brugs. Det var en stor artikel i Sønderjylland som minde om Danmark, hvor ordene Forglem mig ei faldt stærkt ved. Det stod i mange hjem og det blev brugt med andagt. Husmoderen vaskede i reglen selv Dannebrog'skopperne af, så der ikke skete ulykker. Som dreng sad jeg stiv af ængstelse for ikke at slå en kop i stykker. Så glemte jeg Dannebrog's-stellet, men da jeg blev halvtreds, var den kæreste gave en kop, en undertallerken og en kagetallerken. Den blev givet udaf en rigdom med kaffekande, sukker- og flødesæt, skåle og mange kopper med tallerkener. Alligevel – det var en storsin-det gave.

Forglem mig ei, kaffekop med undertallerken og kagetallerken. (Foto Huset, Toftlund).

En enkelt lille ting og barndommens minder vælder ind på en. At et sådant sæt kop og tallerkener nu koster en lille formue er ikke det væsentlige. Nej, erindringen om strålende sommersonne, susende efterår og mørk vinter i Røde Kjærgaards dørs. Dannebrogstallet på bordet, blæsten i gårdens store, gamle træer og en gammel gårds lyde om sig, den erindring er den sande værdi.

En anden god gang

Det var fire ting i et uordentligt privat raritetskabinet, men der er mere.

Ganske vist er vi jo langt fra færdige med de fire ting. Der kunne ofres megen tid på malmklumpen. Det er jo egentlig urimeligt, at den ikke forlængst er nøjere undersøgt. Dannebrogstallet kunne der også berettes langt udførligere om, og Peder Hansen Degns historie er meget andet end det, der her er skrevet. Men lad det vente.

En anden god gang kan vi tage de gamle ting frem igen. Der er også andre: En gammel sabel, en malmmorter, der kan følges langt tilbage, en spyttbakke og seks gamle billeder, engelske fra 1700-tallet over Den fortabte Søns Hjemkomst. De sidste er halvvejs ædt op af fugt og skimmel og i kluttede gamle rammer.

De enkelte ting i et raritetskabinet kan måske være af værdi, det er mine næppe. Den egentlige værdi er heller ikke penge, det er fortællingen om de gamle ting. Engang spurgte jeg til tipoldefars speciedaler og Esther Boisens Dannebrogskopper. Den tid er forbi.

En anden tid er kommet. Onkel, fortæl mig en historie. Om guld timarken, om den mærkelige, tunge klump, om spyttbakken.

Jeg gør det gerne. Den forgangne tid var dejlig, men tiden nu er ikke ringere.

Torning smedie før nedtagningen maj 1984.

Tegning: Jørgen Andersen.

Smedien i Torning

Af STEEN WULFF ANDERSEN og LENNART S. MADSEN

Genopførelsen

I en tid, hvor vore fysiske omgivelser konstant ændres, kan det være overvældende at opleve et miljø, som udviklingen synes at have sprunget over. Det kan være en stue hos en gammel bedstemor, en købmandsbutik i et afsides liggende landsogn eller måske et stykke vej, som en bredere afløser har gjort inderligt overflødig. Romantik? Måske, men også små glimt, der kan give stof til eftertanke.

En sådan oplevelse havde den ene af denne artikels forfattere sommeren 1979. En af Haderslev Museums mangeårige støtter, gdr. Niels Boysen, Høkelbjerg, havde opfordret os til at se lidt nærmere på den gamle smedie i Torning, nogle få km øst for Christiansfeld. Den efterfølgende besigtigelse afslørede en lille faldefærdig bygning, delvist indhyldet i et tæt buskads. Det var dog først og fremmest smediens indre, der fik det til at gibbe i museumsmanden. Her var et fuldstændigt intakt interiør, der i hvert fald kunne føres tilbage til begyndelsen af århundredet. Blæsebælg, ambolt, hamre og tænger. Det hele var der. Bortset fra den kolde esse, skulle man næsten tro, at smeden lige havde forladt sit arbejde. Måske ikke noget trestjernet klenodie, så dog et typisk eksempel på de tusindvis af smedier, der har ligget rundt omkring i landsbyerne. Mange af dem

ligger der endnu, men næsten alle er de i større eller mindre grad ombygget til maskinværksteder.

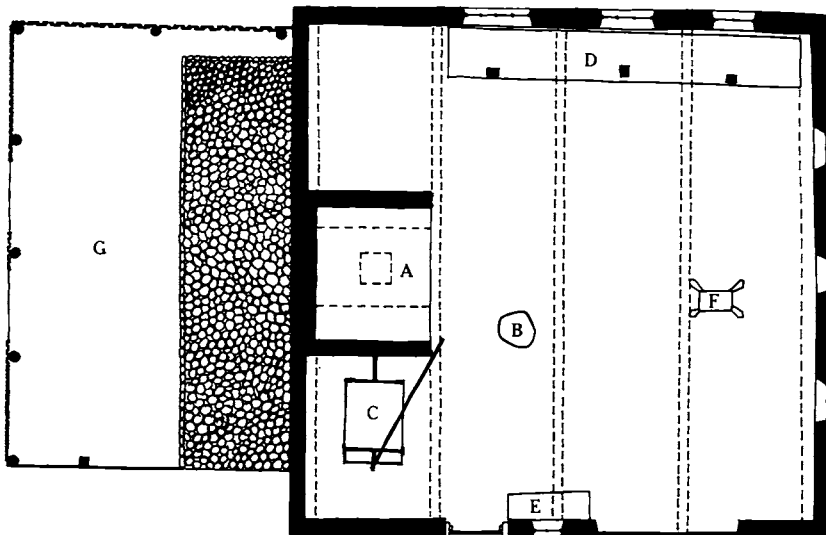
Det var derfor oplagt, at Torning smedie måtte bevares for eftertiden. I det mindste i form af beskrivelser og fotos, men tanken om at flytte hele bygningen til frilandsmuseet i Haderslev trængte sig på. En tanke, som ejeren af smedien, ing. Chr. Steffensen Straarup, bakkede kraftigt op. Men det var lettere sagt end gjort. Forskellige sonderinger om, hvad en sådan flytning ville koste, fik tom-melfingrene til at pege nedad. Det var langt mere end Haderslev Museum økonomisk ville kunne magte, og projektet måtte derfor lægges i skuffen.

Sommeren 1983 døde ing. Straarup, og det gav anledning til endnu engang at overveje flytningsplanerne. Skulle smedien reddes, var det sidste chance. Denne gang gav det resultat. Arvingerne gav deres samtykke, og da der samtidig viste sig mulighed for at klare flytningen via et jobskabelsesprojekt med støtte fra Christiansfeld Kommune og Sønderjyllands Amtskommune, var der ikke meget at betænke sig på. I maj måned det følgende år kunne arbejdet endelig begynde.¹⁾ Sten for sten blev bygningen pillet fra hinanden og kørt til Haderslev, hvor genopførelsen fandt sted sommeren og efteråret 1984. Det viste sig desværre, at bygningen var så dårlig, at en stor del af både stenene og tømmeret måtte udskiftes, men gennem en ihærdig søgning dels hos private, dels hos et par nedbrydningsfirmaer lykkedes det at finde rimelige erstatningsmaterialer, så bygningen idag stort set fremstår, som før flytningen.

Bygningen

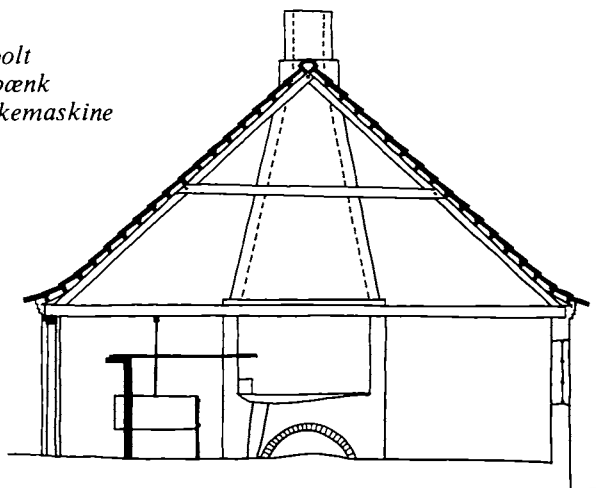
Smedien i Torning er oprettet i 1868 i et samarbejde mellem gdr. P. Poulsen Holm, Allergård og gdr. Chr. Finnemann fra Torninglund.²⁾ Smedien blev opført på Finnemanns jord ved landevejen mellem Christiansfeld og Aller, nogenlunde midtvejs mellem de to gårde. Det gav mulighed for, at smedien ud over de to gårde også kunne betjene andre i området. Før 1868 har Torninglund antagelig haft egen smed. På de større gårde var der så meget smedearbejde, at det kunne betale sig at have ansat en smed. Det er derfor også sandsynligt, at den første smed i Torning har været ansat, selv om det ikke har kunnet eftervises. Vi ved i hvert fald, at smedebygningen ejedes af Torninglund helt indtil 1934. – Smedens hus lå oprindeligt i lavningen øst for smedien, men efter en brand i begyndelsen af 30'erne blev boligen flyttet op til landevejen umiddelbart vest for smedien.

Smedien fra Torning er som så mange af sine fæller en ganske enkel bygning. Et lille hus på kun 35 m² med et sammenflikket skur ved østgavlen til brug ved skoning af heste. Smediens indretning domineres af den murede esse og den tilhørende blæsebælg. Foran essen står den uundværlige ambolt og op ad væggen mod syd en filebænk, hvor efterbearbejdningen af jernet er foregået. På væggen modsat essen findes et stativ til jernstænger og andre halvfabrikata. Eneste maskiner i rummet er en hånddrevet boremaskine og en bukkemaskine, der fortrinsvis har været anvendt til at bøje jern til vognhjul. Ellers er det mest håndværkstøj, der præger smedien. Hamre, tænger, mejsler, file, »sænker« nag-

Grundplan og tværsnit af smedien. Opmåling ved Jørgen Toft Jessen ApS med tilføjelser.

A) esse	B) ambolt
C) blæsebælg	D) filebænk
E) arbejdsbord med boremaskine	F) bukkemaskine
G) beslagskur	

lejern m.m. i mange forskellige former, hver med sit ganske bestemte anvendelsesområde.

Vi må gå ud fra, at både smediens udseende og indretning i alle væsentlige træk går tilbage til oprettelsen i 1868. Boremaskinen og bukkemaskinen må dog være senere tilføjelser, formentlig fra omkr. 1900 eller først i dette århundrede. Beslagskuret er antagelig heller ikke oprindeligt, men det fremgår af fotografiet side 123, at det i hvert fald har eksisteret kort efter århundredskiftet.

Bygningen er bygget så enkelt som overhovedet muligt. Enkeltstensmure, tegltag og lerstampet gulv. Der er ikke bevaret optegnelser fra opførelsen, men vi må gå ud fra, man har klaret sig med lokal arbejdskraft. Stenene er antagelig hentet på ét af området mange teglværker. Vinduerne er enkle støbejernsvinduer, i vestgavlen forsynet med fine reliefhoveder.

Fotografi af smedien ant. 1911. Yderst th ses smedemester P. A. Straarup og i midten af billedet dennes hustru Marie Cathrine Straarup med datteren Karen (f. 1904). Foto i familiens eje.

Smeden

Vi ved meget lidt om smediens drift i de første år. Først kendte smed hedder Jørgen Hansen Lind, som optræder i en liste over Haderslev-området smede i Haderslev smedelaugs arkiv.³⁾ Hvor længe før og efter 1888 Lind har haft smedien er uvist, men sandsynligvis har han drevet den indtil 1896, hvor smedemester Peter Andersen Straarup overtager virksomheden. Om denne ved vi derimod særdeles god besked. Først og fremmest gennem familien, avisartikler og ved samtaler med flere, der personligt har kendt Straarup, er vi i stand til at tegne et detaljeret portræt af en helt særegen håndværkerpersonlighed.⁴⁾

P. A. Straarup blev født i Høkkelbjerg i Tyrstrup sogn den 2/6 1870. Faderen var husmand og arbejdsmand, og der var som i så mange andre tilsvarende hjem på denne tid ikke så meget at slå til siden med. Men drengen kom dog i lære hos smedemester Hans Hansen Damm i Tapsøre. »Det var naturligvis på den gamle recept med fuld fuld damp fra 5 morgen til 8 aften, men det var vi nu meget godt tilfreds med.«⁵⁾ Efter et par år med forskellige pladser blev Straarup den 7/11 1890 indkaldt til militæret ved det 24. regiment i Mecklenborg. Tilsyneladende har han syntes godt om afvekslingen, »men der var nu alligevel li'som noget, der strittede imod det her krigervæsen, og da de ville beholde mig i arméen, fortalte jeg dem, at det vel kunne være godt nok, men jeg havde jo mit håndværk herhjemme.«⁶⁾ Efter endt militærtjeneste tog Straarup til Altona, hvor han gik på beslagskole og blev eksamineret svend. Opholdet i Altona har uden tvivl betydet en styrkelse af Straarups faglige selvtillid, men det betød også et kontant

udbytte. Mens han før militærtjenesten fik 3-4 mark om ugen, fik han i den første plads efter hjemkomsten – i Hjerndrup – 7 mark plus kosten.

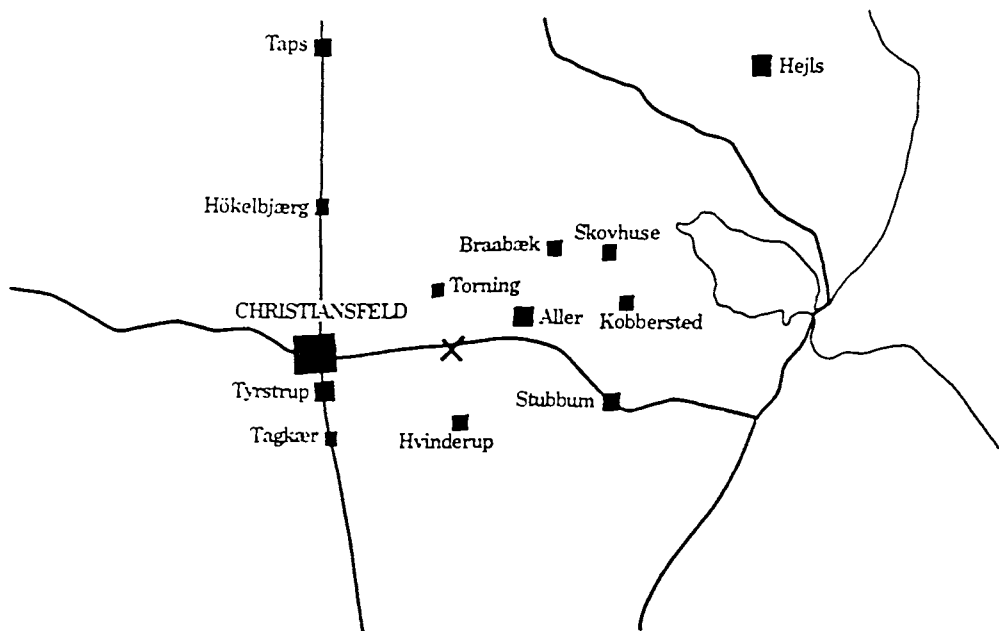
Straarup kom aldrig på valsen. »... jeg var parat til det. Der kom bare noget i vejen. Jeg gik og sled i en plads for en ringe betaling og havde sagt til mig selv, at nu skulle det være, Vestkysten skulle stå for tur. Så var det bare at smeden i Torning ville sælge, og det blev altså mig, der kom til at afløse ham!«⁷⁾ Smedien i Torning blev overtaget den 1. maj 1896, og 9 dage efter kunne han holde bryllup i Tyrstrup kirke med Marie Cathrine Steffensen. Hun stammede fra Fredsted i Gl. Haderslev sogn, hvor hendes far var smed.

Som omtalt ovenfor overtog Straarup først smedien som ejer i 1934, så det kan kun have været smedeforretningen, han købte i 1896. Vi ved ikke meget om, hvordan det gik Straarup i de første år som selvstændig. Det må dog have gået nogenlunde rimeligt, for vi kan se i Haderslev Smedelaugs arkiv, at han frem til begyndelsen af 1920'erne har haft lærlinge i forretningen. Fra 1927 kan vi derimod følge Straarups arbejde minutøst gennem 2 bevarede regnskabsbøger, der dækker perioden frem til begyndelsen af 1950, hvor han lægger op i en alder af næsten 80 år. Helt kunne han dog ikke undvære sig gamle fag. Helt frem til sin død i 1957 arbejdede P. A. Straarup lejlighedsvis i smedien. Herefter blev huset overtaget af sønnen, ing. Chr. Steffensen Straarup, og det er først og fremmest denne, vi kan takke for, at smedien fik lov til at stå urørt.

Som landsbysmed har Straarup selvfølgelig udført alt forefaldende arbejde, men især tre områder havde hans forkærlighed. Det var skoning af heste, hærkning og kunstsmedning. På alle tre felter var Straarup virkelig en kapacitet, og han havde ofte kunder langvejsfra, når det drejede sig om specialopgaver. F.eks. vides det, at dyrlæger fra Christiansfeld henviste til Straarup, hvis hestene havde sygdom i hovene. Det afspejler sig også i de mange forskellige former for specialhestesko, der findes i smedien. Også åreladning af heste kan man se, Straarup har givet sig af med.

Kunstsmedning har tilsyneladende været den helt store lidenskab for smeden i Torning. Et utal af facadebogstaver, stakitter, låger og vejrhaner fra omegnens huse og gårde stammer fra Straarups hånd. Berømte synes hans håndsmedede blomster også at have været. Men også på det mere gængse smedearbejde satte Straarup sit helt personlige præg. »Han kunne ikke lade være med at brodere på det og lave sløjfer og sving og krøller. Det skulle være kunst, for at man kunne se, at ... det var kommet nede fra ham af. Og det satte han en stor ære i. Og det var der ingen, der kunne forhindre ham i at lave, for det skulle være sådan.«⁸⁾

Både gennem avisinterview's og samtaler med folk, der har kendt Straarup, får vi et levende indtryk af hans store dygtighed, men også af en utrolig håndværkermæssig stolthed. Det betød meget for ham, at det udførte arbejde var i top-klasse. Det var derfor en stor opmuntring for ham, da han i 1938 blev udvalgt til at repræsentere smedefaget på den store landbrugsudstilling på Bellahøj ved København, og efter den tid blev han ofte af sine kunder kaldt »æ Bellahøjsmaj«. Det var vigtigt for Straarup at høste anerkendelse for sin faglige dygtighed, og han gik ikke af vejen for at afvise kunder, der ikke rigtigt levede

Kort over Christiansfeld-egnen. Stednavnene angiver, hvorfra Torning smedie i regnskabsårene 1930 og 1940 hentede sine kunder. (Udenfor kortet: Kolding, Jegerup, Rødding, Galsted og Branderup). Smedien er markeret med et kryds.

op til forventningerne. Det var heller ikke sikkert, han ville betjene kunder, der ikke normalt handlede hos ham.

Om Straarups kunnen og faglige stolthed går der mange fortællinger. Niels Boysen, Høkelbjerg, fortæller følgende pudsige eksempel: »Min bror, han havde fået hans hest skoet dernede ... (hos Straarup). Da han så kom derned igen, så havde han slået to sko på, som hesten havde tabt. Den havde trådt dem af i noget ler og smadder ... Og det var naturligvis ikke fagmæssigt lavet. Og det allerførste han kommer derned ..., da var det han (Straarup) siger: »Hvem har slået de to sko på?« Det har jeg selv gjort ved det, at den har tabt dem.« »Jeg vil ikke se sådan noget,« sagde han ... Det er mig, der skor hestene her.« Så siger han (broderen) til ham, om han så ikke skulle sko de heste. »Nej, jeg vil ikke sko de heste.« Så min lillebror, der var med, han siger: »Kan vi ikke tage ned til smeden i Tagkær?« »Jo, tag I derned, FARVEL.««

De bevarede regnskabsbøger giver et godt indtryk af Straarups kundekreds. Materialet er dog så omfattende, at det ikke har været muligt at gennemansylsere det, men en gennemgang af to udvalgte år – 1930 og 1940 – giver dog et ganske godt fingerpeg. Som det kunne ventes, er den største del af omsætningen lagt af gårdene i de nærmest liggende landsbyer: Torning, Hvinderup og Aller, men også i Tystrup/Christiansfeld har Straarup haft gode kunder. Her er det især mejeriet og flere håndværksmestre, der er kørt til smeden i Torning. For året 1940's vedkommende ses det desuden, at der har været flere mindre ordrer

Smedemester P. A. Straarup i færd med at flytte smediens enlige ko. Det lille tilliggende på ca. 1 ha var en vigtig del af smedefamiliens økonomi. Foto i familiens eje.

til håndværkere så langt væk som Rødding, Jels, Galsted, Branderup, Jegerup og Kolding. Afregningen er almindeligvis sket kvartalsvis, men enkelte kunder har dog fået helt op til 1 års kredit.

Den samlede omsætning for året 1930 er 3313 kr.; ikke noget overvældende tal, når det sammenholdes med, at en faglært maskinarbejder i samme år havde en gennemsnitlig årsløn på ca. kr. 3400.¹⁰⁾ 10 år senere er omsætningen på 4662 kr., hvilket stort set er uændret i forhold til 1930, når man tager inflationen i betragtning.

Det kan ses, at Straarup har haft en god fast kundekreds, men der har også været problemer med at fastholde kunderne. Hans faglige stolthed forbød ham at gå på kompromis, men det kunne ikke undgå at påvirke priserne. Det fortælles således, at det tog en halv dag at få et par heste skoet hos ham. Normalt skulle det kunne klares på 2 timer. Det har måske ikke altid været lige nemt for smeden i Torning, men man får dog ikke indtryk af, at familien har lidt nød. Straarup udtrykker det selv således: »Landsbysmeden har aldrig haft noget at grine højt af. Men det gik sagtens, når bare helbredet slog til, og det har det gjort for mig. Jah, der var altså engang, jeg lå i sengen i syv uger. ... De syv uger var vistnok af for meget arbejde, men det er da også den eneste skade, jeg har haft af det.«¹¹⁾

Straarup har dog haft lidt at falde tilbage på, hvis det skulle gå trægt med smedearbejdet. Som det var sædvane ved tidligere tiders landsbysmedier, hørte der et lille stykke jord til smedien i Torning.¹²⁾ Det har givet føden til en ko og en gris, ligesom der også har været plads til lidt havebrug og en hønsegård. Af

Aller smedie 1902.

Omtrent samtidigt med, at P. A. Straarup etablerede sig som smed i Torning, opførtes en ny smedie i Aller kun ca. 1 km øst for Straarups. Det betød naturligvis en skarp konkurrence de to smedier imellem, men mens Straarup holdt fast ved det gamle, omstilledes Aller-smedien gradvist til den nye tid. Efter Julius Iversen Hansen's overtagelse af smedien i 1921 blev der investeret i moderne maskineri, og virksomheden gik over til hovedsagelig at fremstille og reparere landbrugsmaskiner. I 30'erne havde Hansen således en stor produktion af »kyllingemødre«. Smeden beskæftigede til tider helt op til 6-7 svende.

Personerne på billedet (fra venstre):

En svend, en grænsegendarm, Heinrich Petersen Knudsen (smed i Aller 1/4 1898-1/11 1902), Gertrud Marie Knudsen (født Østergaard), Helene Laurine Knudsen (født 1899).

regnskabsbøgerne kan vi se, at han har fået leveret tilskudsfoderet fra flere af de omkringboende bønder. Hovedsagelig dog fra »Torninglund«, som smedien gennem hele sin levetid havde et særligt tilknytningsforhold til.

Smedien i Torning nåede at gennemleve hele udviklingen fra det gamle landbrugssamfund til det moderne mekaniserede landbrug. Fra et lukket system, hvor smeden var en meget vigtig person, der ikke blot tog sig af arbejdet med jernet, men også var lidt af en mirakelmager i landsbyen. Klarede syge heste, dårlige tænder og meget mere. Hans »heksen« i essen og hans styrke gav respekt. Siden hen tabte han terræn. Forblev den uundværlige service-håndværker, men i skarp konkurrence med industrien og kollegaen i nabobyen. Smed Straarup i Torning falder på en forunderlig måde uden for dette mønster. Han fortsatte den gamle linie med at holde respekten og håndværket højt i hævd. Det havde sin pris. Forretningsmæssigt sakkede han agterud i forhold til de nabosmede, der var hurtige til at opfange de nye udfordringer og til at tage den nye teknik i anvendelse. Men for ham selv har det uden tvivl betydet en personlig tilfredsstillelse

at holde fast ved det gamle. For Haderslev Museum en enestående chance for at kunne vise et stykke vigtigt kulturhistorie.

Noter

1. Der skal rettes en varm tak til projektleder Jens Rasmussen, Christiansfeld Kommune og hans medarbejdere for et godt samarbejde. Ligeledes tak til Arbejdsmarkedsnævnet for Sønderjyllands Amt, Christiansfeld Kommunalbestyrelse og Sønderjyllands Amdsråd for økonomisk støtte til opførelsen samt til Arbejdernes Landsbank for tilskud til indkøb af materialer. Museumsbetjent Birke Nielsen, Haderslev, virkede som murerfaglig konsulent ved byggeriet.
2. Iflg. Hans Krog: Tyrstrupbogen. Bidrag til Tyrstrup sogns historie, 1951. s. 167-168. Formodentlig har også Dall på Torninggård deltaget i samarbejdet, men dette nævnes ikke i bogen.
3. Haderslev Museum nr. h 6559:42.
Jørgen Hansen Lind var dog ikke medlem af smedelaugget.
4. P. A. Straarups børnebørn: fru Kirsten Hübbe, Vojens, og fru Anne Marie Straarup, Vamdrup, takkes varmt for værdifulde oplysninger, billedmateriale m.v. samt for tilladelse til at flytte smedien.
Endvidere tak til følgende meddelere:
Niels Boysen, Høkkelbjerg
Knud Krogh, Torning
Chr. Thuesen, Christiansfeld.
5. Fødselsdagsinterview 3/6 1950, »Sønderjyden«.
6. Fødselsdagsinterview 3/6 1950, »Sønderjyden«.
7. Fødselsdagsinterview 3/6 1950, »Sønderjyden«.
8. Bånd-Interview med Niels Boysen, Høkkelbjerg 1983.
9. Bånd-Interview med Niels Boysen, Høkkelbjerg 1983.
10. Beregnet ud fra oplysninger i Statistisk Aarvog 1931.
11. »Sønderjyden« 3/6 1950.
12. Da Straarup køber smedien 25/7 1934 af Chr. H. Juhl, »Torninglund« udgør ejendommen 1.0470 ha.

Fig. 1. Huset matr. nr. 26 af Løjt Kirkeby, hvor karrene blev fundet. Set fra nordøst. Teglstenen med inskriptionen »ANNO 1705« er i muren til højre for den buede dør. Foto: 4/7 1982 af Knud Jensen.

Et fund af lerkar under gulv i et hus i Løjt Kirkeby

Af KNUD JENSEN

Den 30/6 1982 meddelte museumsinspektør Birgitte Kragh Rasmussen, Åbenrå Museum, mig, at der var fundet lerkar under gulvet i et hus i Løjt Kirkeby. Hun havde selv foretaget indledende undersøgelser, men anmodede mig om at se nærmere på forholdene.

Den 4/7 1982 kørte jeg til det angivne sted, og jeg konstaterede da, at der d. 29/6 1982 var fundet tre lerkar under gulvet i *huset matrikel nr. 26 af Løjt Kirkeby*, beliggende *Løjt Kloster 10, Løjt Kirkeby* (fig. 1 og 2). Dette hus, der formentlig er mere end 200 år gammelt, var da for nylig blevet overtaget af styrmand Holger Fink, og en nyindretning og modernisering af huset var påbegyndt. I den anledning blev gulvet i et rum, der havde været brugt til beboelse, udskiftet. Det gamle gulv i dette rum bestod af brædder, der var ca. 24 cm brede, og som ikke var høvlede på undersiderne. Brædderne var ikke forsynet med not og fjer, men de var hæftet sammen kant mod kant ved hjælp af træ-

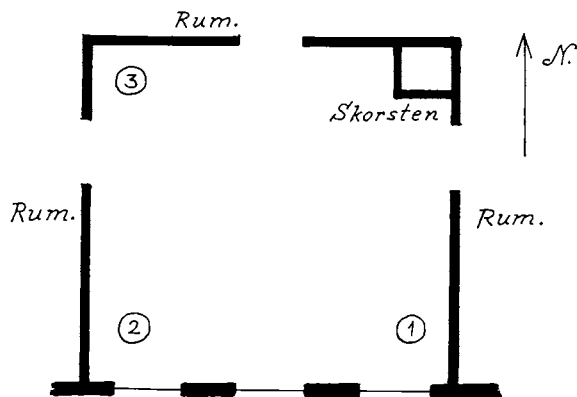
*Fig. 2. Huset matr. nr. 26 af Løjt Kirkeby, set fra syd. Rummet, hvor karrene blev fundet, er bag vinduerne nr. 3, 4 og 5 fra venstre.
Foto: 4/7 1982 af Knud Jensen.*

pløkker. De lå på ledere, direkte på et lag sand. Lederne var bjælker, der tidligere havde været anvendt til et andet formål, hvilket kunne ses af borede huller og udhugninger på disse (fig. 5 og 6). Flere af lederne (bjælkerne) var forbrændte. De lå i nord-sydlig retning, og gulvbrædderne lå som følge deraf i øst-vestlig retning, i husets længderetning.

Da brædderne blev fjernet, kom tre lerkar til syne, nemlig to jydepotter og en glaseret lertøjs krukke, der alle stod i sandlaget med bundene opad og så højt, at bundene næsten flugtede gulvbræddernes undersider. Karrene fandtes i de tre af rummets hjørner (fig. 3). I det fjerde hjørne – det nordøstlige – var der en skorsten, og på det sted fandtes ingen lerkar, men måske har der en gang også været en potte dér, for i gulvet fandtes en jydepotteøre, som var i overskud, og som altså ikke kan stamme fra nogen af de fundne kar. Samme dag, som fundet blev gjort, kom lærer Bent B. Thomsen, Løjt Kirkeby, til stede og fotograferede de fundne kar, inden disse blev flyttet. Dette var en heldig omstændighed. For en gangs skyld blev et sådant fund foreviget, mens tingene endnu befandt sig in situ.

Rummet, hvor karrene fandtes, var 4,75x5,10 meter i gulvareal. Der var tre vinduer mod syd, og der var døre i væggene mod nord, øst og vest. Under væggene var der en syld (et fundament) af kampesten (fig. 4). Huset er opført i tegl og tækket med strå. Ved en dør i den nordlige ydervæg er der indmuret en teglsten med inskriptionen ANNO 1705.

Fig. 3. Grundrids i rigtig målestok af det rum, hvor karrene blev fundet, med rigtig placering af karrene. Nr. 1 og nr. 2 er jydepotterne. Nr. 3 er den glaserede krukke. Tegnet af Knud Jensen efter opmålinger på stedet.

Af de tre lerkars tilstand synes det klart at fremgå, at de var defekte, allerede da de blev anbragt under gulvet. Mundingsranden på den glaserede krukke (kar nr. 3) var omgivet af en nu rusten jerltråd, der uden tvivl var spændt omkring krukken for at holde sammen på den. Den kan altså ikke have været ny, da den blev anbragt under gulvet. Det er svært at bestemme alderen af denne krukke. På dens ydre overflade er der vandret anbragte riller (fig. 6 og 9), og dens glasur er af en grønbrun farve. Lignende riller findes på lertøj fra 1600 og 1700-tallet, men krukens form tyder vistnok på, at den er fra en senere periode, måske fra begyndelsen af 1800-tallet.

Endnu sværere er det at bestemme de to jydepotters alder. Denne specielle keramik var i form og fremstillingsmåde formentlig uændret i lange perioder. Kar nr. 1 er en jydepotte (fig. 5 og 7). Den er 22,5 cm høj (uden tær) og 26 cm i diameter over munden. Der er »glåsninger« (indgnedne ornament) indvendig i denne potte. Den har to lodretstillede ører. Der var ved denne potte to tær af de oprindelige tre. Ingen af disse sad fast på pottens bund, men brudfladerne viser, at de hører til den. Tærne er kantede, den ene tå er sekskantet, den anden syvkantet. Kar nr. 2 er ligeledes en jydepotte (fig. 8). Den er 25 cm høj (uden tær) og 29,5 cm i diameter over munden. Den har to lodretstillede ører med små tapper. Dens tre tær, alle syvkantede, var løse. Indvendig i denne potte er der en hvidlig aflejring. På jorden under den blev der fundet et par småknogler, uvist fra hvilket dyr.

Kar nr. 3 (krukken) er allerede nævnt. Den er 20 cm dyb, 23 cm i diameter over munden og 15,5 cm i diameter over bundfladen, der er helt plan. Den er forsynet med to lodretstillede ører (fig. 6 og 9). På jorden under dette kar blev der fundet et brystben af et fjerkræ samt et par småknogler.

Begge jydepotter var stærkt defekte, da de blev fundet, og nogle af skaderne synes at være gamle, hvilket brudfladernes tilstand antydede. De to jydepotter kan være fra Vardeegnen. Potternes form, mundingsrandenes profil og de kantede tær er enkeltheder, der er typiske for jydepotte-keramik fra dette område.

Fig. 4. Syldsten i rummet, hvor karrene blev fundet. Set fra vest. Til venstre skorstenen. Foto: Knud Jensen.

Huset, hvor karrene blev fundet, ejedes indtil 1982 af den nuværende ejers svigerfar, gårdejer Jep Schmidt, på naboejendommen, Løjt Kloster 12, Løjt Kirkeby. Jep Schmidt (født 1910) var til stede, da karrene blev taget op, og disse opbevares hos ham. Han har givet mig værdifulde oplysninger om fundet, og han fortalte, at huset, hvor fundet blev gjort, tidligere har tilhørt hans far, Hans Jepsen Schmidt (1861-1932), der erhvervede det i 1910. Jep Schmidt er i besiddelse af adskillige gamle dokumenter vedrørende huset, og han mener at kunne påvise, at det er opført i 1705. I 1825 ejedes stedet af Jes Jepsen Vogt (1788-1865). Han købte det år en nærliggende ejendom, der imidlertid brændte i 1836 og derefter blev nedlagt som selvstændig ejendom. Jep Schmidt mener, at det må være ved den tid (1836), at det seneste gulv – det, der lå her i 1982 – blev lagt, for som nævnt lå gulvbrædderne på ledere, der delvis bestod af forbrændte bjælker, og det er nærliggende at tro, at disse stammer fra den brændte ejendom, som Jes Jepsen Vogt havde købt i 1825, og havde været anvendt i tagkonstruktionen i dette hus. Ved samme lejlighed (omkring 1836) må karrene derfor være anbragt under gulvet, og det tidspunkt kan godt passe, både hvad angår skikken i sig selv og karrenes typer. Rummet, hvor karrene fandtes, kaldtes »æ so-l« (salen). Jep Schmidt mener, at der blev danset i dette rum ved familiefester og gilder. Rummet vest for »salen« kaldtes »æ stor dørn«.

Jep Schmidt fortalte, at forfatteren Marcus Lauesen i årene 1930-33 boede til leje i dette hus, og at han – mens han boede her – skrev romanen »Og nu

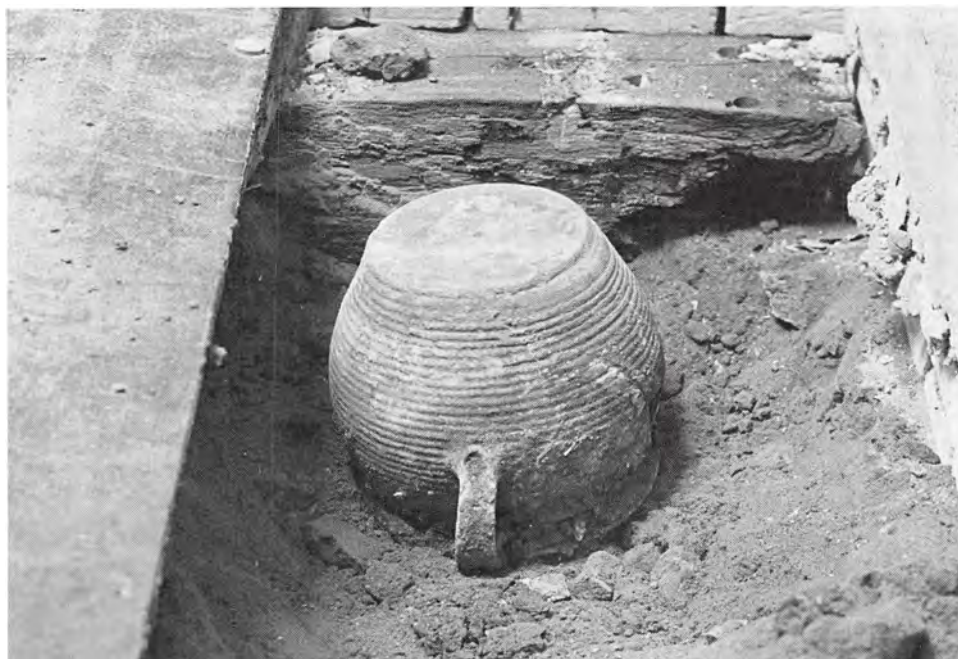

Fig. 5. Kar nr. 1 (en jydepotte) in situ. På pottens bund ses en af de kantede tæer. Bemærk udhugningen i gulvlederen i baggrunden. Til venstre for potten er et gulvbræt endnu på plads.

Foto: 29/6 1982 af Bent B. Thomsen, Løjt Kirkeby.

venter vi paa Skib«. Han skal da have brugt rummet øst for »salen« som arbejds-værelse.

Men hvad var hensigten med anbringelsen af disse kar under gulvet? Folkemindestoffet antyder to forskellige hensigter med en sådan anbringelse, nemlig en magisk og en praktisk. Den magiske hensigt går ud på, at man anbragte lerkar, som regel med indhold (fæhår, en levende hugorm eller andet) under gulvet for at beskytte sig mod ulykker, navnlig sygdom blandt kvæget, og navnlig når sygdommen mentes forårsaget ved hekseri. Den praktiske hensigt går ud på, at man anbragte lerkar (og hestekranier) under gulvet for at skabe et hulrum, der skulle give akustik, klang, i et massivt lergulv eller et »dødt« bræddegulv, der lå direkte på jord. I dette tilfælde fra Løjt Kirkeby er de tre kar fundet med bundene opad. Man kan derfor næppe forestille sig, at der har været indhold i dem, da de blev anbragt under gulvet. Der er ganske vist fundet småknogler under dem, men mon ikke tilstedeværelsen af knoglerne på det sted er tilfældig. Der kan have ligget småknogler andre steder i fyldlaget under gulvbrædderne. Med lidt fantasi kunne man måske forestille sig, at der var suppe i karrene, da de blev anbragt, og man lod denne suppe løbe ud på jorden, hvorpå man anbrag-

*Fig. 6. Kar nr. 3 (den glaserede krukke) in situ, set fra øst. De vandrette riller på krukken ses tydeligt. Bemærk pløkhullerne i gulvlederen i baggrunden. Til venstre for krukken er et gulvbræt stadig på plads.
Foto: 29/6 1982 af Bent B. Thomsen, Løjt Kirkeby.*

te karrene med bundene opad oven på suppen. Men jeg tror ikke, at det har været tilfældet. Man ville næppe komme suppe i kar, der var så defekte som de fundne. De kunne sikkert ikke holde på et flydende indhold. Et »offer« kan der næppe heller være tale om. Karrene var allerede ved nedlæggelsen så ringe, at tabet af dem ikke var et offer. Jeg vil da nærmest tro, at nedlæggelsen er sket i praktisk hensigt, for at skabe klang i gulvet i dette rum, hvor man vel i øvrigt havde særlig behov for en god akustik. I følge det ovenfor nævnte dansede man jo her, når der var gilde i huset, og under dansen var det rart at træde på et »klingert« gulv.

Der findes oplysninger om fund af lerkar under gulve et andet sted i Løjt sogn, nemlig i Barsmark. Dette fund er beskrevet af Jep H. Riis i hans bog, »Sagn, Overtro og gamle Fortællinger fra Løjt Sogn«, der udkom i 1916. På side 105f i denne bog kan læses følgende: »For at beskytte sig mod Hekseri, plejede man at grave et Stykke Staal ned under Dørtærskelen, eller man gravede store Jydepotter, som har indeholdt et levende Dyr, f.eks. en Høne, ned under Gulvene i Stuehuset. Saadanne Potter, ialt 8 Stykker, er 1913 fundne under 2 Gulve paa Møllergaard i Barsmark. En af Potterne indeholdt Aske, saa Dyret først er

*Fig. 7. Kar nr. 1 (jydepotte).
»Glåsningen« skimtes i pottens
bund.*

Foto: Knud Jensen.

bleven levende brændt og Asken nedlagt i Potten. Tre af Potterne fandtes under Husets oprindelige Dagligstue (Dørenset) og Resten under det forhenværende Bagehus. I førstnævnte Rum stod Potterne med Bunden i Vejret. Huset, som nu er omændret, stammer fra det 17. Aarhundrede.«

Jep H. Riis nævner intet om, hvordan potterne var anbragt indbyrdes, eller hvor dybt de lå under gulvet. Men oplysningen om de tre potter i dagligstuen, der stod under gulvet med bundene opad, tyder på en lighed med omstændighederne ved fundet i Løjt Kirkeby. Mon da ikke de tre potter i »æ dørn« i

*Fig. 8. Kar nr. 2 (jydepotte).
Bemærk taperne på pottens
ører.*

Foto: Knud Jensen.

Fig. 9. Kar nr. 3 (den glaserede krukke). Under mundingsranden skimtes den rustne jerntråd.

Foto: Knud Jensen.

Møllergaard i Barsmark var nedsat i samme hensigt som karrene i Løjt Kirkeby, altså snarere for at give klang i gulvet end for at beskytte mod hekseri!

Om potterne under gulvet i bagehuset (ovnhuset) i den samme ejendom i Barsmark gives der så få oplysninger, at man næppe kan danne sig nogen mening om hensigten med anbringelsen af disse. Bemærkningen om et dyr, der er blevet levende brændt, og hvis aske er nedlagt i en potte, må nok stå for Jep H. Riis's egen regning.

NOTER

Knud Jensen, »Lerkar under gulve i gamle stuehuse«, i »Nordslesvigske Museer« 1975, side 63ff. Heri omtales flere sønderjyske fund, således side 63 det ovenfor nævnte fund i Barsmark. Jeg henviser der til H. H. Tofts oplysninger, idet jeg i 1975 ikke havde kendskab til Jep H. Riis's bedre oplysninger om samme fund. Det var Jes M. Holdt, der gjorde mig opmærksom på denne kilde.

H. P. Hansen, »Nedgravede hestehoveder«, i »Sprog og Kultur«, Århus 1951, side 93ff.

H. P. Hansen, »Kloge Folk«, 1961, bind II, side 23f, side 26, side 30f og side 64, nr. 72.

Jens Kamp, »Danske Folkeminder«, Odense 1877, side 193.

Evald Tang Kristensen, »Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv«, hovedbind I, nr. 307 og hovedbind III, nr. 39.

Niels Thomsen, »De synger under staldene«, i SKALK nr. 5, 1964.

Albert Sandklef, »Singing flails«, Folklore Fellows Communications 136, Helsingfors 1949.

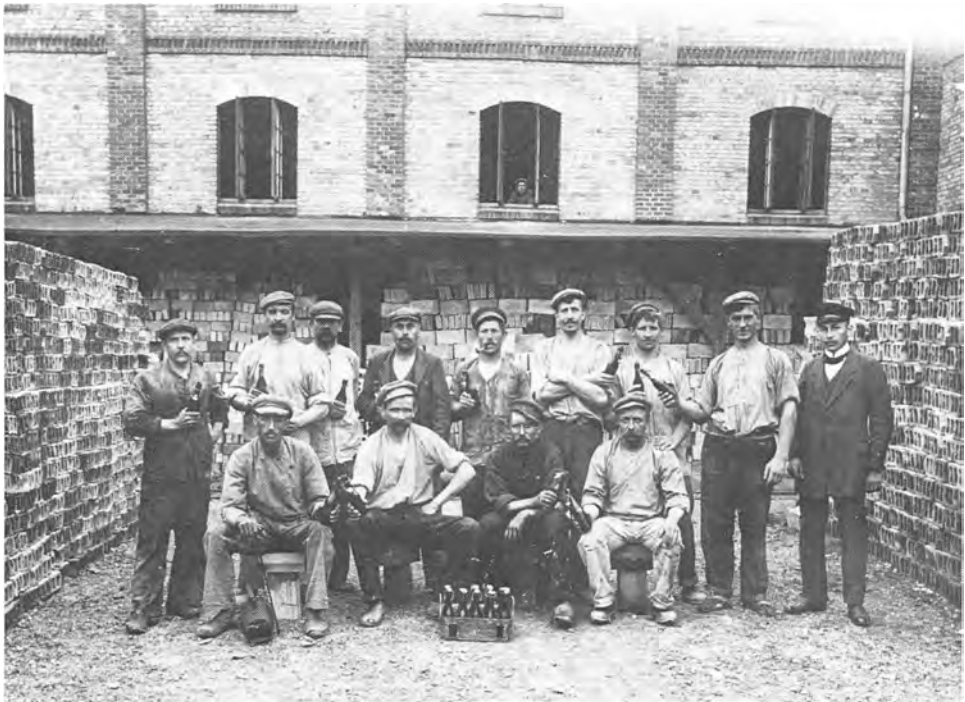
Knud Jensen, »Jydepotter under gulve i gamle stuehuse«, i »Fra Ribe Amt« 1962, side 389ff.

Knud Jensen, »Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger«, i »Mark og Montre«, årbog for de kulturhistoriske museer i Ribe amt 1984, side 75ff.

Angående beboerne i det hus i Løjt Kirkeby, hvor karrene blev fundet, henvises til Jes M. Holdt, »Gårde og Slægter i Løjt Sogn«, Åbenrå 1982. Huset nævnes side 55f som Kby 20. Stedet, der brændte i 1836, nævnes side 57f som Kby 22.

Om Vardeegnens jydepotter, se Andreas G. Jensen, »Jydepotten«, Kbh. 1924, side 112f, og Finn Lynggaard, »Jydepotter og ildgrave«, Kbh. 1972, side 82ff.

Om lertøjs krukker, se Louis Ehlers, »Dansk Lertøj«, Kbh. 1967, og »Lertøj og Pottemagere«, udgivet af Historiske Samfund for Als og Sundeved, Sønderborg 1965.

Arbejdsstyrken ved Graasten Teglværk, 1909.

Stående fra venstre ses: maskinmester Schemel, Trojan, to ikke genkendte, brødrene Katschark, Maschoreck, kontormand Höfers. Siddende fra venstre ses: Trojan, teglme-ster Pastwa, Pustal, Schönebeck.

»Polske« gæstearbejdere, der blev bofaste i Sønderjylland

Om de tilrejsende sæsonarbejdere ved teglværkerne

Af KARSTEN BIERING

Siden 1700-tallet har der været teglværksdrift i Egersund området og på Broagerland i Sønderjylland. Her ligger – ud til Flensborg Fjord og Nybøl Nor – Skandinaviens største koncentration af teglværker. I årene omkring 1900 var der ca. 40 større og mindre teglværker indenfor nogle få kvadratkilometer. De beskæftigede over 600 mand. I dag er der 8 tilbage, der beskæftiger ca. 150 mand, og de producerer ca. 20% af det samlede danske forbrug af mursten.

I årene fra 1864-1920 var Sønderjylland under preussisk administration, og i netop denne periode skete den store vækst i teglværkernes antal og produktion. Fra 1880-erne satte Det tyske Rige en række store anlægsarbejder igang – bl.a.

Arbejderbolig i tørrelade ved teglværket Grønland i Egersund. Bag hvert vindue var en »lejlighed«, hvor der i sommerperioden boede en familie, ofte med en del børn. Fotograferet 1936, hvor disse lejligheder ikke længere var beboede.

udbygningen af marinestationerne i Kiel, Flensborg og Sønderborg samt udvidelsen af Kielerkanalen. Egnens teglværker modtog derfor store ordrer på teglprodukter, og samtidig påbegyndtes den tekniske fornyelse af mange teglværker med indførelsen af *ringovnen*. Denne nye teknik medførte en stor produktionsudvidelse, fordi teglprodukterne kunne brændes kontinuerligt.

Der opstod mangel på arbejdskraft på grund af disse nye markeds- og produktionsforhold, og den lokale arbejdskraft var reduceret som følge af de 3 forudgående krige: 3-årskrigen 1848-51, slaget ved Dybbøl 1864 og den fransk-tyske krig 1870-71.

Teglværksarbejde var indtil hen imod midten af dette århundrede *sæsonarbejde* – fra april til oktober-november, og teglværksejerne på egnen indgik aftaler med hele arbejdssjak fra andre egne af Det tyske Rige: Lippe-Detmold i Mitttyskland og fra Pommern, Posen og Schlesien i det nuværende Polen.

Disse tilrejsende sæsonarbejdere var fattige, jordløse land- eller skovarbejdere på de store tyske godser. I begyndelsen blev koner og børn derhjemme, mens mændene i deres arbejdssjak ofte medbragte deres egen kok, som sørgede for den fælles husholdning. Det drejede sig om at have så mange penge med hjem som muligt ved sæsonens slutning.

I årene omkring århundredskiftet blev mange af de tilrejsende sæsonarbejdere fastboende. I begyndelsen boede de i meget primitive boliger ved teglværkerne – sommerkvarterer, der var indrettet ved ovnen eller under tag i tørreladen. Efterhånden tog sæsonarbejderne deres familier med sig, som i en kortere eller længere periode måtte bo under disse forhold.

Fabriksinspektionen påpegede i 1898 en række mangler ved disse »sommer-

Arbejdsstyrken på teglværket Grønland i Egersund, 1928. Blandt arbejderne er mange tilvandrede sæsonarbejdere, som på dette tidspunkt er blevet fastboende. Deres børn blev også beskæftiget på teglværkerne, efter at de havde været ude at tjene hos omegnens bønder fra konfirmationen og til 20-års alderen.

boliger«: sove- og opholdsrum var det samme, der var ofte kun eet fælles ildsted til at lave mad ved for flere familier, og ildstederne manglede et ordentligt aftræk, så røgen bredte sig i tykke skyer under taget.

På teglværket Grønland i Egersund omkom i 1896 to ganske unge teglværksarbejdere fra Posen: de døde i deres senge på grund af kulilteforgiftning.

Fabriksinspektionen holdt – på trods af modstand fra teglværksejerne – fast ved, at sådanne boliger var usunde og henviste til de gode konjunkturer for teglværksindustrien i netop disse år: hvis arbejderens boligstandard skulle forbedres, skulle det gøres nu. Dette satte gang i moderniseringen af arbejderboligerne.

Boligforholdene blev derfor efterhånden forbedret. Teglværksejerne byggede fra slutningen af 1800-tallet en række *papkaserner* – kaldt sådan, fordi de havde paptag. Det var helårsboliger, ofte til 4-6 familier og med køkken, stue og sovekammer til hver lejlighed. Arbejderfamilierne havde mange børn, og det var almindeligt, at de sov 3-4 i hver seng.

I mange af egnens papkaserner boede året rundt både de tilrejsende gæstearbejderfamilier, der i årene lige efter århundredskiftet var blevet fastboende, og de lokale sønderjyske teglværksarbejderfamilier.

Indvandringen ebbede ud før 1. verdenskrig og fortsatte ikke efter genforeningen med Danmark i 1920.

Både på arbejdspladsen og i arbejderboligerne blev de tilrejsende sæsonarbejdere ret hurtigt integreret med den lokale sønderjyske teglværksarbejderbefolkning.

De sociale skel gik – her som de fleste andre steder – først og fremmest mellem bønder og arbejdere. Det var således utænkeligt, at en bondedatter kunne gifte sig med en teglværksarbejder, mens der var mange eksempler på ægteskaber mellem sønderjyske arbejderdøtre og tilvandrede sæsonarbejdere.

De fleste bønder så ned på teglværksarbejderne, og de laveste på rangstigen var i bøndernes øjne de tilrejsende sæsonarbejdere, som blev kaldt *polakkere* – med tryk på første stavelse – selv om de ikke var egentlige polakker. Disse teglværksarbejdere kom fra de tidligere polske områder, som siden 1700-tallet havde været under preussisk forvaltning. De havde oftest tysk som hovedsprog og polsk folkesprog – »platpolsk« – som andet sprog og var i religiøs henseende protestanter. Der var således tale om en helt anden kulturel profil end f.eks. *roepolakkerne* på Lolland, som hovedsageligt kom fra det rent polsktalende område Galizien og desuden var katolikker. Roepolakkerne var først og fremmest kvinder, mens teglværksarbejdersjakkene mest bestod af mænd eller hele familier.

De rent sproglige problemer var for de tilrejsende sæsonarbejdere heller ikke uovervindelige, i hvert fald i de første årtier. De var jo ikke »indvandrere«, men tilrejsende sæsonarbejdere til en egn, hvor den lokale befolkning fra gammel tid havde været vænnet til at høre tysk, og siden 1864 havde området været under tysk styre, fra 1867 som en del af Preussen.

Den tilrejsende arbejdskraft måtte også prøve at lære sig den lokale sønderjyske dialekt, som den tales på Sundeved – og deres børn måtte gøre det, når de færdedes blandt deres sønderjyske kammerater. Denne tilegnelse af det danske folkesprog synes at være sket uden større besvær for de fleste.

Disse folk, som oprindeligt havde været sæsonarbejdere og som senere havde bosat sig fast i Nordslesvig, var helt udenfor de skarpe nationale konflikter. Deres sociale bevidsthed var veludviklet – vi finder flere af pionererne i de lokale arbejderbevægelser her – men de var, ganske naturligt, uden interesse eller større forståelse for den nationale kamp. Hertil kom, at den danske nationale bevægelse især blev båret af bondebefolkningen, som mange teglværksarbejdere følte sig i modsætningsforhold til. Når det gælder teglværksejerne, var hovedparten, men ikke alle, tyske af national indstilling.

For de tilrejsende teglværksarbejderfamilier var genforeningen i 1920 ikke *den* lykkelige begivenhed, men naturligvis blev deres tilværelse stærkt berørt af den. De fleste af dem havde ikke stemmeret ved afstemningen den 10. februar, fordi man ifølge reglerne skulle være bosat i området siden år 1900, og der var netop efter århundredskiftet tilvandet mange familier. Så de kunne kun som passive tilskuere følge den skarpe debat i afstemningstiden, og valgresultatet kan

Susanne og Carl Pustal – indvandret teglværksarbejderægtespar – på aftægt i deres nye land, slutningen af 1930'erne.

ikke have udløst nogen større glæde hos ret mange af dem. Fra sommeren 1920 blev de nu borgere i et for dem helt nyt land, og dette mærkede de allerfleste på det rent sproglige: det hele blev vendt om til *rigsdansk*, som var noget ganske andet end den sønderjyske dialekt. Det gjaldt i skolen, i kirken og overfor de offentlige myndigheder. De tilrejsende teglværksarbejderbørn, hvis skolegang fandt sted lige før og lige efter genforeningen, fik det ikke nemt rent sprogligt. Hertil kom en følelse af, at en del af de danske skolelærere så ned på og i nogen grad forfulgte disse tysktalende børn, der med deres familier blev anset for tyskere i national eller sindelagsmæssig henseende.

En del af disse familier flyttede kort efter genforeningen til Tyskland – netop på grund af, at de følte sig ilde behandlet i den markante danskheds frie frembrud.

De fleste af disse tilvandrede familier blev imidlertid på egnen, og deres børn giftede sig med de lokale sønderjyske teglværksarbejder- eller fiskerbørn.

Susanne og Carl Pustal, oprindeligt tilvandret fra Polen i 1906, fik begge arbejde på Graasten Teglværk. Carl var brænder, men måtte på grund af sygdom holde op i 1925. Han boede sammen med sin kone på aftægt hos datteren Caroline og

Caroline (f. Pustal) og Asmus Schmidt Christensen foran deres hus i Gråsten, 1984.

svigersønnen Asmus Schmidt Christensen. I 1936 byggede de eget hus. Carolines forældre er fotograferet i køkkenhaven under kartoffelhøsten i slutningen af 1930'erne. Susanne Pustal døde i 1942 som 80-årig, og Carl døde i 1954 som 91-årig. Begge blev boende til det sidste i hjemmet hos Asmus og Caroline.

Asmus er født på egnen 1899 og Caroline i Posen 1903. Hun kom i 1906 med sine forældre til Graasten Teglværk. Asmus og Caroline voksede begge op på teglværket, lærte hinanden at kende, blev forlovet og fik arbejde på teglværket. De giftede sig i 1924 og boede først til leje i 12 år. Det meste af denne periode arbejdede Caroline på Graasten Teglværk, hvor hun i et arbejdssjak med 3 andre kvinder skar kanterne til på tagstenene.

I 1984 holdt Caroline og Asmus diamantbryllup – og bor fortsat i deres eget hus.

August Hilmer døde i 1936. Han hørte til blandt de mange tilvandrede arbejdere, der fik sæsonarbejde ved egnens teglværker. Han stiftede familie, købte eget hus i Egersund, blev teglmester (arbejdsleder) og var i sin fritid desuden sekretær og kasserer for den lokale afdeling af DsU. Altså en blandt de mange aktive, ansete og velintegrerede tilvandrere.

Men ørnen han bygger i fjeldet ud

Ørnebrønden i Sønderborg og andre Ørneviseillustrationer

Af INGE ADRIANSEN

Borggården i Sønderborg Slot er i 1976 blevet prydet med en vandkunst, skænket af Statens Kunstfond. Vandkunsten er opstillet omtrent på det sted, hvor renæssanceborgens vandkunst har stået. Det er billedhuggeren Mogens Bøggild, som blev udpeget til at give den kunstneriske udførelse af den nye vandkunst. Som udgangspunkt valgte Bøggild den senmiddelalderlige folkevisen om Christiern II og adelen, den vise, der populært kaldes for Ørnevisen. Også andre kunstnere har været inspireret af denne vise, og der vil her blive forsøgt at samstille Ørnevise-illustrationerne, men først bør visen kort omtales.

Ørnevisen

Folkeviser er den hævdvundne betegnelse for den middelalderlige balladedigtning. Det er først og fremmest dansetekster, digtet til de melodier og dansetrin, som fulgte med kædedansens udbredelse til Danmark i løbet af det 12.-13. århundrede. Dansene og melodierne er fælles-europæisk eje, mens teksterne udvikledes til noget særegent dansk. Blandt de kendte genrer indenfor folkeviserne adskiller de historiske viser sig lidt fra de øvrige. Vi har her ofte en mulighed for at afgrænse tidsrummet for en vises opståen, og vi kan undertiden fornemme den anonyme digters politiske tilhørsforhold. Som eksempler på historiske viser af denne art, der tillige er partipolitiske viser, kan nævnes viserne om Marsk Stig, Niels Ebbesen og Christiern den Anden og Adelen¹.

Visen om Christiern den Anden skildrer hans år i landflygtighed *efter* at være fordrevet som dansk konge og *før* tilfangetagelsen og den fyrstelige husarrest på Sønderborg Slot. Vi kan derfor datere visen indenfor den snævre periode 1523-1532. Visen benytter en dyreallegori i skildringen af kongen, adelen og borgerne. Dyreallegorier var på denne tid meget udbredte i Europa og tjente ofte som skjul for skarp politisk satire. Også fabler var på denne tid ved at blive en yndet genre i Danmark. I 1555 oversættes den plattyske »Rævebog«, og på samme tidspunkt fordanskede Christiern Petersen Æsops fabler. Der er således ingen tvivl om, at samtiden umiddelbart har forstået allegorierne i Ørnevisen.

Fig. 1. Mogens Bøggild: Ørnebrønden udført i granit og bronze. Opstillet i det sydvestlige hjørne af den indre slotsgård i Sønderborg. Gitterlågen er her åbnet for at give et indtryk af fuglen i fangenskab.

Anders Sørensen Vedel har Ørnevisen med i sit værk »It Hundrede vduaalde Danske Viser«, Nordeuropas ældst kendte Visebog. Vedel udgav bogen i 1591, og Ørnevisen er således – i modsætning til de fleste øvrige folkeviser – nedskrevet få årtier efter sin fremkomst. Visen findes i to lidt afvigende afskrifter i adelshåndskrifter fra begyndelsen af 1600-årene, men det er Vedels version som er blevet den mest udbredte. Fra Vedels udgivelse i 1591 og over Peder Syv (1695), N.F.S. Grundtvig (1847), Svend Grundtvig (1882), Axel Olrik (1899), Grüner Nielsen (1927) og frem til Ernst Frandsens folkevise-udgave fra 1937 er der kun sket en tillempet modernisering af sproget. I en af de seneste udgivelser »Dansk Folkedigtning«, 1967, har Erik Dal valgt at gå tilbage til Vedels originaltekst.

I slutningen af 1500-årene har Ørnevisen næppe været velset på højere steder, og dette var sikkert grunden til, at Vedel måtte give visen nogle særlige ord med på vejen. Vedel har – med Svend Grundtvigs karakteristik – ikke kunnet bringe det over sit danske hjærte eller sin poetiske samvittighed at udelukke Ørnevisen fra sin visebog, og han gengav den derfor med nogle undskyldende ord:

»... denne Vise her ..., huilcken wi lade bliffue ved sit værd, som den i mange Aar er siungen her i Riget. Thi met Viser vinder og taber mand huercken Land eller Riger; Der hører alt mere til ...«²⁾.

I løbet af 1600-årene blegnede erindringen om Christiern II, men visen er tilsyneladende fortsat blev sunget, selvom det er vanskeligt at sige noget afgjort om dens popularitet.

Den blev optrykt som flyveblad under titlen »Fuglevise« i 1600 og 1700-årene, og overraskende nok findes den som svensk flyveblad fra 1639. Det var ellers ikke i Sverige, at man skulle forvente størst sympati for visens tendens. Men flyvebladenes udbredelse tyder på, at fuglevisen – uden hensyn til den historiske anledning – er blevet opfattet som en beklagelse over det tryk, overklassen udøvede på de små i samfundet. Denne politiske tolkning af visen, der rækker ud over dens aktuelle sigte, har tilsyneladende været med til at bevare dens folkeyndest. Også andre historiske viser blev af almuen tolket som indlæg i de sociale stridigheder, bl.a. Marsk Stig-visens slutning om de store ege, som i skoven stå. Nutidige undersøgelser har vist, at unionstidens visedigtning ofte er bevidst propaganda, udsendt fra en konges kancelli eller en stormands kreds. Om dette også gælder Ørnevisen, vides ikke, men Malmøsborgerskab var politisk og kulturelt en kreds, hvorfra en sådan tendens-digtning kunne tænkes at opstå³⁾. Visen afspejler borgernes syn på konflikten.

Opfattelsen af Ørnevisen som en mere generel anklage mod de store i samfundet finder vi også hos C.F. Allen, den nationalliberale historieskriver par excellence. I sit store værk »Haandbog i Fædrelandets Historie« fra 1840 skildrer han i dystre toner – og ikke uden et aktuelt politisk sigte – kampen mellem adelen og kongen, støttet af borger og bønder. Allen værdsatte Christiern II så højt, at det *eneste* stykke poesi, som blev gengivet i håndbogen, var Ørnevisen.

Under og lige efter besættelsesårene fik nogle folkeviser en renæssance; dette gælder f.eks. visen om Niels Ebbesen, hvor parallellen til det besatte Danmark

Ørnevisen

(Christian II og adelen)

- 1 Alle de små fugle, i skoven er,
de giver på høgen stor klage:
han river af dennem båd' fjedre og dun
han vil dennem i skoven jage.
Men ørnen bygger i felden ude.
- 2 [Så fløj de sammen i egetop,]
de lagde deres råd påny,
hvorledes de skulde dennem en konge få,
dennem kunde fra høgen fri.
- 3 Frem da tren den søllige krage,
hun var så sorrigfuld:
»Kejser vi os den gamle ørn!
jeg håbes, han vorder os huld.«
- 4 Det vare alle de andre små fugle,
de svarede Ja dertil:
»Nu er ørn fuglekoning,
så længe som Gud han vil.«
- 5 Dertil da svared den stolte høg:
»Vi steder det ingenlunde;
og skal den ørn være fuglekoning,
han lægger os øde i grunde.«
- 6 Alt da spurgte den gamle ørn,
han blev så vred udi hu:
så slog han den stolte høg
alt med sin skarpe klo.
- 7 Derved da glædes de andre små fugle
og synger med hver sin stemme:
i lunden var fryd og fuglesang,
og mest der ørnen haver hjemme.
- 8 Sammen da samledes de høge-hær',
de skjuler både skov og kær:
»Vi vil os til lunden
og gøre der et blær.«
- 9 Det da hørte den simpel due,
hun fløj til ørnen og sagde:
»Nu da kommer de høge-hær,
de agter at gøre dig skade.«
- 10 Det da svarte den gamle ørn,
så både hans øjen de runde:
»Så mange mus de bider en kat,
thi må jeg rømme af lunde.«
- 11 Bort da fløj den gamle ørn
alt med sine unger små;
de andre små fugle de fløj så vide,
de vidste dennem ikke råd.
- 12 Nu sidder høgen i egetop
og breder ud med sin vinge:
de andre små fugle, i skoven er,
dennem monne de jammerlige tvinge.
- 13 Nu sidder kragen på bare kvist
og svælter over sin klo.
Uglen skjuler sig i alle ris,
jeg venter, hun haver uro.
- 14 Viben hun løber i ager-ren
alt med sin høje top.
Høgen han kommer her flyvendes frem,
han tager og æder hende op.

- 15 Nu sidder alle de andre små fugle
og tier så kvær som sten;
de haver nu mist' deres dejlig' sang,
når Gud vil, så fanger de den igen.
- 16 Nu er der sorrig udi lunde,
som før var fuglesang;
de fattig små fugle dennem ynkes mig,
for tiden gøres dennem så lang.
- 17 Hunden ligger under bordet og sover,
og ræven i gåsesti;
når Herre Gud vil, da vågner han op
sin' fattige gæs at fri.
- 18 Katten hun ligger i gården syg,
og hver mand vil hende hade;
og musen råder selv i fattig kones pose,
hun gør hende fuldstor skade.

Denne udgave af Ørnevisen stammer fra Adelsdamen Anna Basses håndskrift fra før 1616. Den findes som nr. 173 b i værket Danmarks Gamle Folkeviser.

- 19 Gud han da hjælpe den fattige ørn,
som flyver over vilden hede:
han ved sig hverken land eller ly,
hvor han tør bygge sin rede.
Men ørnen bygger i felden ud.

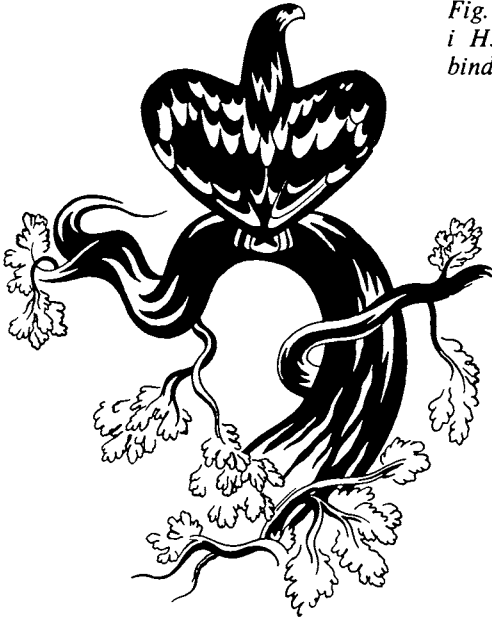
lå lige for. Det gælder imidlertid også Ørnevisen, som af Kai Flor i 1946 karakteriseredes således: »... en ligesaa godt maskeret Oprørssang som nogen halvkvædet illegal Vise fra vore Besættelsesdage. Der er intet ondt i at synge:

Alle smaa Fugle i Skoven er
de giver på Høgen stor Klage,
han river af dem baade Fjer og Dun,
han vil dem af Skoven jage.

Der var ingen, der kunne indvende det mindste mod denne ornitologiske Sandhed ... man skulde selv høre til Smaafuglene for at være indviet i Visens Symbolik og forstaa, at Høgen var Adelen med deres aristokratiske, borgerfjendtlige Vælde og Ørnen selve Konge Christian II, der med sin radikale Reformlovgivning vilde staa Smaafuglene, Borger og Bonde, bi og knække Adelen Magt som en Høgevinge ... Ørnevisen kan siges at være det første – om man vil – illegale Digt, hvori det danske Folk har givet Sorgen over et knugende Aag Udtryk med en Inderlighedens Klage tone, der vinder vor forstaaelse og bevæger os den Dag i Dag«. ⁵⁾

Kai Flors betragtninger over visen viser på klar vis, hvorledes enhver tidsperiode bruger litteraturen som et spejl, og netop en allegori som Ørnevisen kan bruges til spejlinger af meget forskellige opfattelser.

Fig. 3. Ernst Hansens illustration til Ørnevisen i H. Grüner Nielsen: Danske Folkeviser, 2. bind, 1927.

Ørnevise-illustrationer

»Som en Ugle mellem Krager, eller rettere som en Nattergal mellem Graaspurve, staar denne Vise mellem sine nærmeste samtidige; thi her er sand Poesi, her har en dyb Følelse skabt sig et skjønt Udtryk«.

Det er Svend Grundtvig, som karakteriserer Ørnevisen på denne måde i værket »Danmarks Gamle Folkeviser«, og man kunne formode, at visen havde inspireret mange billedkunstnere, men dette er ikke tilfældet. I det hele taget ligger det tungt med illustrerede folkeviseudgaver. Der er slet ingen illustrationer hos Anders Sørensen Vedel og i den næste store folkeviseudgave fra 1695, Peder Syv: »Et Hundrede udvalde Danske Viser« er der kun et illustreret titelblad.

Fra 1600- og 1700-årene findes skillingstryk med enkelte folkeviser, prydet med træsnit af helt stereotyp karakter, der har kunnet illustrere vidt forskellige viser. Først i 1861 kom en gennemillustreret udgave af en folkevise⁴⁾ og vi skal frem til 1882, før et illustreret folkevise-udvalg ser dagens lys. Det var Svend Grundtvig, som besørgede et udvalg af folkeviser, illustreret af Lorenz Frölich. Samtlige viser er her forsynet med en indledende vignet, og Frölich har valgt en – ikke ret vellykket – ørn med udbredte vinger. Den ligner en lurende rovfugl på jagt efter småfugle snarere end en ørn, der opretter ro og orden i fuglenes verden. (fig. 2)

Foreningen »Fremtiden« udgav o. år 1900 en række folkevisehæfter, illustreret af danske kunstnere. I udvalget af folkeviser manglede mange af de kendteste viser, bl.a. Ørnevisen. Også kunstner-valget kan forbavse lidt. En kunstner som Agnes Slott-Møller, for hvem folkeviseerne blev en livsopgave, fik aldrig tildelt

Fig. 4. Povl Christensens træsnit illustrerer omkvædet: »Men Ørnen han bygger i Fjeldet ud.« Fra Ernst Frandsen: Danske Folkeviser, bind 1, 1945.

en opgave her, selvom hun umiddelbart syntes nærmere til det end kunstnere som Franz Henningsen og Carl Thomsen.

Den næste illustrerede folkeviser-udgave var H. Grüner Nielsen »Danske Folkeviser« 1-2 fra 1920-erne med tegninger af Ernst Hansen. Her var mange illustrationer, gode og mindre vellykkede imellem hinanden. Blandt de bedste var tegningerne til trylleviserne bl.a. Elverskud og blandt de knap så heldige var illustrationerne til de historiske viser, bl.a. Ørnevisen (fig. 3). Ørnen er her reduceret til et dekorativt element, og billedet har intet af tekstens næsten håbløse stemning.

I nyere tid har Ørnevisen kun tiltrukket et par kunstnere, men til gengæld er deres værker af meget høj kvalitet. I 1940-erne, mere end 400 år efter folkevisen blev digtet, blev dens indhold for første gang omsat i billeder, der i styrke og kunstnerisk indhold modsvarede visen. Disse illustrationer var lavet af grafikerne Povl Christensen. Han arbejdede under krigen med illustrationer til Ernst Frandsen »Danske Folkeviser«, der udkom i 1945. Udgaven rummer omkring 80 billeder til knap 60 viser. Her spiller tekst og billeder sammen på forbilledlig vis. Billederne fremstår som en sansningens tilvækst i forhold til teksten. De forestillinger, stemninger og følelser, som folkeviserne giver, bliver uddybet af Povl Christensen i de meget varierede illustrationer til folkeviser-udgaven⁶⁾. Ørnevisen illustreres her med et træsnit, der viser den flygtede ørn (se fig. 4). Kontrasten

Fig. 5. Træsnittet fra Povl Christensens Ørnevisedgave fra 1946 viser »så fløj de sammen i Egetop/de lagde deres råd på ny.«

mellem den øde, grumme natur og den stolte fugl understreges af kontrasterne i træsnittets sort-hvide.

Povl Christensen anvendte to væsensforskellige teknikker i »Danske Folkeviser«, raderingen og træsnittet, og derved kan det måske siges at gå lidt ud over bogens helhedspræg, selvom værket rummer fremragende billeder. Derimod er der helhed over den gennemillustrerede udgave af ørnevisen, som Povl Christensen udsendte ved nytår 1946. Alle billeder er her træsnit, og de koncentrerer sig om at skildre fuglene og deres strid – sikkert tolket af læserne som en aktuell kommentar til besættelsestiden (fig. 5).

Under besættelsen og de første år efter den var der et overmåde gunstigt bogklima, og samtidigt var interessen betydelig for folkeviserne, der blev et symbol på »folkearven« fra middelalderen. Her finder vi baggrunden for, at der allerede få år senere, i 1950, kunne udsendes endnu en illustreret udgave af Ørnevisen. Det var atter Povl Christensen, som havde illustreret, men denne gang med pennetegninger. Redskabet var helt anderledes end i den første udgave, derfor blev det også helt andre træk af visen, der nu blev lagt vægt på. Det landskabelige blev trukket stærkere frem, men billedet af den flygtende ørn var lige så trist og bittert som i den træskårne udgave, og høgene var så grumme som adelige bondeplagere (fig. 6).

Siden Povl Christensens ørnevisedarbejder i 1940-erne har der tilsyneladende ikke været nogen kunstnere før Mogens Bøggild, der har beskæftiget sig med visen. Der er siden da sket et mærkbart skifte i opfattelsen af, hvad folkeviser er. Det er karakteristisk for denne udvikling, at en af de nyeste folkevisedgaver

Fig. 6. Povl Christensens pennetegning illustrerer Ørnevisens første vers: »Alle små fugle i skoven er/de giver på Høgen stor klage/han river af dem både fjer og dun/han vil dem af skoven jage.« Fra selskabet Bogvennernes særudgave af Ørnevisen 1950.

bærer titlen »Ballader, danske og fremmede«⁷⁾. Herved understreges dels tilknytningen til dansen, dels bringes det danske sprogbrug i overensstemmelse med det internationale. Samtidigt er den fra romantikken nedarvede tro på folkevisernes urgamle danskhed opgivet til fordel for mere litteratursociologiske synspunkter.

Der skulle opstå et usædvanligt samspil af omstændigheder, for at en fremtrædende, dansk kunstner atter kunne blive tiltrukket af ørnevisen, men denne situation opstod i 1974, da Statens Kunstfond bad billedhuggeren Mogens Bøggild om at lave udkast til en vandkunst til borggården på Sønderborg Slot. Motivet var frit, men Mogens Bøggild valgte hurtigt at digte videre på Ørnevisen, og hans motiver blev den tilfangetagne ørn, dvs. Christiern II som fange i Sønderborg Slot.

Bøggild havde arbejdet med ørne flere gange, således kendes en studietegning af en ørn i sortkridt fra 1929 og en brændtlerskitse med en hjort og fire ørne fra 1941. Mogens Bøggild fortæller, at han ikke var i tvivl om motivvalget. Efter bestillingen fra Statens Kunstfond købte Bøggild en ørn og lavede mange skitser,

Fig. 7. Mogens Bøggild: Udkast til Ørnebrønden, udført i brændt ler. Privateje hos kunstneren.

før værket med den tilfangetagne kongeørn på Sønderborg Slot fandt sin endelige form. Bøggild har altid skabt værker, der var forankrede i naturoplevelser, og hans mange skitser og studier vidner om et uhyre omhyggeligt, men samtidigt meget umiddelbart naturstudium. Forarbejderne til ørnebrønden var dels tuschtegninger, dels skitser i ler. Her gengives et eksempel på disse arbejder, som er karakteristiske for Bøggilds arbejdsform. (fig. 7).

Bøggild havde ikke tidligere arbejdet med værker af så officiel karakter som et »kongemonument«. Tværtimod har hans motivvalg ligget længst muligt fra det heroiske og tættest muligt på et umiddelbart naturstudium. Det motivvalg, som præger nutidens billedhuggerkunst, har Bøggild kommenteret således: »Jeg tror, at vor tids Billedhuggerkunsts største vanskelighed ligger deri, at de traditionelle Opgaver er faldet bort. For middelalderens Kunst var »Madonnaerne« og Korsnedtagelserne noget fuldstændigt naturligt, og Rytterstatuen på Amalienborg Slotsplads f. Eks. er et ligesaa naturligt Udtryk for sin Tid; men de Forhold, der betingede saadanne traditionelle Opgaver, eksisterer ikke mere. Vi føler det som noget urimeligt og højtideligt at stille en Hest med en Rytter op på en høj Plint,

Fig. 8. Møgens Bøggild: Ørnebrønden på Sønderborg Slot.

ja selv Portrætmonumentet er uden egentlig Mening for os. Det højtidelige, det officielle og heroiske i den Forstand er blevet os fremmed. Derfor er Billedhuggerkunsten, der altid har været saa stærkt knyttet til de officielle og traditionelle Opgaver, blevet revet løs »fra sin forbindelse med Tiden«⁸⁾.

Da portrætmonumentet følte fremmed for Bøggild, og han alligevel gerne ville udføre et værk, hvis motiv knyttede associationen til Christiern II, blev det en helt naturlig løsning at vælge en bearbejdelse af Ørnevisen.

De forskellige typer af Ørneviser-illustrationer, som her er gengivet, viser vidt forskellige måder at opfatte opgaven på. Bøggilds ørnebrønd digter videre på folkevisen, og det kræver en vis baggrundsviden hos beskueren, for at dens litterære indhold kan blive opfattet rigtigt. Men uanset om betragteren har denne viden eller ej, kan alle glæde sig over fremstillingen af den prægtige ørn i fangenskab. I ørnens drejning af kroppen får man en klar fornemmelse af dens ulykkelige og urimelige situation. Formen og indholdet spiller her sammen på forbilledlig vis. Bøggild har selv flere gange givet udtryk for sit mål som billed-

hugger: »At komponere er at fortælle sådan, at det væsentlige, det man har på hjerte kommer frem«⁹⁾ Ørnbrønden i Sønderborg er et klart og vellykket udtryk for denne bestræbelse, og dens motiv er med til at vække interesse for folkevisen – også dette er helt i billedhuggerens ånd.

*Povl Christensen: Bort da fløj den gamle ørn.
Pennetegning fra Ørnevise-udgaven 1950.*

Efterskrift:

Artiklen er skrevet som en hilsen til museumsdirektør, dr.phil. S. Schoubye. Dens emne indeholder både litterære og kunsthistoriske aspekter – med udgangspunkt i en utilsøret tendensdigtning. Kunst og litteratur har gennem en menneskealder været Schoubyes virkefelter i museet og på seminarier. Men samtidig har den politiske satire været et af Schoubye ofte benyttet middel i lokale fejder. Lad derfor denne lille sag være en hilsen med ønsket om et aktivt otium.

Noter:

Artiklen står i gæld til Erik Dal: Danske folkeviseillustrationer, Bogvennen 1957, s. 9-41. Det er en af de ganske få behandlinger af dette emne.

1. Marsk Stig (Danmarks Gamle Folkeviser nr. 145), Niels Ebbesen (DGF 156 A) Christiern den Anden og Adelen (DGF 173).
2. Her citeret efter Danmarks Gamle Folkeviser, III, Kbh. 1858-63, fot. genoptryk 1966, s. 668.
3. Erik Dal: Ballader, danske og fremmede, Kbh. 1968, s. 171, og Anne Riising: Politisk allegori. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, bd. XIII, 1968, s. 371.
4. Constantin Hansen leverede pennetegninger til en af Svend Grundtvigs redigeret udgave af Marsk Stig-visen.
5. Kai Flors indledning i Ørnevisen, Folkevise fra det XVI Aarhundrede, ill. af Povl Clinstensen, udgivet af Povl Christensen og Aksel Danielsen som Nytårshilsen 1946.
6. Se Aksel Jørgensen: Povl Christensen som Bogkunstneren, Bogvennen 1945.
7. Erik Dal: Ballader, danske og fremmede, udg. af Dansk Lærereforening, Kbh. 1968.
8. Aksel Rode: Mogens Bøggild, 1942, s. 6-7.
9. Aksel Rode, s. 12.

To ungdomsvenner

J.P. MØLLER og C.W. ECKERSBERG

Af JØRGEN SLETTEBO

Den 22. maj 1803 kom den 20-årige Christoffer Wilhelm Eckersberg til København for at uddanne sig som maler på Kunstakademiet. Han havde en uddannelse som malersvend bag sig, men havde desuden i de sidste læreår i Flensborg forsøgt sig som landskabs- og portrætmaler med så godt resultat, at 12 borgere fra byen havde givet et beløb på ialt 51 rigsdaler, så han kunne rejse til hovedstaden for at blive uddannet på Akademiet.¹⁾

Samme år kom en anden sønderjysk malersvend, Jens Peter Møller fra Eckernförde også til København og de to begyndte samtidig som elever på Akademiet.²⁾ J.P. Møller var født i Faaborg, men opvokset i Eckernförde og uddannet som malersvend i Slesvig i de samme år som Eckersberg var i malerlære i Aabenraa og Flensborg. De to unge Akademi elever arbejdede sig ihærdigt fra klasse til klasse på Akademiet. Det gik hurtigst for Eckersberg. Han kom snart over »Frihåndstegneskolens« første og anden klasse til »Gipsskolen« og derfra allerede 2. juli 1804 videre til »Modelskolen«. Her fik han Nicolai Abildgaard som lærer og allerede året efter vandt han først den lille og den store sølvmedaille og siden den lille guldmedaille. Efter den raske og energiske begyndelse gik det lidt mere trent de næste år. Da Eckersberg i 1807 afleverede et billede til konkurrencen om den store guldmedaille, blev det kasseret. Først i 1809 lykkedes det ham at opnå den medaille, der gav ret til det store rejsestipendium. Året efter påbegyndte han så rejsen, først til Paris og siden til Italien, hvorfra han først vendte hjem i 1816. J.P. Møller avancerede lidt langsommere og først i 1806, næsten to år senere end Eckersberg, nåede han op i modelskolen, for i 1809 at opnå den lille sølvmedaille. Også han indledte sin udenlandsrejse i 1810.

Ligesom den unge Eckersberg i Flensborg havde fået støtte fra velhavende borgere, fandt han inden længe velyndere blandt indflydelsesrige mænd i København. Det gjaldt allerede det første år i København grosserer konferensråd Niels Ryberg, det gjaldt grosserer, kammerherre Søbøtker og, senest fra 1806, den højt ansete godsejer, gehejmeråd Johan Bülow, som han dette år besøgte på Sanderumgaard på Fyn.

I 1809 besøgte han en tid Johan Bülows nevø på herregården Nordfeldt på Møen, hvor hans nære ven O.O. Bagge havde været huslærer og bl.a. undervist maleren Jens Juels døtre. Sandsynligvis hørte også tronfølgeren, prins Christian, der støttede J.P. Møller, til Eckersbergs velyndere, og yderligere kan nævnes grosserer M.L. Nathanson, justitsråd H.S. Drachardt, greve Moltke og greve P.

Bille-Brahe til Hvedholm.³⁾ Da han 1810 indledte sin store udenlandsrejse, skete det som deltager i den kunstinteresserede kammerjunker, major T. Chr. Bruun Neergaards rejseselskab.⁴⁾ Eckersberg nød således bevågenhed og direkte støtte fra adskillige velstående og betydende familier. Selve udenlandsrejsen betalt også i første omgang af disse velyndere, idet han først fra 1812 fik stipendiet udbetalt.

I de samme år har både den unge Christoffer Wilhelm Eckersberg og Jens Peter Møller selvfølgelig begge fået bekendte og gode venner blandt andre kunstnere. For Eckersbergs vedkommende var det først og fremmest den 35 år ældre hofkobberstikker Johan Frederik Clemens, der tog sig særligt af ham.⁵⁾ Han støttede og hjalp ham både i elev-årene på Akademiet, i alle de seks år i udlandet og efter hans hjemkomst. Det var muligvis Clemens, der satte Eckersberg i forbindelse med Johan Bülow. Han havde selv i 1798-1803 udført 12 raderinger fra Sanderumgaarders have, og han var med igen i 1806 sammen med Eckersberg og kollegaen O.O. Bagge. Clemens udførte allerede 1807-10, altså mens Eckersberg endnu var elev på Akademiet, adskillige kobberstik og raderinger efter Eckersbergs malerier og tegninger. Eckersberg havde i de samme år samarbejde med andre kobberstikkere, dels med de to noget ældre Niels Truslew og G.L. Lahde, der ligeledes begge udførte stik efter Eckersbergs forlæg, dels med den jævnaldrende Oluf Olufsen Bagge, der var begyndt på Akademiet året efter Eckersberg og Møller. O.O. Bagge blev snart en af Eckersbergs nærmeste venner og det var ham, der under Eckersbergs 6-årige udenlandsrejse passede dennes søn Erling. Da den i Basel fødte og uddannede Johannes Senn i december 1804 kom til København, blev han elev af professor N. Abildgaard, næsten samtidig med at Eckersberg kom op i dennes klasse på Akademiet. De indgik i et nært samarbejde, ofte sammen med G.L. Lahde, hos hvem Eckersberg en tid boede. De udgav i 1807 en række skildringer af englændernes bombardement af København og samarbejdede om flere andre serier – en tid underskrev de ligefrem deres fælles projekter med »Senn og Eckersberg«. Eckersberg søgte således i sine elev-år at skaffe sig lidt indtægter ved at udføre forlæg for stik, der udførtes af J.F. Clemens, N. Truslew, Georg Haas, G.L. Lahde eller Johs. Senn.⁶⁾ Eckersberg tegnede i sin elevtid både Senn og Bagge og malede i 1804 et portræt af Truslew. I Paris malede han J.P. Møller og efter sin hjemkomst O.O. Bagge i 1821.⁷⁾

Udover den allerede nævnte O.O. Bagge og sønderjyden Jens Peter Møller sluttede Eckersberg sig især til en anden sønderjyde, den 6 år ældre Christian David Gebauer. Gebauer var opvokset i Christiansfeld, hvor faderen var præst ved Brødremenigheden og havde villet læse, men var i 1800 rejst til København og begyndt på Akademiet, hvor han fik C.A. Lorentzen som lærer.

Akademi-eleverne O.O. Bagge og de tre sønderjyder holdt sammen, ikke alene i studieårene på Akademiet, men også derefter. Da Eckersberg i 1810 var rejst til Paris, fulgte J.P. Møller snart efter. Han ankom hertil den 18. november og de delte derefter bolig de næste år, til de sammen forlod Paris. Det fremgår tydeligt, at ankomsten af en god ven hjemmefra var en stor opmuntring for

*Fig. 1.
Jens Peter og Anne Cathrine
Møller med deres første barn.
Tegning af C. W. Eckersberg,
1816.
Den kgl. Kobberstiksamling.*

Eckersberg, der havde været deprimeret og modløs sine første par måneder i Paris. Også efter opholdet i Paris, hvorfra Eckersberg 1813 fortsatte til Rom, mens Møller rejste til Schweiz, opretholdt de forbindelsen ved brevvæksling lige til Eckersberg i 1816 påny var hjemme. Både fra Paris og Rom opretholdt Eckersberg desuden en stadig brevkontakt ikke blot med Gebauer, men også med O.O. Bagge og J.P. Clemens.⁸⁾ Det var således Clemens, der sørgede for den kvartalsvise oversendelse af Eckersbergs rejsestipendium. Derfor var brevvækslingen med Clemens og med Bagge, der tog sig af sønnen, særlig livlig, men der gik også mange breve til og fra J.P. Møller. Til Clemens og Bagge skrev han altid på dansk, men til Møller hovedsagelig på tysk. Allerede inden han var kommet til Rom, skrev han fra Bologna til Møller i Zürich. De var fulgte det første stykke fra Paris, men så skiltes de, Eckersberg for at rejse til Rom, Møller for, efter et kortere ophold i Schweiz, at rejse hjem til København. Her indgik han iøvrigt snart efter ægteskab med Anne Cathrine Haase, af Eckersberg i brevene omtalt som »Trinchen«. Eckersberg omtaler jævnligt smukke landskabspartier og fortæller om farvevirkningen i naturen, forhold, som i særlig grad måtte interessere vennen. Han lykønsker 1814 Møller med den opnåede stilling som konservator ved Den kgl. Malerisamling, men glæder sig samtidig over at erfare, at denne også fortsætter med landskabsmaleriet, »diese schöne Kunst, worin Du so Glücklich Fortschritte gemacht hast«.⁹⁾ For Eckersberg var Møllers breve en stor opmuntring. Ved slutningen af sit Rom-ophold skriver Eckersberg således »Ich danke Dir herzlich, mein guter Freund Møller, dass Du nie eine Gelegenheit versäumt mich, Deinen Freund, zuschreiben, doch Du weisst ja selber aus Erfahrung, wie Angenehm und Willkommen eine jede Nachricht von

Fig. 2.
J. P. Møller: Skovparti. Figurerne udført af C. W. Eckersberg, 1810.
Statens Museum for Kunst.

den Freunden und von Hause, einem wird wenn man so weit entfernt ist« og han udtrykker ofte sin længsel efter at være tilbage i Danmark og efter påny at være sammen med ungdomsvennerne Bagge, Gebauer og især Møller. »Ich freue mich darauf oft dein Haus besuchen zu können um an Deine Glückseligkeit Theil nehmen zu können, auch verstehen wir einander über alles doch am besten«. ¹⁰⁾ Også efter Eckersbergs hjemkomst opretholdtes den nære forbindelse mellem disse gode venner. Eckersberg har således kort efter hjemkomsten tegnet Møller, hans kone og deres eet-årige søn, siddende på en sofa, formentlig i deres hjem. ¹¹⁾

De unge malere søgte mod forskellige specialer. Den ældre Clemens var som nævnt kobberstikker og det samme uddannede Eckersbergs nære ven og trofaste støtte O.O. Bagge sig til. C.D. Gebauer koncentrerede sig om dyremaleriet, både som maler, tegner og grafiker. J.P. Møller, der egentlig uddannede sig som konservator, blev desuden landskabsmaler og det var også derfor, han afsluttede sin udenlandsrejse med et ophold i Schweiz. Eckersberg søgte hurtigt mod det, der regnedes for den fineste del af malerkunsten, nemlig historiemaleriet. Han arbejdede dog også fra begyndelsen både med genrebilleder og portrætter, først og fremmest for at skaffe sig de nødvendige midler til at leve af.

Som nævnt samarbejdede Eckersberg nært med kobberstikkeren Clemens, Lahde, Møller, Senn og Truslew. Han samarbejdede også direkte med J.P. Møller, idet han malede figurer som staffage på flere af Møllers malerier. På

samme måde hjalp Gebauer af og til sine venner med at rådgive om, rette på eller måske ligefrem tilføje dyrefremstillinger. I elevtiden arbejdede de flere gange sammen på denne måde. Eckersberg malede således figurer på Møllers billede fra 1808 af »Gråbrødretorv efter bombardementet 1807« og indføjede prins Christian (den senere Chr. VIII) og to damer på et billede fra Sorgenfri, som Møller udførte 1810.¹²⁾ Dette samarbejde bestod imidlertid ikke blot i elevtiden før 1810, men det fortsatte også senere. Eckersberg har således malet figurer på et maleri fra omegnen af Paris, som Møller udførte 1811, mens de boede sammen (fig. 2) og i 1827 udførte Gebauer dyrene på et af Møllers vinterlandskaber. Der kendes også et bjerglandskab, malet af Møller, formentlig i 1820-erne, hvor Eckersberg har tilføjet en kvindeskikkelse i forgrunden.¹³⁾ Deres direkte samarbejde på dette område er således blevet fortsat, også efter at Eckersberg var kommet hjem og blevet professor ved Akademiet.

En tidligere uomtalt tegning, der i efteråret 1984 blev udbudt på auktion, belyser udmærket ungdomsvenskabet mellem Møller og Eckersberg. (Fig. 3). Lederen af Den kgl. Kobberstiksamling, overinspektør Erik Fischer, gjorde Museet på Sønderborg Slot opmærksom på tegningen og anbefalede købet af den.¹⁴⁾ Det lykkedes at erhverve tegningen, der nu er emne for denne lille artikel.

Tegningen er udført af C.W. Eckersberg som en fødselsdagshilsen til vennen J.P. Møller på 23-års fødselsdagen den 5. okt. 1806. Det fremgår umiddelbart af indskriften på den lille søjle, der er anbragt forrest i tegningens midte, og som i virkeligheden er et alter med en lille offerflamme på. Her har Eckersberg skrevet: »d. 5 Oct. 1806 am 23. Geburtstage. Ganz unterthanig von Füsse des Alters. Eckersberg«. Under tegningens kant er tilføjet: »An seinen gute gamle Ven J.P. Müller aus Eckernförde«.

Fødselsdagsbarnet, J.P. Møller, sidder i billedets midte på et ophøjet sæde, nærmest en tronstol, opbygget af store, kantede klodser, bag det lille søjle-alter i billedets forgrund. Han er påklædt efter tidens mode og er den eneste fuldt påklædte på billedet. Han sidder med armene om to unge, nøgne piger, formodentlig muser, der har anbragt sig på stolens nederste trin. Ved stolens sider står eller knæler to personer, der gør afværgende bevægelser udad mod de to skikkelser yderst i billedet. Til venstre er det tiden, Chronos, eller døden med le og timeglas på hovedet, der vises bort af den knælende, heftig afvisende pige, til højre er det en ældre kvinde i antik dragt og med en saks i hånden, der af en ung, bekranset mand vises ud af billedet med en bydende håndbevægelse. I højre hånd holder han en blomstrende gren eller stav. På en opbygning bag J.P. Møller sidder en kvinde med en ten. Hun spinder en tråd fra den tot hør eller uld, der holdes af billedets sidste, stående kvindefigur. Billedet er meget bevidst opbygget med fire personer på hver side af dets centrum, J.P. Møller. Pigen med hørspydet er dog placeret nærmest billedets lodrette midtlinie, så J.P. Møller kommer til at sidde lidt til venstre for midten. Hele tegningen er en allegorisk hyldelse til den 23-årige Møller på hans fødselsdag.

Figuren til venstre er Chronos, tiden, der som regel fremstilles som en gammel

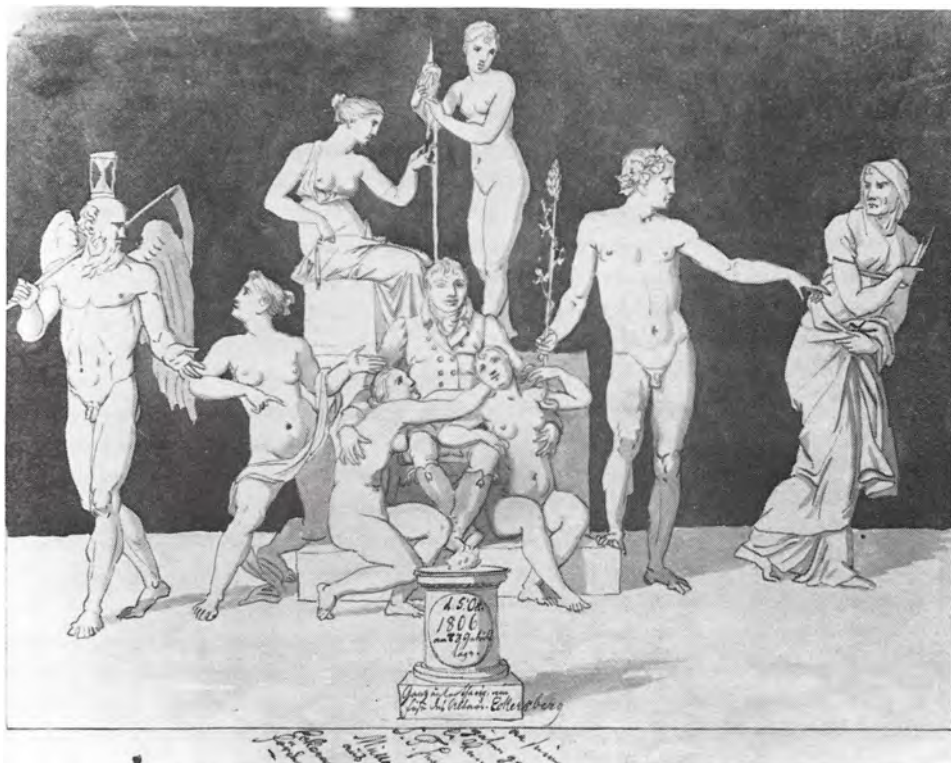

Fig. 3. Fødselsdagshilsen til J. P. Møller på dennes 23-års fødselsdag, udført 1806 af C. W. Eckersberg. Blyant og tusch. Museet på Sønderborg Slot.

mand med le og vinger, af og til også som her med timeglas. Tiden symboliserer også den uafvendelige Død, markeret med leen. Han vises bort og skal ikke komme den unge mand nær foreløbig. Det samme foregår i billedets højre side. Den gamle kvinde, der vises bort, er nemlig den ene af de tre parcer, de romerske skæbnegudinder, der i Norden blev til Nornerne og som spinder livstråden og derpå klipper den over, når livslængden er tilstrækkelig. Kvinden med saksen er hende, der ved at klippe tråden over afkorter livets længde og derfor skal hun ligesom Døden vises bort fra Møllers nærhed. De to andre kvinder, der kommer med hør og ten for at spinde livstråden, får derimod en central placering bagved Møller, så de uforstyrrede kan spinde den stærkeste og længst mulige tråd. De to figurer ved sædets sider bliver derved Møllers årvågne beskyttere, mens de to siddende kvinder bliver hans tilbedere og musere.

Den unge mand, der viser den ældste af parcerne bort, kan være Apollon, musernes leder og dermed kunstens beskytter. Snarere er der dog tale om livsglædens og frugtbarhedens gud, Bacchus. Kransen om hovedet synes at være af vinløv, som Bacchus brugte og ikke laurbær, som Apollons og staven er med sit aks foroven og omsnoet med løv meget lig de frugtbarhedssymboler, som nor-

Fig. 4.
Tiden. Mandsfigur, der symboliserer Tiden, tegnet ved årsskiftet 1813-14. C. W. Eckersberg, laveret pennetegning. Privateje.

malt angav Bachus. Iøvrigt malede Eckersberg omkring 1809 et billede »Bachus bortfører Ariadne«, hvor Bachus står med vinløvskrans og en lang, spydliggende stav med aks som afslutning.¹⁵⁾ Fra 1810 findes en tegning af Bachus med tre bacchantinder, hvor den samme lange stav ligger i forgrunden og vinløvet om håret er meget tydeligt.¹⁶⁾ Da Eckersberg således flere gange har benyttet de samme kendetegn for Bachus, må figuren her sandsynligvis også forestille ham.

Chronos, tiden, var som nævnt samtidig symbol på døden. Ofte vist med blot med et af sine symboler, et kranium eller et timeglas eller som skelet med eller uden le, men også den her benyttede udformning som en nøgen, vinget mandsfigur med både le og timeglas var kendt. Et par måneder før havde Eckersberg i en tegning med mytologisk emne også tegnet Chronos, her dog flyvende med leen over skulderen og timeglasset i venstre hånd.¹⁷⁾ Der eksisterer også en lille udateret tegning af ham, af en mandsfigur, der symboliserer tiden. Det var nok mere usædvanligt, at Døden har fået anbragt timeglasset på sit hovede, men helt ukendt var det heller ikke. Således havde maleren Pieter Isaacsz vist Døden netop således på et af de malerier, han omkring 1620 malede til den store sal på Rosenborg og hvorfra det senere er kommet til Kronborg.¹⁸⁾ Eckersberg tegnede selv i 1813 en Nytårstegning med Chronos, der sidder med timeglas på hovedet og med en langskaftet le. (Fig. 4).¹⁹⁾

Motivet med de tre Parcer arbejdede Eckersberg også videre med. To år

Fig. 5. C. W. Eckersberg: *De tre Parcer spinder livets tråd*. 1808.
Statens Museum for Kunst.

senere malede han et lille ovalt billede med de tre kvinder og en ung, nøgen mand.²⁰⁾ (Fig. 5). Her ses, endnu tydeligere end på tegningen, den samme idé med at give de tre Parcer forskellige alder. Den yngste står bag staven med hørren, den lidt ældre sidder med tenen og spinder tråden, mens den tredje, der er en gammel kone, sidder sammenkrøbet overfor med en mørk kåbe op over hovedet, parat med saksen i den højre hånd. Den unge mand knæler ned skråt

Fig. 6.
N. Abildgaard: Apollo pålægger Parcerne at opsøge den fra jorden bortflygtede Ceres. 1809. Statens Museum for Kunst.

bag hende og søger med en hånd på hendes at holde hånden med saksen tilbage. Ikke blot motivet, men også tanken om at hindre overklipningen af livstråden er således den samme som i tegningen. Ideen med at vise Parcerne i tre aldre er også fælles for de to billeder. Det var vistnok ikke almindeligt at fremstille Parcerne således, men det vides ikke hvorfra Eckersberg havde denne idé.²¹⁾

Der er store forskelle mellem Eckersbergs her publicerede tegning og hans maleri – det gælder figurernes stilling og indbyrdes placering og det gælder deres påklædning. Alligevel er der i maleriet tydelige mindelser om tegningen, også udover motivet – den yngste kvinde synes i begge at koncentrere sin opmærksomhed om den nøgne yngling, hun står i begge i billedets midtakse og en støtter sig begge steder til en lang, lodret stav, hvorpå hørtotten er sat. Den ældstes alder understreges med slaget over hovedet og den spindende jævner tråden med en fremstrakt venstre hånd, mens hun holder tenvægten snurrende med en tilbagetrukket højre – hun er i princippet spejlvendt i de to fremstillinger.

Brugen af motiver fra den romerske eller græske oldtid og sagnhistorie var meget yndet. Året før Eckersberg kom til København, var her udkommet en lille »Allegorisk Haandbog«, af K.W. Ramler.²²⁾ Den behandlede 145 emner og deres allegoriske fremstilling i kunsten. Her omtales som nr. 2 »Tiden« der kan vises som en gammel mand med le og timeglas og under nr. 142, »Vinavlen« nævnes, at Bachus kan symboliseres alene ved sin Thyrsusstav. Eckersbergs lærer, N. Abildgaard, gjorde flittig brug af allegorier i sine billeder. Historien om de tre Parcer arbejdede Abildgaard også med, på samme tid som Eckersberg udførte sit lille ovale billede. Muligvis har Abildgaard ligefrem benyttet dette motiv som

emne for sin undervisning. I alt fald fuldførte han i 1809 maleriet: »Apollo pålægger Parcerne at opsøge den flygtede Ceres«, hvor man ser de tre kvinder sidde tæt sammen på en bænk, alle i klassiske dragter, mens den nøgne Apollo, kun med et slag over skulderen og løvkrans om håret står overfor dem. (Fig. 6).²³) Hos Abildgaard er de tre kvinder jævndrende, som det var sædvanligt og deres dragter er mere traditionelt klassiske end Eckersbergs fra året før. Trods visse ligheder imellem disse tre fremstillinger, der givetvis skyldes læreren Abildgaards påvirkning af eleven Eckersberg, er det dog forskellen, der falder mest i øjnene.

Både som et vidnesbyrd om to ungdommelige maleres nære venskab og som et udtryk for Eckersbergs tidlige arbejde med klassiske motiver i læreren, Nic. Abildgaards ånd, er denne tegning interessant. For Museet på Sønderborg Slot bliver den også derved en vigtig tilvækst til dets Eckersberg-samling.

NOTER:

1. Emil Hannover: Maleren Eckersbergs Levned og Værker. 1872.
Peter Bech: C. W. Eckersbergs ungdom (Sdj. Mdskr. 1947, s. 34-43).
J. Slettebo: C. W. Eckersberg og Sønderjylland (Nordsl. Museer, 8, 1981, s. 86-108).
En samlet litteraturliste findes i »Tegninger af C. W. Eckersberg«, udg. Den kgl. Kobberstiksamling, 1983, s. 211-221.
2. Dansk biografisk Leksikon, 2. udg. bd. XVI 1939, (E. Zahle) 3. udg., bd. X, 1982, (E. Fabricius) Weilbachs Kunstnerleksikon (Har. Olsen). Henrik Bramsen: Landskabsmaleriet i Danmark, 1935, især s. 60ff.
3. E. Hannover, a.a., 1872, s. 10-42 og især s. 44ff.
4. E. Hannover, a.a., 1872, s. 45-49.
T. Chr. Bruun Neergaards interesse for geologi og kunst omtales i Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, 1. Bind, Nr. 8, 5. dec. 1803, hvor hans store samling af tegninger og stik nævnes. Selv skrev han i månedsskriftet »Minerva« om kunstudstillinger i udlandet og fremhævede i et »rejsebrev fra Stockholm« vigtigheden af at kunstnere rejste ud for at lære, men understregede også, at de måtte have lært grundigt hjemme først. (Minerva, udg. af K. L. Rahbek april 1804).
5. J. Styhr: Dansk Grafik, 1500-1800, 1943 s. 214-38. L. Swane: J. F. Clemens. Biografi samt fortegnelse over hans Kobberstik. Kbhvn., 1896.
6. E. Hannover, a.a., 1872, s. 21-31.
J. Styhr: Dansk Grafik 1800-1910, Kbhvn. 1949, s. 11-30.
7. Tegninger af C. W. Eckersberg. Den kgl. Kobberstiksamling. 1983, fig. 19 og 20. E. Hannover: a.a., afb. s. 21 og fortegnelse nr. 39 og 270.
8. H. Bramsen: C. W. Eckersberg i Paris. Dagbog og breve 1810-13. Kbhvn. 1947. H. Bramsen m.fl.: Eckersberg i Rom. Dagbog og brevkoncepter 1813-16 i Meddelelser fra Thorvaldsens Museum, 1973.
9. Medd. fra Thorvaldsens Mus., 1973, s. 58 (brev af 23. juli 1814) og s. 65 (brev af 3. okt. 1814).
10. Smst., s. 107-110 (udat. brev fra de første måneder af 1816).
11. Den kgl. Kobberstiksamling, Td. 579 nr. 3.
Tegningen har været dateret til før 1813, men må være udført kort efter Eckersbergs hjemkomst fra Rom, da J. P. Møller blev gift 1814 og sønnen fødtes vinteren 1815-16.
12. E. Hannover, a.a., fortegnelsen nr. 46 og 612.
13. A. Bruun Rasmussen, Kunstauktion, nr. 801, afb. s. 295.
14. Overinspektør Erik Fischer. Den kgl. Kobberstiksamling, takkes for råd og hjælp i forbindelse med erhvervelsen af denne tegning.
15. E. Hannover, a.a. s. 35f. (afb. og fortegn. nr. 70).
16. Tegn. af C. W. E. (note 7), kat. nr. 6. afbildet.
17. Den kgl. Kobberstiksamling, Td. 573, nr. 3. Dateret Juli 1806.
18. Poul Eller i: Dansk Kunsthistorie, bv. 2, Kbhvn. 1973, s. 153f., fig. 119. Samme motiv kendes også fra grafiske arbejder (f.eks. som titelvignet i et tysk værk fra 1723 om den svenske konge

- Karl 12's død, hvor døden som et vinget skelet flyver med le og timeglas på hovedet over Karl 12), og i skulptur.
19. Jeg takker redaktør B. Mohn, der ejer denne tegning, for tilladelse til at afbilde den og for elskværdig hjælp i forbindelse hermed.
 20. Statens Museum for Kunst. E. Hannover, a.a. fortegnelse nr. 47. C. W. Eckersberg og hans elever, udg. af Statens Museum for Kunst, 1983, afb. s. 14.
 21. Bente Skovgaard: C. W. Eckersberg og hans billeder, i det i note 18 nævnte katalog s. 15. Katalogets nr. 4.
 22. K. W. Ramler: Allegorisk Haandbog eller alphabetisk Beskrivelse over de Allegorier, der bruges til at forestille Tanker, Handlinger og Begivenheder ... Oversat af C. P. Hansen, Kbhvn., 1802.
 23. Statens Museum for Kunst. Bente Skovgaard: Maleren Abildgaard, Kbhvn. 1961, fig. 61.

Bog anmeldelser

H.P.Jensen: Huset Johann Jacob Voetmann i Aabenraa. 1835-1985.

Udgivet af Voetmanns Tømmerhandel A/S. Indb. 136 s. 1985.

I anledning af at firmaet Voetmanns Tømmerhandel A/S den 22. juni 1985 kunne fejre sit 150 års jubilæum udsendte man som jubilæumsskrift lokalhistorikeren H.P. Jensens nyskrevne bog »Huset Johann Jacob Voetmann i Aabenraa«.

Det er ikke noget traditionelt jubilæumsskrift i den forstand: firmahistore med hovedvægt på de lyse sider, men det er heller ikke familiehistorie i gængs forstand. Man får ganske vist god besked om familien fra dens indvandring, via Sønderborgtiden, Hans Peter Voetmanns fremavl af det berømte Gråsteneræble, frem gennem en slægtsgrens flytning til Aabenraa, handelshusets grundlæggelse og blomstring til slægtens mandslinies forsvinden fra Sønderjylland, men alligevel er det ikke slægtshistorie. Hvad er det da?

Ja, man kunne fristes til at sige, at ligesom bogens forfatter har sit særpræg, så er bogen selv også helt »sin egen«. Den er formet ud fra stoffets nødvendighed som en fremadskridende fortælling med skiftende vægtning af stoffet. Men fremfor alt er det blevet et fascinerende stykke lokalhistorie med de uundværlige glimt af en landsdelshistorie, der er så karakteristisk for god sønderjysk lokalhistorie.

Da vandene begyndte at skilles i den nationale kamp, bekendte slægten sig til den tyske kultur, og herved blev det i medgang og modgang, indtil den sidste Voetmann i Aabenraa lukkede sine øjne i 1980. Men det forhindrede ikke, at man drog omsorg for, at firmaet kunne føres videre uden at skele til nationalpolitiske synspunkter ved overdragelsen. Den nye ledelse har da også pietetsfuldt beholdt firmanavnet og æret

traditionerne ved udsendelsen af sit jubilæumsskrift.

Flere af slægtens medlemmer var markante personligheder i Aabenraas historie. Madam Rudebeck f. Voetmann spillede en vigtig rolle som ægtefælle til ejeren af byens vigtigste mødested og hotel, men mest betydningsfuld var uden tvivl »kommerceråden«, Christian Fr. Voetmann (1844-1917), senator og konsul, i hvis tid forretningen voksede til at blive den største i sin art nord for Elben. Hans indflydelse i byen var stor og respekteret, og hans bolig »Haus Ahrensberg« ved Nr. Chaussé et af byens virkelig imponerende huse, der havde fortjent en bedre skæbne, hvilket vist nu (desværre 20 år for sent) alle i byen er enige om!

Slægten blev ikke skånet for tab under 1. verdenskrig, og efter Genforeningen synes man at kunne fornemme, at gnisten manglede til at nå nye højder. I stedet blev det trods dygtige medarbejdere – af hvilke også en del portrætteres levende – vel nærmest til en tilstand, der må karakteriseres som stagnation og sluttelig slægtens uddøen i Aabenraa. Det er ikke en families forfald vi oplever, snarere dens udslukken.

Det er en velskrevet og betydningsfuld bog, der foreligger her. At udgivelsen er sket i Aabenraa bys jubilæumsår er et tilfælde, men bogen føjer nye aspekter til billedet af jubilaren. Skulle kapitlet om tiden 1864-1920 nogensinde nyskrives i byhistorien, ville navnet Voetmann givetvis komme til at figurere lidt oftere, end tilfældet er nu, takket være H.P.Jensens detektivarbejde med at finde nye oplysninger frem

Hans H. Worsøe

Erik Jessen skriver spredte bemærkninger til

Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte:

Fra købstad til storkommune. Aabenraa bys historie. Bind 4. 1945-70. Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland. Ill. 400 sider. Pris kr. 100.- for medlemmer, kr. 155.- for ikke-medlemmer.

De 25 år fra 1945 til 1970 var spændende og begivenhedsrige år for Aabenraa købstad, der i de år omdannedes fra den gamle købstad til en moderne storkommune. Umiddelbart vil jeg mene, at det må være svært at skildre og vurdere de 25 år, alene af den grund at de ligger så kort tid tilbage. Det er kun femten år siden perioden sluttede, og mange af de aktive deltagere fra de år lever stadig med hver sine erindringer og vurderinger fra den tid. Forfatterne skriver da også selv, at det »har været noget af en balancegang at skrive denne historie«. Men alt i alt er de to forfattere Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte kommet godt fra det. Det er blevet til en fyldig og ret detaljeret skildring, og selv om forfatterne har delt stoffet imellem sig, er det lykkedes dem at undgå u hensigtsmæssige overlapninger.

Vi kommer vidt omkring og får belyst mange sider af byens udvikling og ser en række begivenheder i gode detaljer. Det ville være umuligt her blot at nævne alle emner. Forfatterne har nu også haft fine muligheder, idet man har disponeret over ikke mindre end knap 400 sider til de 25 år = ca. 16 sider til hvert år; det er resultatet i en redelig og nøgtern skildring af stort og småt i Aabenraa købstads sidste 25 år.

Og alligevel vil den ene og anden læser savne et eller andet. Jeg vil således mene, at den omfattende debat omkring den sønderjyske motorvejs linieføring (øst eller vest for Rødekro) burde været nævnt. Det var en vigtig sag for Aabenraa at hindre den vestlige linieføring. Også et par linier om Aabenraa Kollektivhus på Frydendal har jeg savnet. I tilknytning til kapitlet om »sport og lignende« savner jeg nogle korte

sætninger om andet frivilligt ungdomsarbejde, f.eks. spejderarbejdet, der da stod meget stærkt i Aabenraa.

Ser vi bort fra, at det første af de 25 år var Holger Finks sidste i hans 26 år lange borgmesterperiode, er der tale om tre borgmesterperioder, nemlig Georg Buchreitz de første fire, Jens Gjelstrup de næste otte og undertegnede i de sidste tolv. I bogen karakteriseres de tre perioder ved citater andet steds fra, som »gang i galocherne« (Buchreitz), »de sinne år« (Gjelstrup) og »de gode tider« (Erik Jessen).

Forfatterne understreger korrekt, at der også var tale om perioder med ret forskellige økonomiske muligheder. Den første var de vanskelige efter-besættelsesår, i den næste kneb det med kommunale indtægter, medens den sidste var påvirket af, at højkonkulturen satte ind landet over, og naturligvis også viste sig i Aabenraa. Huskes bør det også, at Gjelstrup blev valgt med henblik på at føre byen ind i mere smult vand. Men hertil kom, at han nok så opgaven anderledes end Buchreitz og jeg. Det er let forståeligt, at en borgmester ofte tegner byrådets arbejde udadtil. Således er det også i bogen, men når man selv har siddet i borgmesterstolen i de 12 af de 25 år, kunne man – selv om forfatterne et sted skriver, at »resultaterne ikke alene skyldtes borgmesterens indsats, men et samarbejde mellem flertallet af byrådsmedlemmerne« – meget ønske sig, at der var fundet plads til en bredere omtale af også de mest aktive byrådsmedlemmer og deres særlige virke.

Det samme savn af navne og virke gælder for de ledende embedsmænd, der ofte havde stor indflydelse på hvilke løsninger,

der blev valgt. De to kommunaldirektører, Jørgen Christensen og Erik Haugbølle, er således slet ikke nævnt. Det samme gælder stort set også socialinspektør Fr. Mørck.

Min egen periode (1958-70) erindrer jeg som en periode begyndende med mindre jordkøb her og der, men derefter blev de økonomiske dispositioner større og mere omfattende i takt med, at lysten til at investere i boliger og erhverv voksede.

Der gik forholdsvis få år, før vi måtte konstatere, at det ville være u hensigtsmæssigt at fastholde en større industriudvikling inden for kommunens grænser. Vi anbefalede direkte folk at etablere sig i det flade Rødekro, i stedet for på de aabenraaske bakker. Som det fremhæves af forfatterne, regnede vi med, at der engang ville ske en sammenlægning af Rise kommune (Rødekro) og Aabenraa.

Det var en ekstra tilskyndelse, men ikke den eneste, som forfatterne synes at mene. Vi måtte erkende, at det ville være både usagligt og betydeligt dyrere, om større virksomheder skulle placere sig inden for byens grænser. Men det er rigtigt, at det var en skuffelse, at den nævnte sammenlægning ikke kom. Det havde nok været det bedste, men det ser jo ud til, at de to kommuner klarer sig godt igennem et fornuftigt samarbejde.

Korrekt fremhæver forfatterne den betydning, som det omfattende byplanlægningsarbejde havde på byens udviklingsstruktur. Æren herfor tilskrives korrekt samvirket imellem professor Peter Bredsdorff og stadsingeniør S. E. Gundestrup, arkitekt K. A. Flade og deres medarbejdere. Det var særdeles inspirerende at følge dette arbejde. Det omfattede også nogle forsøg med nye former for parcelhusudstykningsplaner, af hvilke Højholt og Skovridergaardområdet nok er de mest markante.

Arbejdet med den indre bys trafiksanering, gågade, parkeringspladser, byggemuligheder for butikker og bevaring af visse

gadestækninger stødte ofte på modstand hos beboerne. Det er nok svært for de fleste at acceptere store forandringer i det tilvante. Hovedtanken var at sikre det butiksområde, der eksisterede i købstaden og at undgå, at det blev nødvendigt at etablere store indkøbscentre uden for byen. Behovet i lokalområder blev dækket ved etablering af mindre butikstorve.

Det kunne have været nævnt, at den hurtige gennemførelse af flere af de store parkeringsanlæg skyldtes gunstige statstilskud til trafiksanering, som det vist hed.

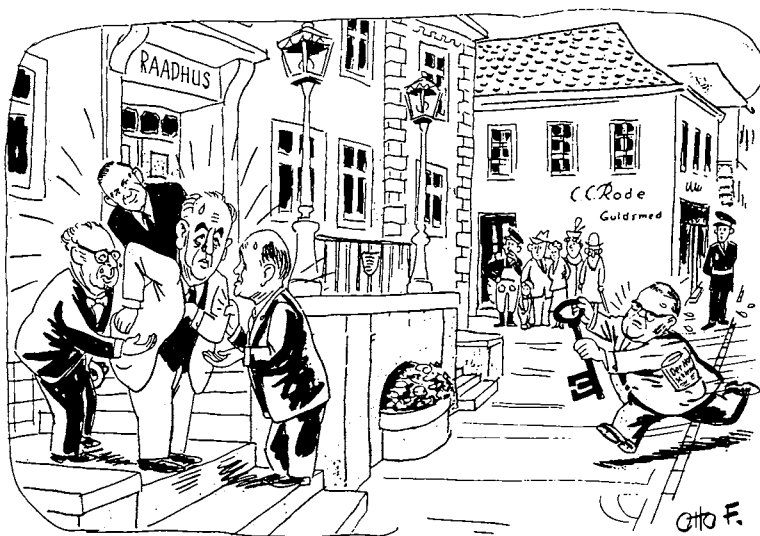
Der redegøres udmærket om den besynderlige sag om rutebilstationen, som kommunen ønskede flyttet til et areal vest for hovedvejen. Men det lykkedes ikke. Der blev bygget en ny på den tidligere rutebilstations plads. Jeg er stadig overbevist om, at byrådets holdning var den rigtige. Stationen ville ligge mere naturligt og trafik sikkert et sted ved Madevejen.

Forfatterne nævner en del kritiske kommentarer til bystyrets holdning til bevaringsværdige huse m.v. Som helhed betragtet vil iagttagere i dag dog nok mene, at det lykkedes ganske godt at sikre værdifulde gadestækninger og huse.

Sanering og bevaring vil i praksis altid være en balancegang imellem gammelt og nyt og meget andet. Huskes bør det også, at den folkelige interesse for bevaring i dag er til stede. Dengang var interessen lille, og kun de færreste kunne tænke sig at tage bopæl i gamle huse i de gamle bydele. Men det kom jo, takket være de få, der formåede at vække folks interesse.

Afsnittene om de politiske partier og arbejdet i byrådet belyser på udmærket vis det mere politisk betonedede arbejde i by og byråd. Det dølges ikke, at »Danske Liste uden for Partierne« af de andre ansås for lidt af en gøgeunge. Det var den liste, jeg blev valgt på. Den havde sin baggrund i en tidligere kommunal Vælgerforening og ønsket om at give folk uden for de politi-

Tyskerne blev igen tungen på vægtskålen ved byrådsvalget i Aabenraa, den eneste af de nordslesvigske købstæder, der fik ny borgmester. Arkitekt Hans Thiellesen og redaktør Jes Schmidt går til valg under devisen, at tyskerne lå inde med »Der Schlüssel zum Rathaus«, og her har tegneren Otto F. forøvet det højtidelige øjeblik, da den afgående borgmester, direktør Jens Gjelstrup fra »Sønderjysk Frø- og borgmesterforsyning« ikke kan finde nøglen til rådhuset, som både Georg Buchreitz og Erik Jessen gør fordring på, mens den konservative farvermester Jacobsen mere beskedent holder sig i baggrunden ... Jes Schmidt kommer styrtende til nede fra Skibbroen med den samøse nøgle ... (»A Rummelpote« 1958).

»Aabenraa bys historie« er fyldt med billeder og tegninger. Hvad det sidste angår, har forfatterne kigget flittigt i Rummelpotten. Her er en af de politiske knuder i Otto F.s muntre streg.

ske partier adgang til kommunens styre. Desværre talte man til daglig om »de upolitiske«, hvilken betegnelse forfatterne også ofte anvender. Men man kan ikke være »upolitisk« i et byrådsarbejde. Vi var »uden for partierne«. Vi følte, at vi hverken var borgerlige eller socialister, men følte os placeret i den fornuftige midte. Det skyldtes naturligvis medlemskredsen bag, der bestod af mange yngre, hvoraf adskillige havde været aktive i modstandskampen og der lært, at man godt kan arbejde sammen uden hensyntagen til klasseskel. En del var tidligere Dansk Samlingsfolk. Det kunne have været nævnt, at også farver Jacob Jacobsen, den senere konservative borgmesterkandidat, var med i denne kommunale vælgerforenings første år.

Som det ret indgående skildres, kom vi to – i øvrigt gode venner – i 1958 til at konkurrere om borgmesterposten. Det udsælgende var den enkle realitet, at Fælleslisten (Venstre, radikale og »de upolitiske«) fik et mandat mere end de konservative, og at det var dette mandat, der gav mulighed for at give de to tyske medlem-

mer den »nødvendige betaling«. Borgmestervalget påvirkede ikke vort gode venskab, der usvækket holdt indtil Jacob Jacobsen døde i 1975.

De følgende konstitueringer (i 1962 og 1966) gik mere enkelt, om end det for mig var »irriterende«, som det skrives, da at møde Georg Buchreitz og Jes Schmidt på den anden side af forhandlingsbordet. Efter min opfattelse så den politisk velbegavede hjemmetyske Jes Schmidt en tysk interesse i at have gode kontakter til begge sider i byrådet. Det samme synspunkt var utvivlsomt det mest afgørende, da Slesvigsk parti i 1970 valgte den socialdemokratiske Camma Larsen-Ledet. På det tidspunkt havde Slesvigsk parti overalt i Nordslesvig støttet borgerlige borgmesterkandidater. I Aabenraa lå den enkle mulighed at vælge en socialdemokrat, hvilket nok blev positivt modtaget af den daværende socialdemokratiske regering.

I øvrigt indeholder bogen et ret stort afsnit om det tyske mindretals virke i byen – en meget nyttig oversigt.

Til slut en bagatel: Den på side 36

nævnte »kommunist-Schröder«, der under besættelsen var entreprenør for besættelsesmagten, var en af de ledende, da de åbenråske havnearbejdere i midten af 30'erne nægtede at losse et skib, der bar

hagekorsflag.

Må jeg slutte mine bemærkninger (der kunne være mange andre) med at rose illustrationerne. Det er mange gode og sjove billeder, ofte endda ret ukendte.

Erik Jessen

Zeitschrift

Årgang 1985 af Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, der foreligger med bind 110, er som sædvanlig en diger historie. Artikelstoffet når frem til side 294, hvorefter anmeldelserne af bøger og afhandlinger fylder yderligere godt 140 sider, og navnlig i den sidste afdeling er der meget stof af interesse for danske.

For eksempel kan man følge det danske riges fremvækst. Efter en artikel af Horst Zettel, der skriver om Karl den Stores militære overvægt i relation til de danske konger, kan man i anmeldelserne fortsætte med at læse Erich Hoffmanns kommentarer til H. V. Gregersens artikel i Sønderjyske Årbøger om den danske kongemagt ved vikingetidens begyndelse og til Wolfgang Laurs afvisning af et »svenskervælde« i Hedeby.

Erich Hoffmann går videre med en behandling af Christian Radtkes syn på forholdet mellem Hedeby og Slesvig og af Hans-Friedrich Schütts anskuelser om

Knudsgildernes betydning for udviklingen af byer i Norden, medens til gengæld Christian Radtke tager fat på en artikel af Erich Hoffmann om Lybæks skridtvise afløsning af Slesvig som det vigtigste søhandelscentrum i den vestlige Østersø.

Ringen slutes af Hans F. Rothert, der med anerkendelse omtaler en afhandling af H. H. Andersen om det gamle Lybæk, hvis første borg nu er dateret til 819, og hans argumentation for, at her lå den handelsplads Reric, der blev ødelagt af kong Godfred, som i 808 tog købmændene derfra med sig, da han drog til Slien og byggede sin Danevirkevold tværs over den sønderjyske landsdel.

Fra en langt senere tid kan nævnes 30 siders oversigt over litteratur om Slesvig-Holsten i nazitiden. Den er skrevet af Hans-Dieter Loose og har betydelig interesse for danske, selv om han desværre ikke synes at kende andre danske bidragydere til periodens historie end Carsten R. Mogensen.

Bj.Sv.

Hjemmetyskernes valg

»... ein Jahrbuch – Berichte. Daten. Meinungen-Nordschleswig '85«. Udgivet af Claus Diedrichsen, Philip Iwersen, Nis-Edwin List Petersen og Kurt Seifert for Bund deutscher Nordschleswiger. 124 sider. Ill. 30 kr.

Kommunalvalget den 19. november gik dårligt for det tyske mindretal. Amtsrådsvalget gav kun 5593 stemmer imod 6285 for fire år siden. En tilbagegang på 692 stemmer eller 11 pct. er temmelig katastrofal ved et valg, hvor vælgerne ikke var presset til at tage landspolitisk stilling,

men kunne lade de regionale interesser være afgørende.

Valgudfaldet aktualiserer dette års Jahrbuch, som sætter mindretallets fremtid til debat. Harald Kracht stiller spørgsmålet: Quo vadis – Deutsche Volksgruppe?

Da et større antal tyske nordslesvigere

har fjernet sig fra Slesvigsk parti (mindretallets politiske kanal) uden at gennemføre den kulturelle adskillelse, må den logiske følge være, at man skiller parti og kulturarbejde, mener Kracht.

Andreas Cornett tilslutter sig ønsket om at skille politik og kultur, så de hjemmetyskere, der ikke er konservative, kan være med i arbejdet uden at skulle gøre vold på deres politiske samvittighed.

Günther Lorenzen, Jejsing, tager imidlertid afstand fra tanken, dog kun med hensyn til den kommunale politik, idet han røber, at han håber, det aldrig vil lykkes at genvinde en plads i Folketinget.

Glimt fra grænsen

Det var et lyspunkt, at hele Danmark blev besat den 9. april, skriver Hanne Dahlkild i et lille privattræk på 12 sider, som hun har udsendt under titlen »Ung dyrlægekone i et grænsesogn«. Jo, det var et lyspunkt, for alternativet var jo, at Nordslesvig igen var blevet skilt fra og lagt ind under Tyskland.

Erindringerne er knyttet til afgørende datoer i forbindelse med besættelsen: 9.

Hedeby/Slesvig

Henrik Becker-Christensen og Preben Sørensen: Hedeby – Kilder og tekster. 44 sider. Ill. 39.20 kr. plus moms (med 10 pct. rabat ved køb over 20 stk.). Amtscentralen for undervisningsmidler i Sønderjylland 1985.

Samtidig med indvielsen af det nye vikingemuseum indenfor Hedeby's halvkredsvold foreligger dette hefte om Hedeby, hvor kilder og tekster anføres til undervisningsbrug. Det må være i de ældste klasser, for der stilles ikke ringe krav til eleverne. Museet er imidlertid ikke nævnt, så aktualiteten er ikke udnyttet.

Stoffet er inddelt i tre hovedafsnit:

1. Hedeby i vikingetiden, belyst af kilder.
2. Det glemte Hedeby. Dette afsnit gengi-

Mindretallets fremtid rummer andre perspektiver end de rent politiske. Kan tyske skoler, der har helt op til 80 pct. danske børn, blive ved med at være lige så tyske som hidtil? Kan mindretallet klare sig uden at være lige så tolerant som den danske omverden? Og vil det i så fald ikke betyde tab til dansk side? Hvordan opretholde de tætte kontakter med det tyske moderland, når rejserne dertil til dels giver negative resultater? Hvordan fastholde det tyske sprog f.eks. i de blandede ægteskaber?

Jahrbuch er lærerig, også læst med det danske mindretal syd for grænsen i tankerne.

april, 29. august, 19. september og 4. maj, men suppleret med begivenheder, der især var knyttet til Bov sogn, genoplevet af et følelsesrigt sind og placeret i en familiemæssig ramme.

Heftet kan måske inspirere andre til at nedskrive deres erindringer. Trykt eller utrykt vil erindringer altid have betydning for slægten og ofte for en bredere kreds.

ver spekulationer hos tre topografer fra ældre tid om Hedeby/Slesvig og handelspladens placering. 3. Det genfundne Hedeby. Da det er de arkæologiske udgravninger, der har genfundet Hedeby, burde den forudgående strid mellem Sophus Müller og Johannes Steenstrup om placeringen vel strengt taget have været medtaget under afsnittet om »det glemte Hedeby«.

Medens de to sidste hovedafsnit er bygget op af tekster, der er lettere at gå til, er

kildesamlingen i det første afsnit hård kost.

Kildestederne er stort set velvalgt, omend man savner en behandling af det såkaldte svenskevælde i Hedeby. Dog burde man ikke som kildested nr. 9 have medtaget »Otto I.s togt mod Danmark 948«, i hvert fald ikke uden at gøre opmærksom på, at det ikke har fundet sted. Antagelig foreligger der en forveksling med Otto II.s togt mod Danmark i 974.

Heller ikke burde kilde nr. 10 A være anført uden en tilføjelse vedrørende tvivlen om, hvorvidt teksten har tilhørt Adam af Bremens originale manuskript.

Når man ønsker at lære eleverne kilde-

kritik, burde forfatterne også have været mere omhyggelige med kilderne. Helt galt er det gået med kilde nr. 2, der i den givne ordlyd i hvert fald ikke stammer fra den angivne kilde.

De forekommende fejl kan lærerne jo så bruge i undervisningen til en ekstra omgang kildekritik.

Når disse indvendinger er fremført, bør det gentages, at tidspunktet for udsendelsen af heftet ikke kunne være bedre valgt, emnet er væsentligt til belysning af Danmarks ældste historie, stoffet er interessant, og tilrettelæggelsen må være inspirerende for de lærere, der vil gøre noget ud af undervisningen. bjs.

Den sønderjyske stationsby

Christian Kaatmann: Stationsbyer i Sønderjylland – Toftlund og Hjordkær. 68 sider. Ill. 60 kr. Institut for Grænseregionsforskning. 1985.

I samarbejde med Stationsbyprojektet under Statens humanistiske forskningsråd har Institut for Grænseregionsforskning iværksat den stationsbyundersøgelse, som er udmøntet i Christian Kaatmanns lille bog. Man skal ikke lade sig afskrække af den videnskabelige baggrund. Bogen er en lille letlæst sag, hvor teksten vel næppe fylder halvdelen. Til gengæld giver den heller ikke, hvad de videnskabeligt belæssede titler stiller i udsigt.

Hjordkær fylder i tekst 5 sider, Toftlund 8 sider, men det har heller ikke været meningen at give en lokalhistorisk skildring, men at bruge de to lokaliteter som illustrationer til nogle mere principielle betragtninger om stationsbyerne i Nordslesvig. Toftlund præsenteres som »midtvejsbyen«, der er vokset op i det bytomme midtland før jernbanen kom, men som blev fremmet af den, medens Hjordkær skulle dække gruppen af små stationsbyer, der er en direkte følge af stationens placering.

Hovedafsnittet, der handler om stationsbyens forudsætninger, drivkræfter, vækstbetingelser og bybillede, rummer gode iagttagelser, men burde have været udvidet med det fornødne statistiske materiale.

For eksempel anføres til efterretning side 38, at »Helstatens sidste år mellem 1840 og 1864 var en god tid, hvilket også afspejlede sig i befolkningsudviklingen«.

Hvis forfatteren havde studeret de faktiske tal, ville han her have set begyndelsen til den stagnation, der prægede Sønderjylland under fremmedherredømmet, allerede før 1864. I femåret 1855-60 bevarede hertugdømmet Slesvig nemlig af et fødselsoverskud på 23.819 kun en tilvækst på 14.047, hvilket betød en nettoudvandring på 9.772.

Noget af sammenhængen må ses i den svigtende tilvækst af hovedpersoner i Hertugdømmet inden for håndværk og industri. Tilvæksten var her kun 2,7 pct. i det

nævnte femår, medens den var 6,5 i Holsten og 13 pct. i Kongeriget.

Stagnationen fortsatte under fremmedherredømmet. Det havde flere årsager. For blot at nævne to: Striden mellem danske og tyske hindrede, at de trak på samme hammel, når det gjaldt fremme af erhvervslivet. Uviljen mod den prøjsiske værnepligt fremmede udvandringen.

Man må imidlertid ikke overse, at de nordslesvigske købstæder aldrig fik den kombination af jernbane og havn, som hjalp byerne i Kongeriget fremad. Når f.eks. Brødrene Gram blev placeret i Vojens, var det, fordi kombinationen af statsbanestation og amtsbanestation gav gode transportmuligheder for de tunge mejerimaskiner. Med en gennemgående bane i Haderslev havde firmaet uden tvivl valgt købstaden. Vojens, Rødekro og Tinglev fik udviklingsmuligheder, som en bane direkte gennem havnebyerne ville have afskåret dem fra. Stikbanerne gav havnebyerne et handicap, som gav udviklingsmuligheder andre steder.

Når forfatteren ikke får tag i hele trafikstrukturen, får han heller ikke det rette billede af den sønderjyske stationsby placeret i helheden.

Bogen er oplivet med illustrationer, hvor især arkitekturen har fanget forfatterens interesse, jævnfør hans begejstring for de tyske stationsbygninger, hvis maleriske drama og frodigt blomstrende vanvid gør dem til markante landemærker i gadebilledet, medens »vor tids tørre, pæne, funktionalistiske stationsbygninger mangler nogle kvaliteter i så henseende«.

Forfatteren kan også godt lide litterære citater, men har negligeret H. V. Clausens Håndbog »Sønderjylland«, hvor det (bl.a. i 1913-udgaven) om Toftlund hedder: »Som i Rødding myldrer her af embedsmænd: præst, lærere, amtsdommer, amtssekretær, aktuarer, amtsforstander, skatteopkræver, katasterkontrollør, executor, arrest-

forvarer, postmester, skorstensfejer, stationsforstander, og dertil det underordnede personale af post- og jernbanemænd, skrivere osv.«

Mere generelt skrev H. V. Clausen i håndbogen 1913, at iøvrigt er jernbanesog- nene i Haderslev Østeramt »helt godt danske«, omend nogen indvandring og et betydeligt forøget tal af embedsmænd har bragt tyskernes stemmetal i vejret; 156 tyske stemmer kom 1912 fra jernbane- og toldbetjentbyerne Sommersted og Vojens.

Christian Kaatmann anfører, at det lidt nedsættende syn på stationsbyerne i Nord-slesvig også var præget af, at »de blev regnet for tyske«. Jamen de var vitterligt toneangivende tyske centre på en dansk egn. Mylderet af embedsmænd var tyske eller måtte tie om deres holdning. Derfor ansås banerne også – både af tyske og danske – som fortyskningsinstrumenter.

Iøvrigt blev den berygtede Deutsche Verein für das nördliche Schleswig stiftet i Toftlund den 19. november 1890. Toftlund her uden tvivl valgt på grund af den centrale beliggenhed. Det siger også noget om Toftlunds forudsætninger for vækst.

Som sagt savnes en relevant stationsbystatistik. Vi får således intet at vide om stationsbyernes udvikling sammenlignet med andre bymæssige bebyggelser, dels i jernbanetiden, dels efter amtsbanernes og statsbanestationernes nedlæggelse. Hoptrup omtales som en stationsby, skønt den aldrig har haft nogen station. Det tyder på, at forfatteren slet ikke er opmærksom på problematikken.

Nuvel. Ifølge forordet rummer bogen kun »de foreløbige resultater« af undersøgelsen. Måske havde det været klogere at vente med publikationen til undersøgelsen var fuldført.

bjs.

To matadorer

Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene. 472 sider. Ill. Udgivet af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Rosenkilde og Bagger 1985. 160,- kr.

I en spændende artikel i dette års majhefte af Sønderjysk Månedsskrift præsenterede arkivar Lars Henningsen to Ekernførdeborgere af usædvanligt format, Christian Otte og især sønnen Friedrich Wilhelm Otte. Har man lyst til at læse mere om disse to mænd og deres vidtspændende virksomhed, giver Lars Henningsen nu muligheden med sin bog: *Provinsmatadorer fra 1700-årene*.

Det er en imponerende bog. Skønt det eneste, der er bevaret af firmaets omfattende arkiv, er en protokol fra driften af godset Binebæk, har Lars Henningsen jagtet Otte-familiens dispositioner i detaljer, så man må undre sig over, at det har kunnet lade sig gøre.

Historien begyndte i 1699, da man kunne møde Christian Otte som købmandskipper på eget skib, og familieeventyret sluttede i 1766, da Fr. W. Otte døde, og boet måtte afvikle de mange foretagender, der byggede på hans indsats. Lars Henningsen konkluderer:

»Næppe var han borte, så faldt Danmarks sikkert største rederi og alle fabrikkerne fra hinanden. Fortællingen har vist, at historie er beretningen om mennesker. Erhvervslivets udvikling kan ikke forklares fyldestgørende blot ved henvisning til konjunkturer, prisbevægelser, systemer og »dybe kræfter«. Den enkelte beslutningstager må tages med ind i billedet.«

Men Lars Henningsen beretter ikke blot om mennesker. Han søger at afdække konjunkturer og prisbevægelser, privilegier og restriktioner, krig og fred med hindringer og smuthuller, som den dygtige beslutningstager forstår at udnytte.

Havde Otte-familien boet i København med de store privilegier og den tætte ad-

gang til centraladministrationen, havde den sikkert også satset på storhandel. Men det bød Ekernførde ikke på mulighed for. Derfor blev fragtfart for andre den store indtægtskilde. Pengene blev investeret i flere skibe, men der blev også noget til overs til godser og fabrikker.

Otterne lod bygge skibe i Ekernførde, op til fire på et år. Af de mange fabriksforetagender blev fajancefabrikken den mest berømmede for den fine kvalitet, medens fremstillingen af knipletråd gav den sikreste indtægt. I det store og hele måtte familien sande, at det kostede dyrt at høre til industrialiseringens pionerer.

Lars Henningsens bog giver ikke blot en skildring af en matadorfamilies kamp for at nå frem, men derigennem ydes også et betydningsfuldt bidrag til belysning af den økonomiske udvikling i Hertugdømmerne og Kongeriget i denne periode, som i nogen grad har været forsømt af historieskriverne.

I tilgift får vi en diplomatisk agenthistorie. Lars Henningsen påviser, at det var Fr. W. Otte, der optrådte som aktiv mellemmand, da hans ven, Caspar v. Saldern i 1761 drog til den russiske hovedstad i andet anliggende, men hvor han samtidig knyttede de tråde, der endte med mageskiftet i 1773, hvorunder Danmark fik overladt Holsten-Gottorp mod at afstå Oldenburg og Delmenhorst. En farlig situation, der på et tidspunkt bragte os til tærskelen af en krig, var dermed bragt ud af verden.

Rejsen til Rusland måtte foregå gedulgt, og Fr. W. Otte skaffede v. Saldern (der optrådte som købmand Caspar Friederichsen) derover på et af sine skibe.

Det var også Otte, der bragte v. Saldern

i hemmelig kontakt med den danske udenrigsminister J. H. E. Bernstorff, som han havde god forbindelse med. I de måneder gik der en livlig, undertiden daglig meningsudveksling mellem den danske udenrigsminister og Otte i Ekerfnørde. Otte lagde også penge ud til Salderns kampagne, og Otte formidlede de store beløb til bestikelse i Rusland. Alt naturligvis i største

hemmelighed, og ingen har før Henningsen helt afdækket Ottes rolle i det udenrigspolitiske spil.

Lars Henningsen har skrevet sin bog under et toårigt ophold som stipendiat ved Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg.

En imponerende bog, ja, og om en imponerende erhvervspersonlighed.

bjs.

Grænselands-dagbog

VED FR. RUDBECK

SYD FOR GRÆNSEN

2. *SEPTEMBER*: Kielregeringen har i de sidste 10 år optaget ca. 200 familier fra de af Sovjetunionen eller Polen besatte tidligere tyske områder. Disse såkaldte »Sätaussiedler« støttes økonomisk ved væsentlige etableringslån.

Ved en parade i Mørvig mindes Forbundsarmeen, at det er 75 år siden kejser Wilhelm II indviede marineskolen.

3. *September*: Cand.polit. Raning Krüger ansættes som assistent for landdagsmand Karl Otto Meyer.

5. *september*: Det er 50 år siden dæmningen til Nordstrand blev åbnet.

6. *september*: Elevtallet i Sydslesvigs danske skoler er ved skoleårets begyndelse 5431 mod 5648 sidste år. Antallet af begyndere er uændret 465.

7. *september*: De tyske kommunale tilskud til danske organisationer og institutioner

er fra 1983 til 1984 steget fra 2.655.647 DM til 3.076.129 DM eller en stigning på godt 400.000 DM.

11. *september*: Tilsynsrådet for Flensborg Avis meddeler, at man nu arbejder videre med planerne om udflytning af bladhuset fra Nørretorv til Wittenberger Weg i Flensborgs vestlige udkant. Planerne giver dog fortsat anledning til diskussioner, idet bladets ansatte siger fra.

Ministerpræsident dr. Uwe Barschel holder foredrag på den danske skole i Kapel og understreger påny, at flertallet må være rede til at indrømme mindretallet særlige rettigheder. Han oplyste videre, at delstaten i indeværende finansår støtter det danske mindretalsarbejde med godt 34 mill. DM eller omkring 134 mill. kr., hvoraf 123 mill. kr. alene anvendes til det danske skolevæsen. Også støtten til almindelig kulturelt arbejde øges, nemlig med 3 pct. til 875.000 DM.

12. september: Folketingets Finansudvalg har besluttet at stille et beløb på 720.000 kr. til rådighed for ledige dagpengeberettigede medlemmer af arbejdsløshedskasser, der søger om ophold på Jaruplund højskole. Ordningen skal administreres af Dansk Skoleforening for Sydslesvig.

14. september: Sydslesvigs danske Ungdomsforening har byggeplaner, hvis realisering vil koste 470.000 DM. Især er det flere fritidshjem, der trænger til udvidelser og istandsættelser.

I St. Vi indvis en ny dansk gymnastik- og forsamlingsaal ved den danske skole.

18. september: Dansk Voksenundervisning i Sydslesvig tilbyder for den kommende sæson omtrent 200 kurser spredt ud over landsdelen.

Sydslesvigsk Vælgerforening i Slesvig-Flensborg amt er nået til enighed om en kandidatliste til kredsdaysvalget. Som de fire første på listen står Gerhard Wehlitz, Kappel, Ernst Meyer, Medelby, Andreas Lorenzen, Damholm, og Jens Wolff, St. Vi. Desuden er opstillet Ekke Tessin, Dannevirke, og Flemming Meyer, Valsbøl. Ialt opstiller 13 kandidater.

I Nordfrislands amt arbejdes med planer om et udbygget offentligt trafiksystem for skolekørsel, der også skal omfatte elever fra de danske skoler.

19. september: SSV i Flensborg by vil sammen med SSF gøre sin indflydelse gældende for at forhindre en udflytning af Flensborg Avis.

Sydslesvigsk Vælgerforening i Nordfrislands amt har som kandidater til forårets kredsdaysvalg udpeget lærer Peter Gerkens, Husum, og Helene v. Guionneau. Desuden opstilledes Georg Lesch, Nykirke, og Günther Rahn, Frederiksstad. Ialt opstilledes 10 kandidater.

På Dansk Skoleforenings fællesrådsmø-

de i Treja oplyses det, at der er ca. 200 færre elever i skolerne; til gengæld er antallet af børnehavebørn steget med ca. 100 til over 1800. De samlede udgifter til hele skolevæsenet beløb sig i 1984 til 74 mill. DM.

20. september: Kulturminister Peter Bendixen oplyser overfor landdagsmand Karl Otto Meyer, at landsregeringen i 1986, 1987 og 1988 vil yde økonomisk støtte til ialt tre af Dansk Skoleforenings byggeprojekter.

SPD-fraktionen i Flensborg byråd hilser beslutningen om at lade Flensborg Avis blive indenfor byområdet med tilfredshed og vil støtte en byrådsbevilling på 200.000 DM. til avisens byggeplaner.

De danske medier spiller en betydelig rolle for den dansksindede befolkning i Sydslesvig, fremgår det af en medieundersøgelse, Institut for Grænseregionsforskning har foretaget. 351 af 1000 adspurgte svarede, og det lille tal betyder, at man på flere områder får en upålidelig statistik, for eksempel at 94 pct. af befolkningen er læsere af Flensborg Avis.

Duborgskolen fik kongeligt besøg, da kronprins Frederik sammen med sin klasse fra Øregårds gymnasium aflægger skolen et besøg.

21. september: Repræsentanter for Socialistisk Folkeparti aflægger besøg hos Sydslesvigsk Forening og foreslår fortsatte fremtidige gensidige besøg.

25. september: Statens Femmandsudvalg finder ikke forholdene omkring Flensborg Avis tilstrækkeligt afklarede og udskyder derfor en beslutning om en endelig bevilling; man ønsker flere oplysninger og tal på bordet, siger udvalgsformanden Peter Gorrsen.

26. september: Dansk Sundhedstjeneste for

Sydslesvig markerer 40-året for oprettelsen ved lægebrødrene Martin og Emil Vermehren.

Af Sydslesvigsk Forenings Foredragsudvalgs beretning fremgår, at udvalgets forskellige aktiviteter i 1984 samlede 85.591 deltagere eller lidt færre end året før; antallet af møder steg fra 2491 til 2613 og antallet af udflugter til Danmark er omtrent fordoblet til 50, og deltagerantallet her steg til 2070 fra 916 året før.

28. september: Sydslesvigsk Vælgerforening holder landsmøde i Husum. Der appelleres kraftigt til skabelsen af flere arbejdspladser især på vestkysten. Til ny 2. næstformand valgtes lærer Bent Meng, Flensborg.

29. september: Ved en festgudstjeneste i Sønderbrarup markeres 40-års dagen for afholdelse af den første danske gudstjeneste.

30. september: SSV i Flensborg by opstillede 13 byråds kandidater. Hans Olaf Christensen afløser Jacob Meyer som spidskandidat. Jacob Meyer ønsker efter 30 år ikke at fortsætte i byrådet.

En initiativgruppe i Flensborg opretter Sydslesvigsk Museumsforening, hvis formål dels skal være at oprette en sydslesvigsk billedsamling, dels et kulturhistorisk museum der fortrinsvis skal belyse den danske folkedels historie gennem de sidste 150 år.

Karl Otte Meyer fratræder som medlem af Flensborg Avis redaktion. Det betyder dog ingen kursændring, skriver bladet i en leder.

NORD FOR GRÆNSEN

4. september: På en konference »Regionernes Europa« i København peger general-

sekretæren for Europakontoret for mindre anvendte sprog i Europa, Donall O'Riagian på, at de danske-vesttyske aftaler om regulering af mindretalsspørgsmålene på begge sider grænsen kan danne en model for hele Europa.

Slesvigsk Parti i Aabenraa opstiller Hans Christian Petersen, Stubbæk, som spidskandidat til byrådsvalget med det nuværende byrådsmedlem Erhardt Wittmann på andenpladsen.

6. september: En revision af loven om dansk-tysk dobbeltbeskatning for grænsependlere skønnes nødvendig, hvis danske ikke fortsat skal beskattes af sygedagpenge udbetalt i Vesttyskland.

7. september: Under en jubilæumsfest i den tyske børnehave i Skovby oplyses det, at ca. $\frac{2}{3}$ af børnehavebørnene kommer fra danske hjem, hvilket skaber betydelige sproglige problemer.

10. september: Venstre og de konservative i Sønderjylland vil ikke indgå valgforbund med hverken Fremskridtspartiet eller Slesvigsk Parti til amtsrådsvalget, oplyser de respektive partier til Jydske Tidende.

Miljøminister Chr. Christensen åbner en udstillingsbygning med henblik på vadehavsudstillinger ved det fremskudte dige ved Højer.

På den tyske efterskole i Tinglev åbnes i kommunalt regi udstillingen om mindretallene.

15. september: Amtsborgmester Kresten Philipsen udtrykker utilfredshed med, at kredse indenfor hans parti afviser et valgforbund med Slesvigsk Parti på grund af ulykkelige forhold i fortiden.

Jydske Tidende anker i en leder over, at en køretid for DSB, der i 1937 for den damptrukne »Nordpilen« var fem timer og 45 minutter, i dag er nøjagtig den samme,

og spørger, om der ligefrem skal oprettes en flyverute på langs gennem Jylland og til Hamborg, før DSB og DB finder på at modernisere den gamle skinnevej gennem den cimbriske halvø.

17. september: Skamlingsbankeselskabets formand H.C. Juhl siger nej tak til en opfordring til at placere Istedløven på Skamling, indtil den kan komme til Flensborg.

18. september: Der Nordschleswiger føler bitterhed overfor de danske borgerlige partiers nej til et forslag om et valgforbund med Slesvigsk Parti. Ikke mindst må det skuffe den yngre tyske generation, der altid har opfordret til samarbejde.

Også SP's amtsrådsmedlem Hermann Heil udtrykker skuffelse og mener ikke, at Venstre-holdningen passer til året 1985.

19. september: 600 sønderjyske virksomheder vil ansætte flere folk, fremgår det af et rundspørge foretaget af Arbejdsmarkedsnævnet For Sønderjylland. Landets første transport-servicecenter, Dieselgården, Haderslev, vil oprette en afdeling i Vojens, der kan give beskæftigelse til mellem 200 og 300.

Danfoss har alene i år kunnet øge antallet af beskæftigede her i landet med 200 op til 9200. Virksomheden har i løbet af de sidste 6 år fordoblet sit salg; det var 2,6 milliarder kr. i 1979. Kun Flensborgafdelingen har ikke nået det forventede resultat.

På et møde i Vejen oprettedes TV Syds Fond og støtteforening. Sydslesvigsk Forening lagde for med et bidrag på 25.000 kr. Til driften af TV-Syd skal der i 1986 bruges 6 mill. kr. Hele landsdelen stilles på prøve, når de penge skal skaffes, sagde støtteforeningens formand, Knud Øllgaard, Gredstedbro.

Også det tyske mindretal lover sin støtte.

20. september: Seminarieadjunkt Jørn Buch, Haderslev, udpeges som Radio Syds nye grænselandsmedarbejder.

En undersøgelse i Haderslev kommune viser, at elevtallene ved kommunernes skoler nu tegner til at blive stabile. Med 3383 elever i kommuneskolerne er tallet kun 31 færre end i fjor. Også i de private skoler er der stabile elevtal.

De sønderjyske gymnasier, der tidligere hed statsskoler, ændrer navn fra 1. januar 1986, når skolerne overgår til amtet. Aabenraa, Sønderborg og Tønder statsskoler kaldes derefter gymnasier. Kun Haderslev Katedralskole beholder sit gamle navn.

24. september: En bevilling på 176.000 kr. til den tyske børnehave i Jejsing betegnes som et første skridt til kommunal anerkendelse af børnehaven. Samtidig bevilgede Tønder byråd 5000 kr. til udvidelser af den tyske børnehave i Tønder.

Skærbæk egnsmuseum der åbnede den 16. juni, kan fortsat glæde sig over smukke gaver fra lokale personer – dels oldtidsfund, dels ting af personalhistorisk interesse.

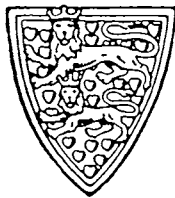
26. september: Sønderjydsk Skoleforening, som tæller 9000 medlemmer, kunne sidste år yde støtte til 415 af 435 ansøgere.

En af de tyske præster, der i 1945 gjorde sig til talsmand for en tilnærmelse til Danmark og var medforfatter til det tyske mindretal loyalitetserklæring, pastor Carl Beuck, Aabenraa, er død 98 år gammel.

28. september: I Tønder åbnes en kniple-skole idet gamle kniplingekræmmerhus, Østergade 25

30. september: Sønderjyllands amtsråd forhøjer tilskudet til det tyske biblioteksvæsen fra 158.000 til 324.000 kr.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

Redaktion:
Inger Bjørn Svensson

61. årgang 1985

INDHOLD

Almindelig historie

<i>H. H. Bruhn</i> : Den 9. april i Rendsborg	111
<i>A. P. Cornett</i> : EFs regionalpolitik og Sønderjylland	167
<i>H. V. Gregersen</i> : Kong Godfred og de nordfrisiske ringvolde	74
Om baggrunden for Sydslesvigs fortyskning og for hjemmetyskheden i Nordslesvig	175
<i>Peter Kr. Iversen</i> : Nattefrieri på Føhr. Folkekultur og sproglig administrativ forbistring	319
<i>Karl Lund</i> : Mindestenen i Rinkenæs	19
<i>Anne-Helene Michelsen</i> : Bag de gamle døre i Aabenraa	16
<i>Anton Pedersen</i> : Fra Dannevirke, Fredericia og Dybbøl 1864	161
<i>Alfred Thomsen</i> : »Natmusik« for Kong Frederik VI.....	142
<i>Et »Vennebrev«</i>	86

Enkelte lokaliteter

<i>H. H. Bruhn</i> : Den 9. april i Rendsborg	111
<i>Torben Glahn</i> : Svundne tiders rejsende oplever Sydslesvig Kosakvinteren 1813-14.....	14
Af en rejsedagbog fra 1818	47
En præst i felten	295
<i>F. S. Grove-Stephensen</i> : Lille Rådhusgade in memoriam	81
<i>Ole Harck</i> : Synagogen i Rendsborg	65
<i>Helge Haysstrup</i> : Nødhjælperne i Hellevad kirke	253
<i>Lars N. Henningsen</i> : Et Ekernførde-rederi af europæisk format 1700-1770	129
<i>Peter Kr. Iversen</i> : »Grufuldt« hønemord i Bevtoft. Tro eller overtro?.....	97
Nattefrieri på Føhr. Folkekultur og sproglig administrativ forbistring ..	319
<i>Kjeld Kappel</i> : Gammel-katolikkerne på Nordstrand	105
<i>Johs. Lind</i> : Kniplersker i Nr. Løgum Sogn – udsat for computer- behandling	1
<i>Poul Melgaard</i> : Bibliotekskomiteen af 1. november 1933	242
<i>Anne-Helene Michelsen</i> : Bag de gamle døre i Aabenraa	16
Bag de gamle døre i Aabenraa · Den gamle gravsten	232
<i>Peter Petersen</i> : Teglværket i Ny Skovbøl	39
Ornamenterede lanceskafter fra Nydam	285
<i>Johs. A. Schmidt</i> : Den gamle købmandsgård	33
<i>K. E. Stavnager</i> : De store hedegårde ved Gelså	289
<i>Uwe Thomsen</i> : En gravsten i Tønder kirke	269
<i>Alfred Thomsen</i> : Jacob Hinrich Høffner, Christiansfelds første bygmester	299
<i>Chr. Aakjær</i> : Arkitekt L. P. Aakjær i Rødding	208

Folklore, kunst, museum, arkæologi, arkitektur

<i>Hanne Dahlkild</i> : Gamle og nyere kvindesmykker	48
<i>H. V. Gregersen</i> : Kong Godfred og de nordfrisiske ringvolde	74
<i>Ole Harck</i> : Synagogen i Rendsborg	65
<i>Peter Kr. Iversen</i> : »Grufoldt« hønemord i Bevtoft. Tro eller overtro? (Se også s. 203 og s. 235).....	97
<i>Sophie B. Jensen</i> : Julepyramiden	318
Det sydslesvigske julemærke 1985	317
<i>Poul Kürstein</i> : Heinrich Hansens tegninger af sønderjysk arkitektur	272
<i>Johs. Lind</i> : Kniplersker i Nr. Løgum Sogn – udsat for computer- behandling.....	1
<i>Niels Åge Nielsen</i> : Runeindskriften på Torsbjerg dupsko	196
<i>Peter Petersen</i> : Ornamenterede lanceskafter fra Nydam	285
<i>Urban Schrøder</i> : Hønemordet i Bevtoft set i magisk og historisk lys	203
<i>H. J. Spies</i> : En Fredensborgdug	328
<i>H. E. Sørensen</i> : Skærbækegnens museum	301
<i>Frants Thygesen</i> : Mere om hønemordet i Bevtoft	235

Personalhistorie

<i>J. M. Andersen</i> : Sønderjylland-USA retur 1913-1920	213
<i>Børge L. Barløse</i> : En sønderjyde som veteran fra Boerkrigen	11
<i>H. H. Bruhn</i> : Den 9. april i Rendsborg	111
<i>Rasmus Callesen</i> : Jul på Leerskov	330
<i>W. Christiansen</i> : Slægten Amders, et vestslesvigsk præsteklersi	145
<i>Torben Glahn</i> : En gammel alsisk smedesvend	276
<i>H. V. Gregersen</i> : Flensborgeren Meinekes testamente fra 1332.....	150
<i>Lars N. Henningsen</i> : Et Ekernførde-rederi af europæisk format 1700-1770	129
<i>Peter Kr. Iversen</i> : Redaktør C. A. Willemoes	225
<i>H. P. Jensen</i> : »Blinde Henrik«	237
<i>Jens Lampe</i> : Ved hjemkomsten (Niels L. Møller)	193
<i>Lauritz R. Lassen</i> : Min barndoms jul i Rise	324
<i>Johs. Lind</i> : Kniplersker i Nr. Løgum sogn – udsat for computer- behandling	1
<i>Anne-Helene Michelsen</i> : Bag de gamle døre i Aabenraa	16
<i>Jens H. Nielsen</i> : En rejse til Australien 1853	151
<i>Ingeborg Poulsen</i> : Slægten på Nørremølle	264
<i>Johs. A. Schmidt</i> : Den gamle købmandsgård (bl. a. Chr. Meyer).....	33
<i>Bjørn Svensson</i> : Lærer Hans Jørgen Bager	247
<i>Chr. Stenz</i> : Holsteneren, der blev dansk general (Dan. Rantzau)	262
Et brev fra 1850 (Jens Sørensen)	327
<i>Alfred Thomsen</i> : Jacob Hinrich Höffner, Christiansfelds første bygmester	299
<i>Frants Thygesen</i> : Skibet »Tidselholt« og handelshuset Christiansen i Flensborg	199
<i>Chr. Aakjær</i> : Arkitekt L. P. Aakjær i Rødding	208

Skole, kirke

<i>Troels Fink</i> : Mindretalsskolerne i 1984	99
<i>Helge Haystrup</i> : Nødhjælperne i Hellevad kirke (se s. 330)	253
<i>Peter Kr. Iversen</i> : Indberetninger om skolevæsenet i Lø Herred 1789.....	183
<i>Kjeld Kappel</i> : Gammel-katolikkerne på Nordstrand	105
Nødhjælperne endnu en gang (se s. 253)	330
<i>L. S. Ravn</i> : Småglimt fra den nordslesvigske landsbyskole før 1920.....	248
<i>Uwe Thomsen</i> : En gravsten i Tønder kirke	269

Bog anmeldelser

<i>Ditlev Tamm</i> : Retsopgøret i og uden for Sønderjylland (Bjørn Svensson)	21
<i>Henrik Becker-Christensen</i> : Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig (Bjørn Svensson)	24
<i>Per Grau Møller</i> : Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830. (Peter Kr. Iversen)	51
Sønderjyske årbøger 1984 (Eskild Bram)	53
Løgumkloster-Studier 4 (Bjørn Svensson)	56
<i>Heinz Hammerich</i> : Eiderstedts Landwirtschaft. Gestern und heute. (Peter Kr. Iversen)	57
<i>Karl Knoop</i> : Zur Geschichte der Lehrerbildung in Schleswig-Holstein (Jørn Buch)	58
<i>H. E. Sørensen</i> : Skyttegrav og hjemmefront (Inger Bjørn Svensson)	88
<i>Immo Doege (red.)</i> : 30 Jahre Bonn-Kopenhagener Erklärungen/Dansk syd for grænsen (Bjørn Svensson)	116
<i>Andreas Reinhardt</i> : Die erschreckliche Wasser-Fluth 1634 (Bjørn Svensson)	118
<i>Robert Huhle</i> : Bruno Eugen Topff og revolutionen i Sønderborg (Bjørn Svensson)	120
<i>Karl-Ernst Jeismann (udg.)</i> : Det dansk-tyske forholds historie (Jørn Buch)	121
<i>Mads Nissen Styrk</i> : En sønderjysk bondedreng, der drog ud (Bjørn Svensson) (se også side 220)	122
<i>Jens H. Nielsen (red.)</i> : Indbyggerne i Mjolden sogn 1840 (Hans H. Worsøe)	219
<i>Gerhard Kraack</i> : Die Bonn-Kopenhagener Erklärungen von 1955 (Bjørn Svensson)	278
<i>Jens Verner Nielsen (red.)</i> : Hørup sogn, årsskrift 1985 (Inger Bjørn Svensson)	280
<i>Elsesmarie Damm-Jensen og Birgit Lauritsen</i> : Jeg gik mig ud (Jens Henrik Koudal)	304
<i>Gunnar Solvang</i> : Husmandsliv. (Peter Kr. Iversen)	307
<i>Hans Schultz Hansen</i> : Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914. (H. P. Jensen)	310
<i>H. P. Jensen</i> : Huset Johan Jacob Voetmann i Aabenraa. 1835-1985. (Hans H. Worsøe)	443

<i>Henrik Becker-Christensen og Preben Sørensen: Hedeby-Kilder og tekster</i> (Bjørn Svensson)	448
<i>Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte,</i> bind 110, årgang 1985 (Bjørn Svensson)	447
<i>Chr. Kaatmann: Stationsbyer i Sønderjylland – Toftlund og Hjordkær</i> (Bjørn Svensson)	449
<i>Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte: Fra Købstad til Storkommune.</i> Aabenraa bys historie. Bind 4. 1945-70. (Erik Jessen)	444
<i>Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene</i> (Bjørn Svensson)	445

Små bogomtaler

Nils Vollertsen: SPD, socialdemokratiet og det danske mindretal, s. 24. *Haderslev-Samfundets Årsskrift 1984*, s. 26. *Vagn Harsberg: De sønderjyske amtsråd indtil 1970*, s. 27. *Manfred Vollack: Erlebtes Preussenland*, s. 51, *Sprogforeningens almanak 1985*, s. 60. *Uwe Thomsen: Tønders historie i hovedtræk*, s. 60. *Hvad finder jeg i landsarkivet i Aabenraa?*, s. 61. *Eskild Bram: Flensborg 1284-1984*, s. 62. *Jørgen Paulsen: Herregårde i Sydslesvig*, s. 87. *Fra Bov museum 1984*, s. 87. *Ord og sag*, nr. 3 og 4, s. 88. *W. Christiansen, og I. Haase: Inden for byens pæle. – Billeder fra det gamle Tønder*, s. 90. *Claus Petersen Matthiesen: Fra udflyttergård til moderne lufthavn*, s. 90. *Dansk virke i grænselandet 1983/84. Sydslesvigsk årbog*, s. 91. *Kritisk Forum*, s. 92. *Meddelelser om Duborgskolen 1983/84*, s. 92. *Inge Adriansen og Henrik Fangel: Krigens hverdag 1914-1918*, s. 93. *Hans Frank: Sønderhav*, s. 124. *Ribe Excavations 1970-76*, s. 156. *H. P. Jensen og E. Wigelsen Bruun: To lokalhistoriske studier*, 157. *Sydslesvig i tekst og tal*, s. 157. *Nis-Edwin List Petersen: Nordslesvig und die deutsche Volksgruppe in Dänemark*, s. 217. *Inge Adriansen m.fl.: Teglværker ved Flensborg fjord*, s. 217. *Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Beretning 1984*, s. 221. *Dansk præste- og sognehistorie X*, s. 249. *Ole Harck: Julius Magnus-Ausstellung*, s. 279. *Helle Denckert og Henrik Fangel: Aabenraa – Byhistorisk atlas*, s. 279. *Ludwig Bechstein: Aus dem Sagenschatz der Schleswig-Holsteiner og Mecklenburger*, s. 281. *Else Fanø: Dansk teater i Flensborg og: Flensborg roklub 1935-1985*, s. 303. *Ingo-Rudolf Pauli: Lübeck-Kronstadt-Saratow*, s. 306.

Grænslandsdagbog

S. 28, 63, 93, 125, 158, 189, 250, 281, 313 og 452

Rettelser

128, 224 og 252.

**Følgende artikler er stillet til rådighed for Sønderjysk Månedsskrift af
Museumsrådet for Sønderjyllands amt:**

*Harald Roesdahl: Hollandske vægfliser på Als	331
*B. B. Kragh Rasmussen: Hustavler i Aabenraa.....	349
*O. Bonefeld: Forliget i 1689.....	373
*T. og J. Slettebo: Omkring en dåbskjole	379
*H. P. Jensen: Fra rarietetskabinettet	386
*Steen W. Andersen: Smedien i Tørning.....	396
*Knud Jensen: Lerkar under et gulv.....	405
*Karsten Biering: »Polske« gæstearbejdere.....	413
*Inge Adriansen: – men ørnen, han bygger.....	420
*J. Slettebo: To ungdomsvenner.....	432

Sønderjysk Månedsskrift 1985: Forfatterliste

*Adriansen, Inge: – men ørnen, han bygger	420
Andersen, J. M.: Sønderjylland-USA retur 1913-1920	213
*Andersen, Steen W. og L. S. Madsen: Smedien i Tørning	396
Barløse, Børge L.: En sønderjyde som veteran fra Boerkrigen	11
*Biering, Karsten: »Polske« gæstearbejdere	413
*Bonefeld, O.: Forliget i Altona på Karlsteen-medaljer	373
Bruhn, H. H.: Den 9. april i Rendsborg	111
Callesen, Rasmus: Jul på Lerskov	330
Christiansen, W.: Slægten Amders, et vestslesvigsk præstekleresi	145
Cornett, A. P.: EFs regionalpolitik og Sønderjylland	167
Dahlkild, Hanne: Gamle og nye kvindesmykker	48
Fink, Troels: Mindretalsskolerne i 1984	99
Glahn, Torben: Svundne tiders rejsende oplever Sydslesvig	
Kosakvinteren 1813-14	14
Af en rejsedagbog fra 1818	47
En præst i felten	295
En gammel alsisk smedesvend	276
Gregersen, H. V.: Flensborgeren Meinikes testamente fra 1332	150
Kong Godfred og de nordfrisiske ringvolde	74
Om baggrunden for Sydslesvigs fortyskning og for hjemmetyskheden i Nordslesvig	175
Grove-Stephensen, F. S.: Lille Rådhusgade in memoriam	81
Harck, Ole: Synagogen i Rendsborg	65
Haystrup, Helge: Nødhjelperne i Hellevad kirke	253
Henningsen, Lars N.: Et Ekernførde-rederi af europæisk format 1700-1770	129
Iversen, Peter Kr.: »Grufuldt« hønemord i Bevtoft: Tro eller overtro?	97
Indberetninger om skolevæsenet i Lø Herred 1789	183
Nattefrieri på Føhr. Folkekultur og sproglig administrativ forbistring ..	319
Redaktør C. A. Willemoes	225
*Jensen, H. P.: Fra rarietetskabinettet	386
*Jensen, Knud: Lerkar under et gulv i Løjt	405

<i>Jensen, Sophie B.</i> : Julepyramiden	318
<i>Kappel, Kjeld</i> : Gammel-katolikkerne på Nordstrand	105
<i>Kürstein, Poul</i> : Heinrich Hansens tegninger af sønderjysk arkitektur	272
<i>Lampe, Jens K.</i> : Ved hjemkomsten (Niels L. Møller)	193
<i>Lassen, Lauritz R.</i> : Min barndoms jul i Rise	324
<i>Lind, Johs.</i> : Kniplersker i Nr. Løgum Sogn – udsat for computer- behandling	1
<i>Lund, Karl</i> : Mindestenen i Rinkenæs	19
<i>Melgaard, Poul</i> : Bibliotekskomiteen af 1. november 1933	242
<i>Michelsen, Anne-Helene</i> : Bag de gamle døre i Aabenraa	16
<i>Michelsen, Anne-Helene</i> : Bag de gamle døre i Aabenraa	232
<i>Nielsen, Jens H.</i> : En rejse til Australien 1853	151
<i>Nielsen, Niels Åge</i> : Runeindskriften på Torsbjerg dupsko	196
<i>Pedersen, Anton</i> : Fra Dannevirke, Fredericia og Dybbøl 1864	161
<i>Petersen, Peter</i> : Ornamenterede lanceskafter fra Nydam	285
Teglværket i Ny Skovbøl	39
<i>Poulsen, Ingeborg</i> : Slægten på Nørremølle	264
<i>*Rasmussen, Birgitte Kragh</i> : Hustavler i Aabenraa	349
<i>Ravn, L. S.</i> : Småglimt fra den nordslesvigske landsbyskole før 1920	248
<i>*Roesdahl, H.</i> : Hollandske vægfliser på Als	331
<i>Schmidt, Johs. A.</i> : Den gamle købmandsgård	33
<i>Schrøder, Urban</i> : Hønemordet i Bevtoft set i magisk og historisk lys	203
<i>*Slettebo, Tove og Jørgen</i> : Omkring en dåbskjole	379
<i>*Slettebo, Jørgen</i> : To ungdomsvenner J. P. Møller og C. W. Eckersberg ..	432
<i>Spies, H. J.</i> : En Fredensborgdug	328
<i>Stavnager, K. E.</i> : De store hedegårde ved Gelså	289
<i>Stenz, Chr.</i> : Et brev fra 1850 (Jens Sørensen)	327
Holsteneren, der blev dansk general (Dan. Rantzau)	262
<i>Svensson, Bjørn</i> : Lærer Hans Jørgen Bager	247
<i>Sørensen, H. E.</i> : Skærbækegnens museum	301
<i>Thomsen, Alfred</i> : Jacob Hinrich Høffner, Christiansfelds første bygmester »Natmusik« for kong Frederik VI	299
»Natmusik« for kong Frederik VI	142
<i>Thomsen, Uwe</i> : En gravsten i Tønder kirke	269
<i>Thygesen, Frants</i> : Mere om hønemordet i Bevtoft	235
Skibet »Tidselholt« og handelshuset Christiansen i Flensborg	199
<i>Aakjær, Chr.</i> : Arkitekt L. P. Aakjær i Rødding	208

UGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - Tlf. 52 25 71

Alt i kontorudstyr

P. J. Schmidt A/S
Vestergade 14, 6500 Vojens
Tlf. (04) 54 12 26

Ladelund
Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

Læs Grænseforeningens blad

GRÆNSEN

Fire numre om året: 20 kr.

Bestilles hos
Grænseforeningen,
Peder Skrams gade 5,
1054 København K.
Tlf. (01) 11 30 63

SYDBANK

Nykredit

den nye danske kreditforening
Åstrupvej 13
6100 Haderslev
Tlf. (04) 52 70 00

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri A/S

Nørremarksvej 84 . Tønder . Tlf. 72 15 50

**Sønderjyllands Lånekasse
Sparekassen Sønderjylland**

Storegade 12 . Aabenraa . Tlf. (04) 62 15 67, lok. 25
Mandag og tirsdag kl. 9-15; torsdag kl. 9-13

ANDELSBANKEN

Sønderjyske afdelinger

Grænselandets liv
Grænselandets sang

møder De i

Jydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

A/S Sønderjydsk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Selskabs- og udflugtskørsel

Ruteautomobil-Aktieselskabet

for Haderslev Amt og By

Haderslev, tlf. (04) 52 38 55

**ALM.
BRAND**
AF 1792

**TEGNER AL
FORSIKRING**

Branddirektoratet i:

GRÅSTEN
Ahlefeldvej 10
Tlf. (04) 65 17 67

SKÆRBÆK
Tøndervej 12
Tlf. (04) 75 22 75

HADERSLEV
Nørregade 23
Tlf. (04) 52 07 66

OVE ARKIL A/S
CIVILINGENIØR - ENTREPRENØR
HADERSLEV

Mød
Bankrådgiveren i
PRIVATbanken

Sønderjysk Månedsskrifts redaktionsadresse:

H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev, tlf. (04) 52 17 37.

Ekspeditionens adresse:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå.

Tlf. (04) 62 46 83. Giro 504 26 82.

Redaktion:

Cand. polit. Inger Bjørn Svansson, H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev.

Tlf. (04) 52 17 37 (ansvh.).

IDRÆTSHØJSKOLEN

I SØNDERBORG

Højskole med lederuddannelse i gymnastik, boldspil, atletik og svømning.

Sommerkursus for kvinder og mænd 3. maj - 28. juli.

Vinterkursus for kvinder og mænd 3. oktober - 28. marts.

Skoleplan sendes.

Telefon (04) 42 18 48

Hans Jørgen Nielsen

SØNDERBORG HANDELSSKOLE

Sdr. Landevej 30 - Tlf. (04) 42 55 25

Værksted for arkæologi og kulturhistorie

Studier af sønderjyske fortidsminder - Aktiv deltagelse i udgravninger - Indsamling af folkeminder - Medvirken i udstillingsarbejde.

Arbejdet ledes af mag. art. Birgitte Wistoft.

Lange kursus: 2 måneder januar-februar, 3 måneder marts-maj, 5 måneder januar-maj.

Korte kursus juni-november.

Løgumkloster Højskole, 6240 Løgumkloster

Tlf. (04) 74 40 40, kontor mandag-fredag kl. 10.30-13.00

BRF

DANEBOG HØJSKOLE - ALS
4 måneders kurser med start i henholdsvis januar og september.
Korte sommerkurser.

Tlf. (04) 46 41 12
Mogens Hemmingsen

Vi skaffer penge til huse

SD

Kreditforeningen
Danmark

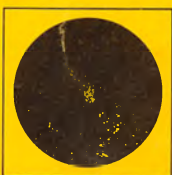
Distrikt Sønderjylland
Storegade 31, 1. Postbox 103.
6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 74 00.

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM A/s · VOJENS

Sparekassen Sydjylland